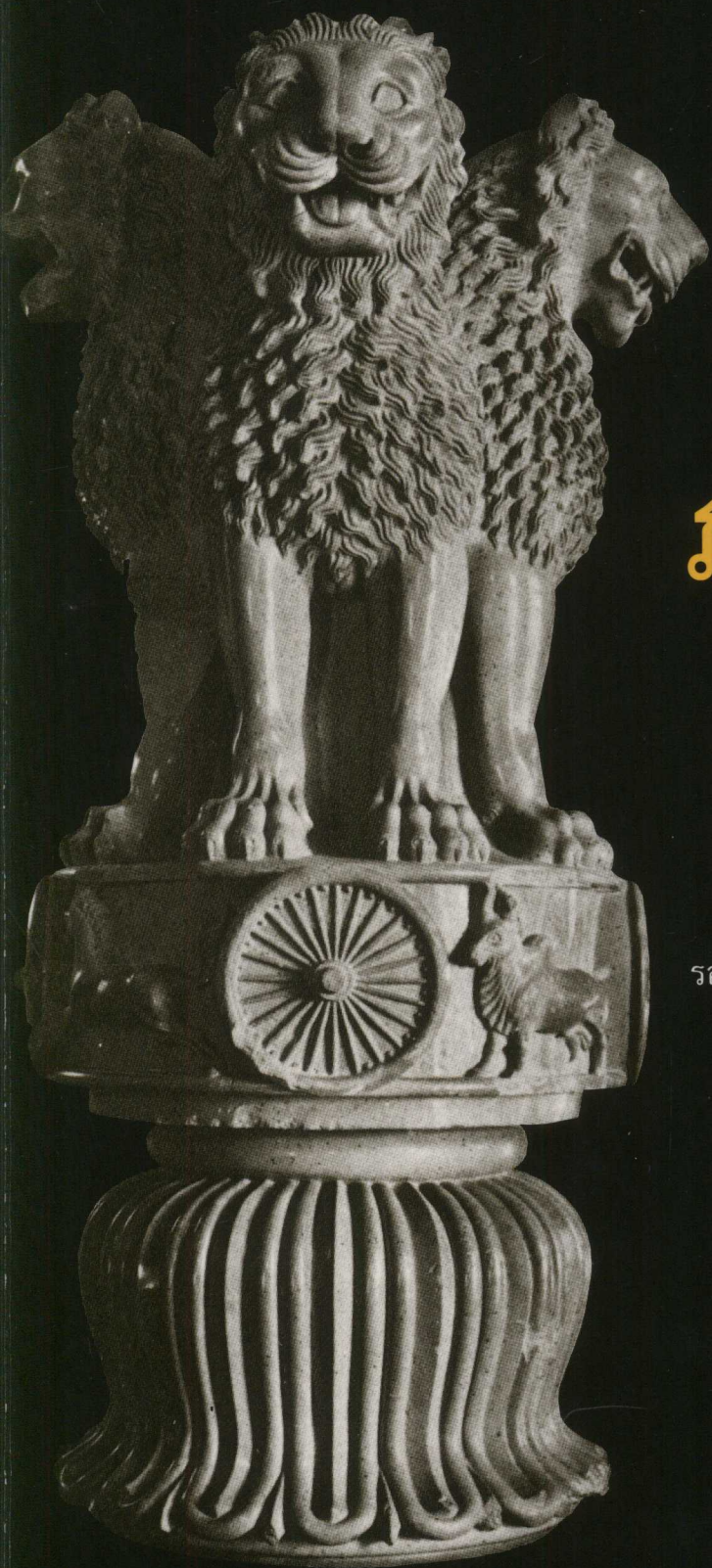

ภารตรัตนะ

แปลจาก
The Wonder That Was India

ของ
A.L. Basham

โดย
รองศาสตราจารย์ อธิมา พิทักษ์ไพรวรรณ

ภารตวัฒนธรรม

แปลจาก

The Wonder That Was India

ของ

A.L. Basham

(เฉพาะบทที่ ๑ - ๓)

โดย

รองศาสตราจารย์ อิติมา พิทักษ์ไพรวรรณ

ฉบับนี้แทนการ

จาก

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

(ลิขสิทธิ์คำแปลภาษาไทยเป็นของมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์)

การตรัต้นะ

แปลจาก บทที่ ๑ - ๓ ของ

The Wonder That Was India: A Survey of the History of the Indian Sub-continent Before the Coming of the Muslims

เขียนโดย A.L. Basham, Professor of Asian Civilization in the
Australian National University, Canberra

ฉบับภาษาอังกฤษ ตีพิมพ์ครั้งแรก ค.ศ. ๑๙๕๔, ฉบับพิมพ์ครั้งที่สอง (แก้ไขปรับปรุง)
ค.ศ. ๑๙๖๔, ฉบับพิมพ์ครั้งที่สาม (แก้ไขปรับปรุง) ค.ศ. ๑๙๖๗

แปลเป็นภาษาไทยโดย รองศาสตราจารย์ ธิติมา พิทักษ์ไพรวรรณ

ลิขสิทธิ์คำแปลภาษาไทย เป็นของ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

พิมพ์เป็นบรรณาการเนื่องในการพระราชทานเพลิงศพ

รองศาสตราจารย์ ธิติมา พิทักษ์ไพรวรรณ

วัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร

พฤษภาคมที่ ๒๕ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๓๓

พิมพ์ที่ บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด

๔๑๓/๒๗-๓๖ อรุณอมรินทร์ บางกอกน้อย

กรุงเทพฯ ๑๐๗๐๐ โทร. ๔๒๔๒๔๐๐

ภาพปก : รูปสลักหินทรายหัวสิงห์ของเสาศิลาสลักที่พระเจ้าอโศกมหาราชสร้างขึ้นที่สารนาถ ศิลปะสมัยไมริยะ
อายุประมาณ ๒๕๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช สูง ๗ ฟุต (๒.๑๕ เมตร)

คำนำผู้จัดพิมพ์

ในการจัดพิมพ์ ภารตรัตน์ อันเป็นผลงานแปลของ รองศาสตราจารย์ ธิติมา พิทักษ์ไพรวรรณ จาก บทที่ ๑ - ๓ ของ **The Wonder That Was India** ซึ่งเขียนโดย Professor A.L. Basham นั้น เจ้าภาพงานพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์ ธิติมา พิทักษ์ไพรวรรณ ขอขอบพระคุณ

๑. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ผู้ถือลิขสิทธิ์คำแปล ที่ได้อนุญาตให้นำคำแปลมาตีพิมพ์เป็นครั้งแรกในที่นี้
๒. รองศาสตราจารย์ ปรีชา ช้างขวัญยืน ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้กรุณาถอดบทวิสัณสกฤตออกเป็นฉันทในภาษาไทย และยังได้กรุณาเอื้อเพื่อแปลชื่อหนังสือจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย
๓. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. บุษกร กาญจนจรี ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้กรุณาตรวจอ่านต้นฉบับคำแปลมาแต่แรก
๔. บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด ที่รับจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้จนเสร็จทันการพระราชทานเพลิงศพ

๒๕ ตุลาคม ๒๕๓๓

คำนำบรรณาธิการแปล

หลายปีมาแล้ว รองศาสตราจารย์ ธิติมา พิทักษ์ไพรวรรณ ได้แสดงความตั้งใจอย่างแน่วแน่ที่จะดำเนินการแปลหนังสือ *The Wonder That Was India* ซึ่ง A.L. Basham เป็นผู้เขียน ร.ศ. ธิติมา ได้มอบหมายให้ข้าพเจ้าทำหน้าที่บรรณาธิการ ทั้งนี้ได้ตกลงกันว่า ร.ศ. ธิติมา จะเป็นผู้ติดต่อผู้แปลเอง หน้าที่ของข้าพเจ้ามีเพียงตรวจอ่านต้นฉบับทั้งหมด

ต่อมา ร.ศ. ธิติมา ได้ปรารภกับข้าพเจ้าว่า หนังสือเล่มนี้ต้นฉบับมีความยาวมาก หากพิมพ์เป็นหนังสือเล่มเดียวจะมีราคาสูงมากจนเป็นภาระสำหรับนิสิตนักศึกษา เมื่อพิจารณาต้นฉบับร่วมกัน เราพบว่าหนังสืออาจแยกพิมพ์ได้เป็น ๔ เล่ม เพราะหลายบทมีเนื้อหาที่จบได้ในตัวเอง อย่างไรก็ตาม ปัญหาและอุปสรรคหลายประการทำให้หนังสือนี้ไม่อาจตีพิมพ์ได้

หนังสือที่อยู่ในมือของท่านนี้ คือ ๓ บทแรกของหนังสือ *The Wonder That Was India* เป็น ๓ บท ซึ่ง ร.ศ. ธิติมา เป็นผู้แปลเอง ตลอดระยะเวลาที่ทำงานร่วมกันมา ข้าพเจ้าได้รับความพึงใจของ ร.ศ. ธิติมา ต่อหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าจึงรู้สึกปิติที่สุดในที่สุดเจตนารมณ์ของ ร.ศ. ธิติมา ก็เป็นจริง แม้จะเพียงส่วนหนึ่งก็ตาม

บุษกร กาญจนจारी

ตุลาคม ๒๕๓๓

สารบัญ

คำนำผู้จัดพิมพ์	(๓)
คำนำบรรณาธิการแปล	(๕)
สารบัญ	(๗)
คำนำผู้เขียน	(๙)
บทที่ ๑ บทนำ : อินเดียบัววัฒนธรรมโบราณ	๑
แผ่นดินอินเดีย	๑
การค้นพบอินเดียโบราณ	๔
ความรู้เรื่องแห่งอินเดียโบราณ	๙
บทที่ ๒ ก่อนประวัติศาสตร์ : วัฒนธรรมสระป้าและชาวอารยัน	๑๑
มนุษย์ดึกดำบรรพ์ในอินเดีย	๑๑
หมู่บ้านแห่งแรก	๑๒
วัฒนธรรมเมืองแห่งสระป้า	๑๕
จุดจบของนครต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำสินธุ	๒๘
อินโด - ยูโรเปียนและอารยัน	๓๐
ชาวอารยันในอินเดียสมัยประวัติศาสตร์ดั้งเดิม	๓๒
วัฒนธรรมในยุคพระเวท	๓๓
สมัยหลังของยุคพระเวท	๔๐
บทที่ ๓ ประวัติศาสตร์ : จักรวรรดิสมัยโบราณและสมัยกลาง	๔๗
หลักฐานของประวัติศาสตร์	๔๗
ยุคพุทธกาล	๔๘
พระเจ้าอเล็กซานเดอร์และกษัตริย์ราชวงศ์โมริยะ	๕๒
สมัยการรุกราน	๖๑
ราชวงศ์คุปตะและहरषะ	๖๗
สมัยกลางในดินแดนภาคเหนือ	๗๕
บริเวณคาบสมุทรในยุคกลาง	๗๙
บรรณานุกรม	๘๕

คำนำผู้เขียน

หนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นเพื่อตีความหมายอารยธรรมอินเดียโบราณตามความเข้าใจของข้าพเจ้า ให้แก่ผู้อ่านชาวตะวันตกทั่ว ๆ ไป ที่มีความรู้ในเรื่องนี้ แต่มีความสนใจอยู่บ้าง นับตั้งแต่วันที่ สำคัญของ ค.ศ. ๑๙๔๗ เมื่อสามชาติในอนุทวีปอินเดียได้รับเอกราชโดยสมบูรณ์แล้ว ชาติเหล่านี้ ก็ได้มีบทบาทเพิ่มมากขึ้นในกิจการต่าง ๆ ของโลก และบางทีอาจมีที่สำหรับสังเขปวัฒนธรรมโบราณ เล่มใหม่ แผนงานที่ยืดเยื้อหลายเล่มที่เลิกพิมพ์ไปแล้ว และเพื่อเพิ่มพูนความเข้าใจในอารยธรรม ของรัฐใหม่เหล่านี้ในโลกปัจจุบัน

เมื่อหนังสือเล่มนี้ตั้งใจเขียนขึ้นเพื่อผู้อ่านโดยทั่วไป ข้าพเจ้าจึงได้พยายามมากเท่าที่จะทำได้ โดยจะไม่ทิ้งอะไรไว้โดยไม่อธิบาย และดังที่ข้าพเจ้าเชื่อว่า อารยธรรมนั้นเป็นอะไรที่มากกว่าศาสนา และศิลปะ ข้าพเจ้าจึงพยายามที่จะครอบคลุมทุก ๆ ด้านของชีวิตและความคิดของชาวอินเดีย แม้ว่าเพียงแค่นั้น ๆ ถึงแม้ว่าจะได้ตั้งใจเขียนสำหรับชาวตะวันตกเป็นอันดับแรก แต่ข้าพเจ้าก็หวัง ว่าหนังสือเล่มนี้อาจเป็นประโยชน์บ้างสำหรับผู้อ่านที่เป็นชาวอินเดีย ชาวปากีสถาน และชาวสิงหล ในฐานะที่เป็นการศึกษาจาก มลภาวะ ที่เป็นมิตรผู้รักและยกย่องอารยธรรมของเขาเหล่านั้นเป็นอย่างมาก และสำหรับบรรดามิตรสหายที่สืบเชื้อสายมาจากเจ้าของวัฒนธรรมนั้น งานนี้อาจเป็น ประโยชน์สำหรับนักศึกษา ผู้กำลังเริ่มศึกษาวิชาภารตวิทยาอย่างจริงจัง และเพื่อประโยชน์ของ เขาเหล่านั้น ข้าพเจ้าได้รวมบรรณานุกรมอย่างละเอียดและภาคผนวกไว้ด้วย แต่สำหรับผู้อ่านทั่วไป งานนี้ก็เหน็ดเหนื่อยพอแล้ว ดังนั้นข้าพเจ้าจึงไม่ได้ใส่อ้างอิงไว้ในทุก ๆ ข้อความ ข้าพเจ้าได้ พยายามลดคำสันสกฤตลงให้เหลือน้อยที่สุด แต่สำหรับผู้อ่านที่ไม่มีความรู้ที่เป็นภูมิหลัง จะพบคำ อธิบายคำอินเดียที่ใช้ในหนังสือนี้อยู่ในดรรชนี ซึ่งใช้เป็น glossary ในเวลาเดียวกันด้วย

การถอดคำภาษาสันสกฤต ปรากฤต และบาลี ให้ระบบมาตรฐานที่นักภารตวิทยาใช้อยู่ใน ปัจจุบัน ข้อนี้รวมทั้งเครื่องหมายที่แสดงการออกเสียง ออกจะดูน่ารำคาญในตอนแรก แต่เป็นวิธี เดียวที่แสดงการออกเสียงของการสะกดตัวในภาษาเดิม และทำให้สามารถเข้าใจการออกเสียงที่ถูกต้อง ชื่อเฉพาะสมัยใหม่ของอินเดียโดยทั่วไปแล้วใช้การสะกดตัวที่ใช้อยู่แพร่หลาย พร้อมกับเพิ่มเครื่องหมาย บนสระเสียงยาวเพื่อแสดงการออกเสียงที่ถูกต้องใกล้เคียง ข้าพเจ้าได้พยายามใช้อย่างสม่ำเสมอ ชื่อ และการสะกดตัว ที่รัฐใหม่ของอนุทวีปยอมรับอย่างเป็นทางการ (ตัวอย่าง Banaras แทน Benares, Uttar Pradesh แทน United Province ฯลฯ) และเมื่อคำเหล่านี้ไม่ปรากฏอยู่ในแผนที่โลกก่อน

สงคราม จึงแสดงไว้ในแผนที่อินเดียสมัยใหม่ในแผ่นพับติดกับปกหลัง* คำว่า อินเดีย ในหนังสือเล่มนี้ตลอดทั้งเล่ม ใช้ในความหมายทางภูมิศาสตร์และรวมปากีสถานด้วย ข้าพเจ้าได้พยายามรวมลังกาไว้ในขอบเขตของสังเขปเล่มนี้ด้วย แม้จะไม่พอเพียงนัก เพราะเป็นวัฒนธรรมที่เป็นหนึ่งอินเดียอยู่มาก แต่ได้พัฒนาลักษณะพิเศษเฉพาะตน

การแปลทั้งหลายวันแต่ที่ได้ระบุไว้เป็นของข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้าไม่ขออ้างว่าเป็นงานแปลที่มีคุณค่าทางวรรณกรรม และไม่สามารถที่จะแสดงคาถาของเดิมที่ไม่สามารถแปลได้ไว้ในที่นี้ ส่วนใหญ่แล้วไม่ใช่เป็นการแปลตามตัวอักษร ทั้งนี้เพราะลักษณะภาษาคลสิกของอินเดียที่ไม่เหมือนกับภาษาอังกฤษ ขนาดที่ทำให้การแปลตามตัวอักษรที่ดีที่สุดก็น่าเบื่อและที่เลวที่สุดก็น่าสมเพท ในบางแห่งข้าพเจ้าถือสิทธิ์แปลงเพื่อที่จะให้ความหมายของมันชัดเจนขึ้นสำหรับผู้อ่านชาวตะวันตก แต่ในทุกกรณี ข้าพเจ้าได้พยายามให้การตีความที่เที่ยงตรงตามจุดมุ่งหมายของผู้เขียนตามที่ข้าพเจ้าเข้าใจ

ในการเขียนหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้ขอคำแนะนำจากเพื่อนและผู้ร่วมงานหลายคน และยังได้รับการสนับสนุนและความช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ จากเขาเหล่านั้น ข้าพเจ้าต้องขอขอบคุณเป็นพิเศษ (เรียงลำดับตามตัวอักษร) มร.เอฟ.อาร์. ออลชิน ดร.เอ.เอ. เบค ดร.แอล. ดี. บาร์เน็ตต์ (ครูผู้เป็นที่เคารพของข้าพเจ้า เจ้าของผลงาน *แอนทิกวิตี ออฟ อินเดีย* เขียนขึ้นเมื่อสี่สิบปีมาแล้ว ซึ่งในขอบเขตหนึ่งเป็นรูปแบบให้แก่หนังสือเล่มนี้) ศาสตราจารย์ เจ. เบราจ (ผู้แนะนำให้ข้าพเจ้าเขียนหนังสือเล่มนี้เป็นคนแรก) มิสซิส เทวหุติ ศาสตราจารย์ เอ.ที. ฮัตโต มร.เจ. อาร์. มาร์รี้ ดร.เอ.เค. นาโรไน ศาสตราจารย์ ซี.เอส. ฟิลิปส์ มร.พี. รอลัน มร.ซี. โรแลนด์ส และ ดร. อาร์เธอร์ แวลีย์ ข้าพเจ้าขอขอบคุณสถาบันหลายแห่งและบุคคลหลายท่านที่ได้กรุณาอนุญาตให้ข้าพเจ้าใช้ภาพซึ่งเป็นลิขสิทธิ์ของเขา ชื่อของเขาเหล่านั้นจะปรากฏอยู่เหนือภาพทุกภาพ รวมทั้งบรรณารักษ์และคณะผู้ร่วมงานของห้องสมุดของ School of Oriental and African Studies มหาวิทยาลัยลอนดอน สำหรับความอารีอารอบและความช่วยเหลือต่าง ๆ ท้ายสุดข้าพเจ้าเป็นหนี้บุญคุณภรรยาอย่างใหญ่หลวงในการสนับสนุนอย่างมากของเธอ

เอ.แอล. แพซัม

ลอนดอน ๑๙๕๓

*ฉบับนี้ไม่มีแผ่นพับติดกับปกปลง

บทนำ : อินเดียกับวัฒนธรรมโบราณ

แผ่นดินอินเดีย

อารยธรรมโบราณของอินเดียเจริญขึ้นในอนุทวีปอันมีเขตแดนที่กำหนดไว้อย่างชัดเจน ทิศเหนือล้อมกันด้วยเทือกเขาหิมาลัยอันเป็นเทือกเขาที่กว้างใหญ่ที่สุดในโลก เทือกเขานี้เมื่อแผ่เป็นแนวจรดทิศตะวันออกและทิศตะวันตกทำให้อินเดียถูกตัดขาดจากส่วนอื่นของทวีปเอเชียและของโลก อย่างไรก็ตาม เครื่องกีดขวางดังกล่าวหาได้เป็นอุปสรรคที่เกินความสามารถของมนุษย์ไม่ ไม่ว่าในสมัยใดจึงปรากฏว่าในสมัยต่าง ๆ ทั้งผู้ที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานก็ดีและพ่อค้าก็ดีสามารถหาหนทางผ่านช่องเขาต่าง ๆ ที่สูงชันและโดดเดี่ยวเข้าสู่อินเดีย และในขณะเดียวกันชาวอินเดียเองก็ได้อาศัยเส้นทางดังกล่าวแพร่ทั้งการค้าและวัฒนธรรมของตนออกสู่ชนออกพรหมแดนอินเดีย สภาพโดดเดี่ยวของอินเดียไม่เคยจัดว่าสมบูรณ์และประเดิมเรื่องผลของกำแพงภูเขาดังกล่าวที่มีต่อการพัฒนาอารยธรรมซึ่งมีลักษณะเฉพาะตัวของอินเดียนั้นเป็นสิ่งที่มักจะกล่าวแย้งกันจนเกินความจริง

ภูเขามีความสำคัญต่ออินเดียในแง่ความจริงที่ว่าภูเขาคือต้นกำเนิดของแม่น้ำที่สำคัญ ๒ สายมากกว่าในแง่ที่ภูเขานำความโดดเดี่ยวมาสู่อินเดีย กลุ่มเมฆซึ่งลอยตัวเคลื่อนขึ้นไปทางทิศเหนือและทิศตะวันตกตลอดฤดูฝนนำความชุ่มชื้นมาสู่บริเวณยอดเขาสูง ณ ที่นี้เป็นต้นกำเนิดลำธารอันหลากหลายซึ่งรับน้ำจากหิมะละลายตลอดฤดูกาล ลำธารเหล่านี้ไหลลงสู่ทิศใต้ บรรจบกันเป็นระบบแม่น้ำใหญ่ ๒ สาย คือแม่น้ำสินธุและแม่น้ำคงคา แม่น้ำนี้ไหลผ่านที่ราบสูงขนาดย่อมที่อุดมสมบูรณ์ เช่นหุบเขาต่าง ๆ ในแคชเมียร์และเนปาลแล้วจึงไหลลงสู่ที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่

แม่น้ำสินธุซึ่งปัจจุบันส่วนใหญ่ไหลผ่านประเทศปากีสถาน คือหนึ่งในระบบแม่น้ำสองสายนี้ แม่น้ำสินธุเป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมเก่าแก่ที่สุด ทั้งยังให้นามเป็นชื่อประเทศอินเดีย^{*} ด้วย ที่ราบลุ่มปัญจาบอันอุดมสมบูรณ์ (“แม่น้ำทั้งห้า”) ซึ่งได้รับน้ำจากแควสำคัญห้าสายของแม่น้ำสินธุ คือ เจลัม (Jhelam) เซนาบ (Chenab) ราวี (Ravi) เบาส (Beas) และสัตลาจ (Satlaj) นั้นเป็นบริเวณที่มีวัฒนธรรมสูงมานานกว่า ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล วัฒนธรรมดังกล่าวขยายตัวสู่บริเวณตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำสินธุไปจนจรดทะเลและ ตลอดชายฝั่งทะเลตะวันตกจนกระทั่งคุชราต (Gujarat) เป็นอย่างต่ำ แม่น้ำสินธุตอนล่างซึ่งไหลผ่านแคว้นซินด์ (Sind) ในปากีสถาน ปัจจุบันไหลผ่านทะเลทรายที่แห้งแล้ง ทั้งที่ครั้งหนึ่งบริเวณนี้มีน้ำหล่อเลี้ยงและเป็นที่อุดมสมบูรณ์

กลุ่มแม่น้ำสินธุแยกออกจากกลุ่มแม่น้ำคงคาโดยมีทะเลทรายธาร์ (Thar) หรือราชสถาน (Rajasthan) กับเนินเขาเตี้ย ๆ กัน บริเวณสันปันน้ำซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของกรุงเดลีได้เคยเป็นสมรภูมิของการรบพุ่งที่ขึ้นหลายครั้งหลายครา นับตั้งแต่ ๑,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาลเรื่อยมา กลุ่มแม่น้ำคงคาทางด้านตะวันตกจากบริเวณโดยรอบกรุงเดลีไปถึงปัตนะ (Patna) รวมทั้งเขตโทอาบ (Doab) หรือบริเวณระหว่างแม่น้ำคงคากับแควสำคัญคือแม่น้ำยมนา เคยเป็นเขตใจกลางของอินเดียตลอดมา ณ ที่นี้ ในอาณาบริเวณซึ่งครั้งหนึ่งเรียกว่า อารยวรรต หรือดินแดนแห่งอารยัน วัฒนธรรมอันเก่าแก่ของอินเดียได้ถือกำเนิดขึ้น ถึงแม้ว่าการทำการกสิกรรมที่ไม่ถูกต้องตามหลักวิทยาศาสตร์ การตัดไม้ทำลายป่าและตัวการอื่น ๆ ที่เป็นมาตลอดหลายชั่วอายุคนได้ทำให้ที่ดินบริเวณนี้ในปัจจุบันขาดความอุดมสมบูรณ์ลง แต่ครั้งหนึ่งบริเวณนี้เคยเป็นแหล่งผลิตที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก มีประชากรจำนวนมากมาอาศัยอยู่นับตั้งแต่ได้มีการประกอบการกสิกรรมเรื่อยมา ตรงบริเวณปากน้ำ คือแคว้นเบงกอล แม่น้ำคงคาแตกสาขาออกเป็นรูปดินดอนสามเหลี่ยมซึ่งขยายกว้างลงไปในทะเล ตลอดสมัยประวัติศาสตร์เรื่อยมา ณ ที่นี้เป็นที่บรรจบของแม่น้ำคงคา และแม่น้ำพรหมบุตร ซึ่งไหลมาจากประเทศทิเบตโดยผ่านมาทางหุบเขาแห่งฮัสสัมซึ่งเป็นเขตหน้าด่านของอารยธรรมฮินดูทางปลายสุดทิศตะวันออก

ใต้บริเวณที่ราบอันกว้างใหญ่ลงมาเป็นเขตที่ราบสูง แผลขึ้นไปถึงพิตเขาวินธัย (Vindhya) พิตเขาวินธัยไม่มีลักษณะน่าประทับใจเท่ากับเทือกเขาหิมาลัย แต่มีแนวโน้มที่จะเป็นเครื่องกีดขวางระหว่างเขตทางเหนือซึ่งเดิมเรียกว่าฮินดูสถาน กับเขตที่เป็นแหลมหรือคาบสมุทรซึ่งมักจะเรียกชื่อว่า เดคข่าน (Deccan มีความหมายว่า “ใต้”) คำนี้บางทีก็ใช้เรียกบริเวณที่เป็นคาบสมุทรทั้งหมด แต่โดยทั่วไปแล้วใช้เรียกบริเวณตอนเหนือและตอนกลางมากกว่า บริเวณเดคข่านส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงที่

^{*}ชาวอินเดียรู้จักแม่น้ำสายนี้ในชื่อ สินธุ ชาวเปอร์เซียมีความลำบากในการออกเสียงตัว ส ที่นำข้างหน้าจึงเรียกว่า ฮินดู คำนี้ผ่านพวกเปอร์เซียไปสู่กรีก ชาวกรีกรู้จักชื่ออินเดียทั้งประเทศในชื่อของแม่น้ำสายที่ไหลอยู่ทางทิศตะวันตก ชาวอินเดียโบราณเรียกชื่ออนุทวีปของตนว่า ชมพูทวีป (ทวีปที่มีต้นชมพู) หรือภารตวรรษ (ดินแดนของโอรสท้าวภารตะ จักรพรรดิในนิยาย) ชื่อหลังนี้รัฐบาลอินเดียปัจจุบันมีส่วนเป็นผู้รื้อฟื้นขึ้น เมื่อพวกมุสลิมรุกรานอินเดียชื่อที่พวกเปอร์เซียเคยใช้เรียกอินเดียได้กลับมาสู่ความนิยมอีกในชื่อฮินดูสถาน และพลเมืองที่นับถือลัทธิศาสนาดั้งเดิมของภูมิภาคนี้มีชื่อเรียกว่า ฮินดู

แห้งแล้งและเต็มไปด้วยเนินเขา มีเทือกเขาโอบอยู่ทั้งสองข้าง ได้แก่ ฆาต (Ghat) ตะวันตก และ ฆาตตะวันออก เทือกเขาทั้งสองนี้ เทือกตะวันตกสูงกว่าเทือกตะวันออก ทำให้แม่น้ำส่วนใหญ่ของ เคชานเช่น แม่น้ำมหานที (Mahanadi) และโคทาวารี (Godavari) แม่น้ำกฤษณะ (Krishna) และ กาเวรี (Kaveri) ไหลลงสู่ทะเลทางทิศตะวันออก มีแม่น้ำใหญ่ ๒ สายคือ แม่น้ำนัมมา (Narmada) และแม่น้ำตาปตี (Tapti) เท่านั้นที่ไหลไปทางทิศตะวันตก แม่น้ำในเขตเคชานตรงบริเวณใกล้ ปากน้ำมักจะไหลผ่านที่ราบซึ่งมีขนาดเล็กกว่าที่ราบบริเวณปากน้ำคงคา แต่ก็มีผู้คนอาศัยอยู่มากเกือบ ทัดเทียมกัน ทางตะวันออกเฉียงใต้ของคาบสมุทรเป็นที่ราบกว้างใหญ่กว่า เรียกว่าเขตทมิฬ มี วัฒนธรรมที่เจริญเป็นอิสระมาครั้งหนึ่ง และแม้ในปัจจุบันก็ยังมิได้รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอย่าง สมบูรณ์กับวัฒนธรรมทางเหนือ ชาวดราวิเดียนเผ่าต่าง ๆ ในอินเดียตอนใต้ยังคงพูดภาษาซึ่งไม่มี ส่วนใกล้เคียงแม้แต่น้อยกับภาษาทางเหนือ ทั้งยังมีความแตกต่างในทางด้านชาติพันธุ์ (ดูหน้า ๒๕) ถึงแม้ว่าจะได้มีการปะปนสายโลหิตระหว่างชาวดราวิเดียน เผ่าทางเหนือและทางใต้ไม่น้อย แล้วก็ตาม ในทางด้านภูมิศาสตร์ลัทธิเป็นส่วนที่ต่อลงไปจากอินเดีย ที่ราบทางเหนือของลังกามี ลักษณะคล้ายคลึงกับที่ราบทางตอนใต้ของอินเดีย และภูเขาซึ่งอยู่ตอนกลางของเกาะก็เสมือนส่วน หนึ่งของฆาตตะวันตกนั่นเอง

ความยาวของอนุทวีปวัดจากแคชเมียร์ทางทิศเหนือลงไปถึงแหลมโคโมริน (Comorin) ทางทิศใต้ยาวประมาณ ๒,๐๐๐ ไมล์ ด้วยเหตุนี้ สภาพอากาศจึงแตกต่างกันอย่างมากในแต่ละเขต เขตหิมาลัยมีฤดูหนาวที่เย็นจัด มีน้ำค้างแข็งและหิมะเป็นครั้งคราว ในเขตที่ราบทางภาค เหนืออากาศค่อนข้างเย็นในฤดูหนาว อุณหภูมิอากาศในเวลากลางวันและกลางคืนมีความแตกต่าง กันมาก ในขณะเดียวกันในฤดูร้อนอากาศร้อนจัดจนเกือบจะทนไม่ได้ ทางเคชานอุณหภูมิในแต่ละ ฤดูไม่แตกต่างกันมากนัก แม้ว่าในเขตที่อยู่สูงขึ้นไป กลางคืนในฤดูหนาวอากาศจะเย็นลงก็ตาม ที่ราบ ในเขตทมิฬมีอากาศร้อนตลอดทั้งปี แต่อุณหภูมิไม่เคยขึ้นสูงกว่าหน้าร้อนในเขตที่ราบทางภาคเหนือ

ลักษณะที่สำคัญที่สุดของภูมิอากาศของอินเดีย คือ มรสุม หรือ “หน้าฝน” ในระหว่างเดือน ตุลาคมถึงเดือนพฤษภาคมมีฝนน้อยมาก เว้นแต่ตามชายฝั่งตะวันตกและบางส่วนของลังกา ทำให้ การเพาะปลูกในช่วงนี้ทำได้เพียงด้วยวิธีการซึ่งอาศัยน้ำจากแม่น้ำลำธาร หรือปลูกพืชฤดูหนาวโดย อาศัยการชลประทานเข้าช่วย พอถึงปลายเดือนเมษายนพืชทุกชนิดหยุดเจริญเติบโต อุณหภูมิใน เขตที่ราบขึ้นสูงถึง ๑๑๐ องศาฟาเรนไฮต์หรือกว่านั้น มีลมร้อนจัดพัดแรง ต้นไม้สลัดใบและต้น หญ้าแห้งกรอบจนเกือบจะไหม้สิ้น สัตว์ป่าล้มตายกันเป็นจำนวนมาก เพราะขาดน้ำ งานการลดลง จนถึงขีดต่ำสุด ดูประหนึ่งว่าโลกกำลังเข้าสู่หายนะ

ต่อจากนั้นก็เริ่มปรากฏมีก้อนเมฆในท้องฟ้าสูงลิบ สองสามวันต่อมาเมฆจะทวีจำนวนขึ้นจับ กลุ่มเป็นสีดำม้วนตัวกันเข้าเป็นกำแพงจากด้านฝั่งทะเล และในที่สุดเมื่อถึงเดือนมิถุนายนฝนก็กระ - หน่ำลงมาไม่ขาดสายพร้อมกับเสียงฟ้าร้องและฟ้าแลบอย่างมากมาย อุณหภูมิจะลดลงอย่างรวดเร็วและภายในเวลาไม่กี่วันทุกสิ่งทุกอย่างก็จะเขียวขจีและเต็มไปด้วยความชื้นบานอีกครั้งหนึ่ง สัตว์ป่า

นก และแมลงเริ่มปรากฏตัวอีกครั้ง ต้นไม้ผลิบานอ่อนและพื้นดินปกคลุมไปด้วยต้นหญ้าอ่อน ฝนที่กระหน่ำลงเป็นพัก ๆ ตลอดระยะเวลา ๒ เดือนจะค่อย ๆ หดลง ในระหว่างฤดูมรสุม การเดินทางและกิจกรรมกลางแจ้งทั้งหลายทำด้วยความลำบาก และบ่อยครั้งเกิดมีโรคระบาด แต่ถึงแม้จะมีความยากลำบากหลายประการดังกล่าวนั้นจิตใจของคนอินเดีย การย่างเข้าสู่ฤดูมรสุมมีความหมายเช่นเดียวกับการย่างเข้าสู่ฤดูใบไม้ผลิของชาวยุโรป ด้วยเหตุนี้ฟาร์รองและฟาร์ผ่าซึ่งในยุโรปถือกันว่าเป็นลางร้าย จึงไม่มีความน่าสะพึงกลัวต่อชาวอินเดีย แต่กลับเป็นเครื่องหมายความเมตตาแห่งสวรรค์ที่ทุกคนยินดีต้อนรับ

มักจะกล่าวกันว่าอัตราส่วนของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติในอินเดียกับความจำเป็นที่ต้องพึ่งพาอาศัยมรสุมอย่างเต็มที่ช่วยสร้างลักษณะนิสัยของประชาชนชาวอินเดีย แม้แต่ในปัจจุบันนี้ความหายนะครั้งใหญ่ ๆ เช่น อุทกภัย ความอดอยาก และกาฬโรค ยังคงเป็นสิ่งที่ยากต่อการยับยั้ง ในสมัยก่อน การควบคุมจึงเกือบเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ อารยธรรมโบราณอื่น ๆ เช่น อารยธรรมกรีก อารยธรรมโรมัน และอารยธรรมจีน จำต้องต่อสู้ฤดูหนาวที่ยากลำบาก ซึ่งจะส่งเสริมให้เกิดความแข็งแกร่งและพลัง ส่วนอินเดียนั้นได้รับพรจากความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ที่ให้เครื่องยังชีพโดยเรียกร้องสิ่งตอบแทนน้อยมาก แต่ในยามที่ธรรมชาติพิโรธมนุษย์ก็มีอาจจะรับได้ด้วยพยายามใด ๆ ด้วยเหตุนี้ จึงมีผู้เสนอแนะว่าลักษณะนิสัยประจำชาติของอินเดียโน้มเอียงไปทางแบบลัทธิเคราะห์กรรม ยอมรับทั้งโชคและเคราะห์โดยไม่คร่ำครวญ

ความเห็นดังกล่าวมีความถูกต้องเพียงใดนั้นยังเป็นที่สงสัยอยู่ แม้ว่าทัศนะเกี่ยวกับชีวิตของชาวอินเดียโบราณจะมีส่วนของความเชื่อเรื่องเคราะห์กรรมเจือปนอยู่บ้าง เช่นเดียวกับที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ก็ตาม แต่นักศีลธรรมก็ไม่เห็นด้วยกับทัศนะดังกล่าว ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ของอินเดียและลังกาโบราณ ระบบการชลประทานอันมหิฬาร วัฒนาอารามที่เลอเลิศในความงาม และการรณรงค์อันยาวนานของกองทัพอินเดียไม่ได้บ่งชี้ว่าชาวอินเดียเป็นคนชาติที่ชีวิตวิวและพลังเลย หากจะยอมรับว่าภูมิอากาศมีผลต่อลักษณะนิสัยของชาวอินเดียแต่ประการหนึ่งประการใดแล้ว เราเชื่อว่าน่าจะได้แก่การก่อให้เกิดการรักความง่ายและความสะดวกสบาย เคยชินกับความสนุกสนานเพลิดเพลินและความฟุ่มเฟือยอย่างง่าย ๆ อันธรรมชาติหยิบยื่นมาให้อย่างไม่รู้จักหมดสิ้น ด้วยเหตุนี้ความรู้สึกหักห้ามตนเองและความสันโดษประการหนึ่ง กับความพยายามอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยที่เกิดขึ้นเป็นครั้งคราวอีกประการหนึ่ง จึงมีแนวโน้มเป็นปฏิกิริยาธรรมชาติที่จะเกิดขึ้น

การค้นพบอินเดียโบราณ

อารยธรรมอินเดียโบราณแตกต่างจากอารยธรรมอียิปต์ เมโสโปเตเมียและกรีซในแง่ที่ว่าลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ของอินเดียได้รับการธำรงรักษาไว้อย่างไม่ขาดตอนมาจนถึงปัจจุบัน ก่อนการค้นพบของนักโบราณคดี กลิกรชาวอียิปต์และอิรักหาเคยได้มีความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมของบรรพบุรุษของตนไม่ และก็ยังเป็นสิ่งที่ยังสงสัยว่ากลิกรชาวกรีกก็คงจะมีความรู้ที่เลือนรางเกี่ยวกับความ

รุ่งโรจน์ของเอเธนส์ในสมัยรัฐบุรุษเพริคลีส (Pericles) ในทั้ง ๒ กรณีเกือบจะเป็นไปได้ว่าอดีตถูกตัดขาดออกไปอย่างสมบูรณ์ แต่ทางอีกด้านหนึ่งปรากฏว่าชาวยุโรปรุ่นแรกๆ ที่ไปถึงอินเดียได้พบกับวัฒนธรรม ซึ่งผูกพันอยู่กับโบราณกาลอย่างมากมาย วัฒนธรรมซึ่งเน้นในความเก่าแก่อย่างเกินความจริงและอ้างว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงในส่วนสำคัญเลยเป็นเวลาหลายพันปีมาแล้ว จนกระทั่งทุกวันนี้ยายประเพณีที่กล่าวถึงชื่อของเจ้าผู้ครองที่เลื่อนวางซึ่งมีชีวิตอยู่เมื่อราว ๒,๐๐๐ ปีก่อนพระเยซูประสูติ ก็ยังแพร่หลายในหมู่ชาวอินเดียที่ต่ำต้อยที่สุด และพราหมณ์ผู้เลื่อมใสในศาสนา เมื่อสวดภาวนาประจำวันยังคงสามารถท่องบทสวดซึ่งแต่งไว้เก่าแก่ก่อนนั้นเสียอีก โดยความจริงแล้วอินเดียและจีนเป็นประเทศที่มีลัทธิธรรมเนียมในด้านวัฒนธรรมที่สืบต่อเนื่องซึ่งเก่าแก่ที่สุดในโลก

ชาวยุโรปไม่ได้พยายามที่จะศึกษาอดีตอันเก่าแก่ของอินเดียอย่างจริงจังจนกระทั่งระยะครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ และเรารู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยต้น ๆ ของอินเดียจากข้อความสั้น ๆ ที่ปรากฏในผลงานของนักเขียนกรีกและละติน หมอสอนศาสนาไม่กี่คนที่เข้าไปพำนักอยู่ในอินเดียได้รู้ถึงชีวิตของคนอินเดียร่วมสมัย ได้เรียนรู้ภาษาท้องถิ่นอย่างแตกฉาน แต่คนเหล่านี้ก็ได้เพียรพยายามอย่างจริงจังที่จะเข้าใจภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของวัฒนธรรมของกลุ่มชนที่ตนได้เข้าไปคลุกคลีทำงานร่วมอยู่ด้วย เขาเหล่านั้นยอมรับวัฒนธรรมเก่าที่ปรากฏตามเนื้อผ้าว่าเป็นวัฒนธรรมที่เก่าแก่และไม่มีการเปลี่ยนแปลง การค้นคว้าเกี่ยวกับอดีตกาลของคนเหล่านี้ก็เป็นไปเพียงในทำนองการคาดคะเนที่พยายามโยงเอาคนอินเดียให้เข้าไปเป็นเชื้อสายเกี่ยวดองกับลูกหลานของโนอาห์และจักรวรรดิซึ่งสาบสูญไปตามเรื่องในพระคัมภีร์ไบเบิล

ในเวลาเดียวกันบาดหลวงเยซูอิต ๒ - ๓ รูปประสบความสำเร็จในการศึกษาภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นภาษาเก่าแก่ของอินเดียได้อย่างแตกฉาน หนึ่งในจำนวนนี้ได้แก่บาดหลวงฮันซ์เลเดน (Hanxleden) ผู้เข้าไปเผยแผ่ศาสนาในเกรลา (Kerala) ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๙๙ - ๑๗๓๒ และได้เรียบเรียงไวยากรณ์สันสกฤตเป็นภาษายุโรปเล่มแรก หนังสือเล่มนี้คงอยู่ในรูปของต้นฉบับตัวเขียนซึ่งผู้ที่เข้าไปทำงานต่อจากเขาได้ใช้ศึกษา บาดหลวงอีกรูปหนึ่งคือเกอดูซ์ (Coeurdoux) ซึ่งน่าจะเป็นคนแรกที่ศึกษาค้นคว้าจนพบความเกี่ยวข้องระหว่างภาษาสันสกฤตและภาษายุโรปอื่น ๆ และเสนอความคิดเห็นว่าพวกพราหมณ์ในอินเดียเป็นลูกหลานที่สืบเชื้อสายมาจากบุตรคนหนึ่งชื่อยาเฟต (Japhet) พี่น้องของบุตรคนนี้ได้อพยพไปทางตะวันตก แต่ถึงแม้ว่าจะได้ทำการศึกษาค้นคว้า พวกเยซูอิตก็หาได้เข้าใจในอดีตกาลของอินเดียอย่างแท้จริงไม่ พื้นฐานของภารตวิทยาได้ก่อตั้งขึ้นอย่างเป็นอิสระในส่วนอื่นของอินเดียและโดยน้ำมือของคนกลุ่มอื่น

ใน ค.ศ. ๑๗๘๓ บุคคลผู้มีสมรรถภาพที่สุดคนหนึ่งของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ คือ เซอร์วิลเลียม โจนส์ (William Jones ๑๗๔๖- ๙๔) ได้ดำรงตำแหน่งผู้พิพากษาศาลฎีกาในกัลกัตตาในสมัยที่ วอร์เรน เฮสติงส์ (Warren Hastings) เป็นข้าหลวงใหญ่ประจำอินเดีย เฮสติงส์เองก็เป็นผู้มีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อทั้งวัฒนธรรมมุสลิมและวัฒนธรรมฮินดู โจนส์เป็นปราชญ์ในวิชาภาษาศาสตร์เคยศึกษาเล่าเรียนภาษาสำคัญ ๆ ของยุโรปรวมทั้งภาษาฮิบรู อาหรับ เปอร์เซีย

และเตอร์ก็และยังได้ศึกษาภาษาจีนเล็ก ๆ น้อย ๆ จากตำราซึ่งจัดได้ว่าไม่เพียงพออย่างยิ่ง แต่ก็เป็นสิ่งเท่าที่พอจะหาได้ในขณะนั้น ก่อนมาอินเดียเขาสามารถมองเห็นความเกี่ยวพันระหว่างภาษาของประเทศต่าง ๆ ในยุโรป กับภาษาเปอร์เซียและไมยอัมรืบทศนะที่เชื่อกันในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ว่า ภาษาต่าง ๆ เหล่านั้นมาจากภาษาฮีบรู ซึ่งแตกแยกออกมาจากหอคอยแห่งบาเบล ไจนส์ได้เสนอความเห็นของเขาแทนที่ความเชื่อดังกล่าวว่า ภาษาเปอร์เซียและภาษายุโรปต่าง ๆ วิวัฒนาการมาจากแหล่งเดียวกันซึ่งแหล่งนั้นไม่ใช่ภาษาฮีบรู

ในหมู่คนอังกฤษกลุ่มเล็ก ๆ ที่ปกครองเบงกอลให้แก่บริษัทอินเดียตะวันออกอันทรงเกียรติมีชาร์ลส์ วิลคินส์ (Charles Wilkins ๑๗๔๙ - ๑๘๓๖) เพียงคนเดียวที่เรียนภาษาสันสกฤตจนได้ผล ไจนส์ได้เริ่มเรียนภาษาด้วยความช่วยเหลือของวิลคินส์และบัณฑิตชาวเบงกอลผู้เอื้ออาทร ในวันแรกของ ค.ศ. ๑๗๘๔ สมาคมเอเชีย (Asiatic Society) ก็ได้ก่อตั้งขึ้นด้วยความริเริ่มของไจนส์ ตัวเขาเองดำรงตำแหน่งนายกสมาคม การดำเนินการอย่างจริงจังเป็นครั้งแรกในอันที่จะเปิดเผยอดีตกาลของอินเดียปรากฏในวารสารของสมาคม ชื่อ *Asiatic Researches ภาคคติยะ* ฉบับวิลคินส์ ซึ่งเป็นฉบับแรกที่แปลภาษาอังกฤษจากต้นฉบับสันสกฤตโดยตรง เสร็จบริบูรณ์ในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๘๔ ต่อจากนั้นวิลคินส์ก็แปล *หิโตปเทศ* ใน ค.ศ. ๑๗๘๗ ใน ค.ศ. ๑๗๘๙ ไจนส์ได้แปลบทละครเรื่อง *สกุณฑลา* ของกาลิลาส ออกเป็นภาษาอังกฤษซึ่งพิมพ์ถึง ๕ ครั้งภายในระยะเวลาไม่ถึง ๒๐ ปี ต่อจากนั้นเขาก็ได้ทำการแปล *คิตะโควินทะ* (๑๗๙๒) “มนูธรรมศาสตร์” ดีพิมพ์ (หลังจากที่ผู้แปลถึงแก่กรรมแล้ว) ใน ค.ศ. ๑๗๙๔ ใช้ชื่อว่า *Institutes of Hindoo Law* นอกจากนี้ยังมีส่วนแปลที่มีความสำคัญรองลงมาตีพิมพ์ อยู่ในวารสาร *Asiatic Researches* ฉบับต่อ ๆ มา

ไจนส์และวิลคินส์เป็นบิดาแห่งการตริวิทยาอย่างแท้จริง ผู้ดำเนินรอยตามต่อมาในเมืองกัลกัตตา คือเฮนรี โคลบรูค (Henry Colebrooke ๑๗๖๕ - ๑๘๓๗) และโฮราซ เฮย์แมน วิลสัน (Horace Hayman Wilson ๑๗๘๙ - ๑๘๖๐) นอกจากผลงานของนักบุกเบิกเหล่านี้ยังมีชาวฝรั่งเศสชื่ออองเกติล - ดูแปรอง (Anquetil - Duperron) ผู้เป็นปราชญ์ในเรื่องเกี่ยวกับเปอร์เซีย ได้ตีพิมพ์อุปนิษัตฉบับแปลจากต้นฉบับภาษาเปอร์เซีย คริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ รวม ๔ ตอน ใน ค.ศ. ๑๗๘๖ และงานแปลต้นฉบับที่สมบูรณ์รวมอุปนิษัตทั้งสิ้น ๕๐ ตอน ตีพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๘๐๑

งานแปลเหล่านี้ยังผลให้ความสนใจในวรรณคดีสันสกฤตเริ่มทวีขึ้นในยุโรป ใน ค.ศ. ๑๗๙๕ รัฐบาลสาธารณรัฐฝรั่งเศสตั้งสถาบันภาษาตะวันออกปัจจุบันขึ้น (Ecole des Langues Orientales Vivantes) และ ณ ที่นั่นเล็กซานเดอร์ แฮมิลตัน (Alexander Hamilton ๑๗๖๒ - ๑๘๒๔) หนึ่งในสมาชิกผู้ก่อตั้งสมาคมเอเชียแห่งเบงกอลผู้ซึ่งถูกทัณฑ์บนในประเทศฝรั่งเศสในตอนปลายสมัยสันติภาพแห่งอามีแยงส์ ค.ศ. ๑๘๐๓ ได้เป็นบุคคลแรกที่สอนภาษาสันสกฤตในยุโรป และจากนายแฮมิลตันนี้เองที่นายฟรีดริช ชเลเกล (Friedrich Schlegel) ผู้เชี่ยวชาญสันสกฤตคนแรกของเยอรมัน ได้ศึกษาภาษาดังกล่าว

ตำแหน่งศาสตราจารย์มหาวิทยาลัยในวิชาสันสกฤตได้ตั้งขึ้นเป็นครั้งแรกใน ค.ศ. ๑๘๑๔ ที่

College de France มีนายเลโอนาร์ต เดอ เชซี (Leonard de Chezy) เป็นผู้ดำรงตำแหน่ง และนับตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๑๔ เป็นต้นมา มหาวิทยาลัยใหญ่ ๆ ในเยอรมนีได้ตั้งตำแหน่งศาสตราจารย์ในวิชาสันสกฤตขึ้น การสอนภาษาสันสกฤตเริ่มเป็นครั้งแรกในอังกฤษใน ค.ศ. ๑๘๐๕ ที่วิทยาลัยฝึกหัดของบริษัทอินเดียตะวันออกที่ฮาร์ตฟอร์ด ตำแหน่งเก่าแก่ที่สุดในอังกฤษได้แก่ ตำแหน่งศาสตราจารย์โบเดิน (Boden Professorship) มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ผู้เข้าดำรงตำแหน่งเป็นครั้งแรกใน ค.ศ. ๑๘๓๒ คือ เอช. เอช. วิลสัน (H.H. Wilson) สมาชิกคนสำคัญของสมาคมเอเชียแห่งเบงกอลต่อมหาวิทยาลัยลอนดอน เคมบริดจ์และเอเดินบอระและมหาวิทยาลัยอีกหลายแห่งในยุโรปและอเมริกาก็ได้ตั้งตำแหน่งในวิชาสันสกฤตขึ้น ใน ค.ศ. ๑๘๑๖ ฟรานซ์ บอปป์ (Franz Bopp ๑๗๙๑ - ๑๘๖๗) ชาวบาวาเรียนประสบความสำเร็จในการแสดงให้เห็นว่าภาษาสันสกฤตและภาษาโบราณอื่น ๆ ของยุโรปมีที่มาร่วมกัน ทั้งนี้โดยอาศัยพื้นฐานข้อเสนองานของ เซอร์ วิลเลียม จินส์ และวิชานุกรณศาสตร์เปรียบเทียบก็ได้กลายเป็นวิชาอิสระขึ้น ใน ค.ศ. ๑๘๒๑ สมาคมเอเชียแห่งฝรั่งเศสได้ก่อตั้งขึ้นที่กรุงปารีสและอีก ๒ ปีต่อมาราชสมาคมเอเชียก็ตั้งขึ้นในลอนดอน จากการริเริ่มเหล่านี้งานจัดพิมพ์และศึกษาวรรณคดีอินเดียโบราณก็ก้าวรุดหน้าไปอย่างรวดเร็วตลอดคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ อาจกล่าวได้ว่าความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ของการค้นคว้าศึกษาการตวิทยาในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ได้แก่ พจนานุกรมภาษาสันสกฤต-เยอรมันเล่มมเหมาซึ่งเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าฉบับ St. Petersburg Lexicon ผลงานของปราชญ์เยอรมันชื่อ ออตโต เบอติลิงค์ (Otto Bohtlingk) และรูดอล์ฟ รอท (Rudolf Roth) และตีพิมพ์เป็นบางส่วนในระหว่าง ค.ศ. ๑๘๕๒ - ๑๘๗๕ โดยราชสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งรัสเซีย มรดกที่ยิ่งใหญ่ที่สุดที่อังกฤษได้มีส่วนร่วมให้ได้ของการศึกษาสันสกฤตคือ *อศุคเวท* เล่มที่จัดพิมพ์ขึ้นอย่างงดงาม และงานแปลที่เชื่อถือได้ ชื่อ *Sacred Books of the East* เป็นงานแปลที่ออกเป็นตอน ๆ งานทั้ง ๒ ชิ้นนี้ตีพิมพ์เผยแพร่โดยนักสันสกฤต ชาวเยอรมันชื่อ ฟรีดริค แมกซ์ มุลเลอร์ (Friedrich Max Muller ๑๘๒๓ - ๑๙๐๐) ผู้ใช้ชีวิตการทำงานส่วนใหญ่เป็นอาจารย์สอนวิชานุกรณศาสตร์เปรียบเทียบที่มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด

ในขณะเดียวกันการศึกษาวรรณกรรมอินเดียโบราณก็กำลังดำเนินอยู่ในอีกทิศทางหนึ่ง งานชิ้นแรกของสมาคมเอเชียแห่งเบงกอลเกือบจะเรียกได้ว่าเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมและภาษาศาสตร์ทั้งสิ้น และส่วนใหญ่ของนักการตวิทยาของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มักจะเป็นนักศึกษาจารีตนิยมซึ่งศึกษาหลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษร อย่างไรก็ตาม ในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ สมาคมเบงกอลได้เริ่มหันเหความสนใจไปยังหลักฐานประเภทที่เป็นโบราณวัตถุของอินเดีย ทั้งนี้เพราะนักสำรวจของบริษัทอินเดียตะวันออกได้นำรายงานเกี่ยวกับเทวสถาน ถ้ำรวมทั้งเหรียญษาปณ์สมัยแรก ๆ และสำเนาจารึกต่าง ๆ ซึ่งเขียนด้วยตัวอักษรที่เลิกใช้ไปเป็นเวลานานแล้ว กลับมาด้วยการศึกษาย้อนหลัง จากอักษรที่ใช้อยู่ในปัจจุบันทำให้สามารถตีความหมายอักษรเก่า ๆ ได้ทีละน้อย จนกระทั่ง ค.ศ. ๑๘๓๗ เจมส์ พรินเซพ (James Prinsep) เจ้าหน้าที่โรงษาปณ์แห่งกัลกัตตาซึ่งเป็นเลขานุการของสมาคมเอเชียแห่งเบงกอลและนักศึกษาศัมครเลนผู้มีพรสวรรค์ได้ตีความหมายตัวอักษรพราหมีที่เก่าแก่ที่สุดเป็นผลสำเร็จ ทำให้สามารถอ่านจารึกพระเจ้าอโศกมหาราชได้เป็นผล ใน

บรรดาเพื่อนร่วมงานของพรินเซปที่ช่วยกันอ่านอักษรโบราณคือ นายทหารหนุ่มแห่งกรมทหารช่าง ชื่อ อเล็กซานเดอร์ คันนิงแฮม (Alexander Cunningham) ผู้มีสมญาว่าบิดาแห่งโบราณคดีอินเดีย เขาได้มาถึงอินเดียใน ค.ศ. ๑๘๓๑ และนับจากนั้นได้อุทิศเวลาทุกนาทีที่ว่างจากงานในหน้าที่ทหารศึกษาซากวัตถุที่เหลือตกค้างอยู่ของอินเดียโบราณ จนกระทั่งใน ค.ศ. ๑๘๖๒ รัฐบาลอินเดียได้แต่งตั้งตำแหน่งนักสำรวจทางโบราณคดี คันนิงแฮมได้เข้าดำรงตำแหน่งดังกล่าว เขาได้อุทิศชีวิตด้วยความตั้งใจแน่วแน่ที่จะคลี่คลายอดีตของอินเดีย จนกระทั่งเขาลาออกจากราชการใน ค.ศ. ๑๘๘๕ ถึงแม้ว่าคันนิงแฮมจะมีได้ค้นพบอะไรใหม่ที่เป็นที่น่าตื่นเต้น และแม้ว่าเทคนิคของเขาจะล้าหลังและหยابตามมาตรฐานของโบราณคดีสมัยใหม่ ก็ยังนับได้ว่า ถัดจากเซอร์ วิลเลียม โจนส์ แล้ว วงการการศรัทธาเป็นหนี้บุญคุณ พลตรี เซอร์ อเล็กซานเดอร์ คันนิงแฮมมากกว่าใคร ๆ คันนิงแฮมได้รับความช่วยเหลือจากผู้บุกเบิกอีกหลายคน และถึงแม้ว่าในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ กิจกรรมทั้งหลายของกองสำรวจทางโบราณคดีเกือบจะสิ้นสุดลงเนื่องมาจากงบประมาณที่ได้รับจากรัฐบาลเป็นไปอย่างกระเปียดกระเสียรก็ตาม เมื่อมาถึง ค.ศ. ๑๙๐๐ ชากอาคารดีกดำบรรพหลายแห่งได้รับการสำรวจเสร็จสิ้น และจารึกต่าง ๆ ได้มีผู้อ่านและแปลแล้ว

การขุดค้นทางโบราณคดีอย่างกว้างขวางในอินเดียเพิ่งจะเริ่มต้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ นี้ ทั้งนี้ด้วยความสนใจส่วนตัวของข้าหลวงใหญ่ ลอร์ด เคอร์ซอน (Lord Curzon) ทำให้มีการฟื้นฟูและขยายงานของกองสำรวจโบราณคดี ใน ค.ศ. ๑๙๐๑ นักโบราณคดีหนุ่ม จอห์น มาร์แชลล์ (John Marshall) (ภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นเซอร์) ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการ สำหรับประเทศใหญ่นานาชาติอินเดีย แผนกโบราณคดีขณะนั้นนับว่ายังเล็กและยากจน แต่มาร์แชลล์สามารถว่าจ้างผู้ช่วยที่เป็นผู้เชี่ยวชาญและมีงบประมาณมากพอที่จะทำการขุดค้นได้อย่างกว้างขวางชนิดไม่เคยทำมาก่อน นับเป็นครั้งแรกที่ร่องรอยนครโบราณของอินเดียเริ่มปรากฏ โบราณคดีในลักษณะที่แตกต่างจากการสำรวจและการอนุรักษ์โบราณวัตถุทั่วไปเริ่มบทบาทอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก ความสำเร็จยิ่งใหญ่ที่สุดของกองสำรวจโบราณคดีของอินเดียภายใต้การบริหารงานของ เซอร์ จอห์น มาร์แชลล์ ได้แก่ การค้นพบอารยธรรมบรหฺมาเม่น้ำสินธุ ก่อนหน้านั้นคันนิงแฮมเป็นผู้ที่ได้เคยสังเกตพบโบราณวัตถุชิ้นแรก ๆ ของนครต่าง ๆ ที่เก่าแก่ที่สุดของอินเดีย เขาเป็นผู้พบตราประทับรูปร่างประหลาดไม่มีใครเคยรู้จักในบริเวณเมืองฮะรัปปา (Harappa) ในแคว้นปัญจาบ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๙๒๒ เจ้าหน้าที่ชาวอินเดียของกองสำรวจโบราณคดีผู้หนึ่งชื่อ อาร์.ดี. เบเนรจี (R.D. Banerji) ได้พบดวงตราประทับอีกที่โมเฮนโจ ดาโร (Mohenjo Daro) ในแคว้นซินด์และประกาศว่าเป็นโบราณวัตถุที่มีความเก่าแก่ก่อนสมัยอารยธรรมของพวกอารยัน ภายใต้การนำของ เซอร์ จอห์น มาร์แชลล์ ได้มีการขุดค้นอย่างมีหลักเกณฑ์ ณ บริเวณดังกล่าว ระหว่าง ค.ศ. ๑๙๒๔ ถึง ค.ศ. ๑๙๓๑ เมื่อเขาครบเกษียณ หลังจากนั้นการขุดค้นต้องหยุดชะงักเนื่องจากการเงินถูกตัดทอนและเนื่องจากภาวะสงครามโลกครั้งที่ ๒ แต่ได้มีการค้นพบที่สำคัญเพิ่มเติมที่เมืองฮะรัปปาในระบะการอำนวยการช่วงสั้น ๆ ของเซอร์ อาร์.อี. มอร์ติเมอร์ วิลเลอร์ (R.E. Mortimer Wheeler) ภายหลังสงครามใหม่ ๆ แม้ว่าบริเวณดังกล่าวยังมีได้ถูกเปิดสำรวจอย่างเต็มที่

ยังมีงานที่ต้องทำอีกมากมาย เนินอีกหลายลูกที่ยังไม่ได้รับการขุดค้นอาจให้ความรู้เกี่ยวกับอดีตกาลส่วนที่ยังมีดมนอยู่ของอินเดีย ต้นฉบับตัวเขียนที่สำคัญยิ่งที่ยังไม่เคยตีพิมพ์เลยอาจงสมุหผู้พั่งอยู่ ณ ห้องสมุดหลาย ๆ แห่งนอกเส้นทางสัญจรไปมา อินเดีย ปากีสถาน และลังกาเป็นประเทศยากจนที่ต้องการงบประมาณอย่างมากเพื่อยกระดับการครองชีพของประชาชน แต่ด้วยเงินทุนเท่าที่มีอยู่ แผนกโบราณคดีของทั้ง ๓ ประเทศ กำลังทำงานอย่างเต็มกำลังความสามารถเพื่อเปิดเผยอดีตของตน

ในระยะศตวรรษที่ผ่านมาชาวพื้นเมืองอินเดียเองก็มีผลงานที่มีค่าไม่น้อย อาทิเช่น นักสันสกฤต และนักอ่านจารึก นามว่า ดร. ภานุ ดาจี (Drs. Bhau Daji) ดร. ภควานลาล อินทราจี (Bhagavanlal Indrajai) ดร. ราเชนทรลาล มิตร (Rajendralal Mitra) และ เซอร์ อาร์.ยี. ภานทาร์การ์ (R.G. Bhandarkar) ผู้ยิ่งใหญ่ ปัจจุบันนี้การริเริ่มสำคัญทางด้านการตริวิทยามาจากหมู่ชาวอินเดียเอง งานตีพิมพ์มหาภารตะฉบับพิสดารเล่มมหิมาเล่มแรกเสร็จสมบูรณ์แล้วด้วยน้ำมือของชาวอินเดีย บุคคลกลุ่มเดียวกันนี้ยังได้เริ่มลงมือรวบรวมพจนานุกรมสันสกฤตแห่งสถาบันปูนาซึ่งเมื่อเสร็จสิ้นบริบูรณ์แล้วจะเป็นงานรวบรวมพจนานุกรมที่ยิ่งใหญ่ที่สุดที่เคยปรากฏ อธิปัติกรมโบราณคดีปัจจุบันเป็นชาวอินเดีย คือ ดอกเตอร์ เอ. โฆษ (A. Ghosh) และในปัจจุบันนี้นักการตริวิทยาชาวยุโรปหวังที่จะเป็นได้ก็เพียงแค่ผู้ช่วยและผู้วิจารณ์ที่มีไมตรีจิตแก่คนอินเดียเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ในภาวการณ์ปัจจุบัน ขณะที่ทวีปเอเชียกำลังมีปฏิกริยาต่อการครอบครองของมหาอำนาจยุโรปซึ่งกินเวลาถึงศตวรรษครึ่ง และวัฒนธรรมใหม่ซึ่งจะประกอบขึ้นด้วยส่วนอันเป็นสาระสำคัญจากทั้งตะวันออกและตะวันตกเข้ามาผสมผสานกันอย่างมั่นคงกำลังก่อกำเนิดขึ้น นับว่านักตริศึกษาชาวยุโรป ก็ยังคงมีบทบาทอันเป็นประโยชน์ต่อการตริวิทยาอยู่

ความรุ่งเรืองแห่งอินเดียโบราณ

ถึงแม้ว่าอินเดียจะมีฐานะเป็นหน่วยหนึ่งทางวัฒนธรรม แต่เกือบทุกสมัยในประวัติศาสตร์อินเดียต้องประสบสภาวะแตกแยกด้วยสงครามซึ่งเต็มไปด้วยการจ้องล้างจ้องผลาญ ในแง่ศิลปะทางการปกครอง ผู้ปกครองของอินเดียเป็นนักปกครองที่ฉลาดมีเล่ห์และไหวพริบและไม่สู้จะยึดมั่นในธรรมะเท่าใดนัก ความอดอยาก อุทกภัย และกาฬโรคได้มาเยี่ยมเยียนอินเดียเป็นครั้งเป็นคราว และได้พร่าชีวิตประชาชนนับล้าน ความไม่เสมอภาคในการเกิดได้รับความคุ้มครองในทางศาสนาและคนชั้นต่ำต้อยเป็นจำนวนมากโดยทั่วไปแล้วมีชีวิตเต็มไปด้วยความยากลำบาก แต่แม้กระนั้นโดยความรู้สึกทั่ว ๆ ไปของเราในส่วรวมแล้ว ไม่มีส่วใดในโลกสมัยโบราณที่ลัมพันธภาพระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์ และมนุษย์ต่อรัฐ มีความยุติธรรมและมีมนุษยธรรม ไม่มีอารยธรรมโบราณแห่งใดที่มีทาสจำนวนเล็กน้อยเพียงนี้ และไม่มีตำรากฎหมายโบราณฉบับใดที่จะคุ้มครองสิทธิของทาสเท่ากับในตำราอรรถศาสตร์ ไม่มีผู้ให้กำเนิดกฎหมายคนใดในสมัยโบราณเคยประกาศอุดมคติอันสูงส่งแห่งการทำสงครามอย่างผู้มีน้ำใจนักกีฬาอย่างเช่น มนู ในประวัติการสงครามของอินเดียใน

ยุคฮินดู เรื่องเกี่ยวกับเมืองที่ถูกทำลายล้างหรือการสังหารหมู่ประชาชนพลเมืองที่ไม่เกี่ยวข้องในการสู้รบมีอยู่น้อยมาก ในประวัติศาสตร์อินเดียโบราณไม่ปรากฏเหตุการณ์ซึ่งจะเปรียบได้กับการทารุณกรรมอย่างสยงของขวัญของกษัตริย์แห่งแอสซีเรียผู้ถูกลกหน้เซลยขณะยังมีชีวิต แน่นอน ทารุณกรรมและการกดขี่ยอมมีอยู่บ้างเป็นครั้งคราว แต่เมื่อเปรียบเทียบกับพิจารณาภาวะของวัฒนธรรมอื่น ๆ แล้ว การปฏิบัติดังกล่าวนับได้ว่าสถานเบา สำหรับเราลักษณะที่เด่นที่สุดของอารยธรรมอินเดียโบราณคือ ความมีมนุษยธรรม

หมอสอนศาสนาบางคนของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ได้เผยแพร่ความเข้าใจผิดที่แผ่ไปอย่างกว้างขวางที่ว่า อินเดียเป็นแหล่งมิดมนที่เต็มไปด้วยความเชื่อข้าและเจือยชา โดยอาศัยความบางตอนจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ศาสนาฮินดู ซึ่งตัดตอนเอามาโดยไม่พิจารณาข้อความข้างเคียงรวมเข้ากับเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับความอดอยาก โรคภัยไข้เจ็บ ความชั่วร้ายของระบบวรรณะและระบบครอบครัวฮินดู หากนักเดินทางที่แวะที่เมืองบอมเบย์เพียงแต่ได้เห็นฝูงชนในระยะการจรรยาจับคั่ง แล้วนึกเปรียบกับภาพเดียวกันที่ในลอนดอน จะตระหนักได้ในทันทีว่าลักษณะนิสัยของคนอินเดียไม่น่าใช่ทั้งเชื่อข้า เจือยชา หรือไม่มีความสุข ข้อสรุปนี้ได้มาจากความใกล้ชิดคุ้นเคยโดยทั่ว ๆ ไป กับสิ่งที่เหลือมาจากอดีตของอินเดีย ความรู้สึกของเรามาโดยทั่วไปที่มีต่ออินเดียโบราณคือ คนอินเดียนิยมความสนุกสนานในชีวิต สุ่มหลงยินดีในวัตถุสัมผัสมากพอ ๆ กับสิ่งที่เกี่ยวข้องกับวิญญาณ

นักศึกษาจากยุโรปที่สนใจศึกษาดาราศาสตร์เฉพาะเรื่องมักจะเกิดความประทับใจว่าอินเดียโบราณ คือ ดินแดนแห่งโยคีผู้ “ปฏิเสธชีวิต” โยคีผู้พยายามหยิบนความคิดอันมีดมนที่ไม่เกิดผลให้แก่ร้าวราสที่เต็มไปด้วยศรัทธาอันจำนวนพันล้าน ข้อผิดพลาดในความประทับใจดังกล่าวปรากฏเห็นได้ชัดจากงานทางด้านวรรณกรรม ปฎิมากรรมและจิตรกรรมในเรื่องทางโลกของสมัยนั้น คนอินเดียธรรมดาถึงแม้จะยกย่องชีวิตสันโดษและยกย่องอุดมคติดังกล่าว หาได้มองชีวิตเป็นสิ่งที่เต็มไปด้วยความเศร้าโศกสมควรแก่การหลีกหนีอย่างสิ้นเชิง แต่ในอีกทางหนึ่งเขากลับยอมรับโลกอย่างที่เขาต้องประสบอยู่และพยายามแสวงหาความสุขเท่าที่จะกระทำได้จากโลกของเขา ความพรรณนาของทนต์ินว่าด้วยความยินดีในอาหารมีอย่างง่าย ๆ ของครอบครัวที่ค่อนข้างจะยากจน ดูออกจะเป็นลักษณะชีวิตประจำวันของคนอินเดียส่วนใหญ่มากกว่าสิ่งที่พรรณนาไว้ในอุปนิษัท อินเดียเป็นดินแดนแห่งความรื่นเริง เป็นดินแดนที่ประชาชนแต่ละคนหาที่ให้ตนเองในระบบสังคมซึ่งสลับซับซ้อนและวิวัฒนาการไปอย่างช้า ๆ ได้บรรลุถึงมฤตดาจิตและความอ่อนโยนอย่างมากในความสัมพันธ์ต่อกันมากกว่าชาติใดในสมัยโบราณ สำหรับสิ่งนี้รวมทั้งความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ในทางศาสนา วรรณคดี ศิลปะ และคณิตศาสตร์ (การคำนวณ) นักศึกษาจากยุโรปอย่างน้อยคนหนึ่งจะได้บันทึกความชื่นชมของเขาต่อวัฒนธรรมโบราณของชนชาติอินเดีย

ก่อนประวัติศาสตร์ : วัฒนธรรมสะพาน และชาวอารยัน

มนุษย์ดึกดำบรรพ์ในอินเดีย

เช่นเดียวกับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของยุโรป อินเดียได้เคยผ่านยุคน้ำแข็งมาก่อน และหลังยุคน้ำแข็งครั้งที่ ๒ คือในช่วงระยะระหว่างน้ำแข็งละลายเป็นครั้งที่ ๒ กว่า ๑๐๐,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล มนุษย์ได้ทิ้งร่องรอยของการดำรงอยู่ในอินเดียให้ปรากฏเป็นครั้งแรก ร่องรอยดังกล่าว ได้แก่ เครื่องมือหินเก่าของวัฒนธรรมโซน (Soan) ซึ่งได้ชื่อตามชื่อแม่น้ำสายเล็ก ๆ ในแคว้นปัญจาบ ณ ที่นี้ได้พบเครื่องมือดังกล่าวเป็นจำนวนมาก โดยชนิดของมันเครื่องมือเหล่านี้คล้ายคลึงกับเครื่องมือที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วโลกเก้านับตั้งแต่อังกฤษไปถึงแอฟริกาและจีน ในอินเดียไม่พบซากมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับเครื่องมือดังกล่าว แต่ในที่อื่น ๆ การประดิษฐ์ดังกล่าวเป็นผลงานของมนุษย์สมัยดึกดำบรรพ์ เช่น พวกพิธิแคนโทรปัส (Pithecanthropus) แห่งชวาและจีน

ทางตอนใต้ มีประดิษฐกรรมเครื่องมือหินก่อนประวัติศาสตร์อีกประเภทหนึ่ง ซึ่งยังมิได้กำหนดอายุแน่นอน แต่อาจมีอายุใกล้เคียงกับที่ลุ่มน้ำไซนก็เป็นได้ มนุษย์ผู้สร้างวัฒนธรรมนี้ประดิษฐ์เครื่องมือหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งขวานที่มีด้ามขัดเป็นอย่างดี ทำขึ้นโดยการกะเทาะหินแผ่นออกมาจากหินก้อนใหญ่ เป็นที่ประจักษ์ชัดว่าคนเหล่านี้มีความสามารถในการใช้วัสดุได้ดีกว่าคนในวัฒนธรรมโซน ประดิษฐกรรมมีทราสดังที่นักโบราณคดีชานนามมีความเกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมเครื่องมือ

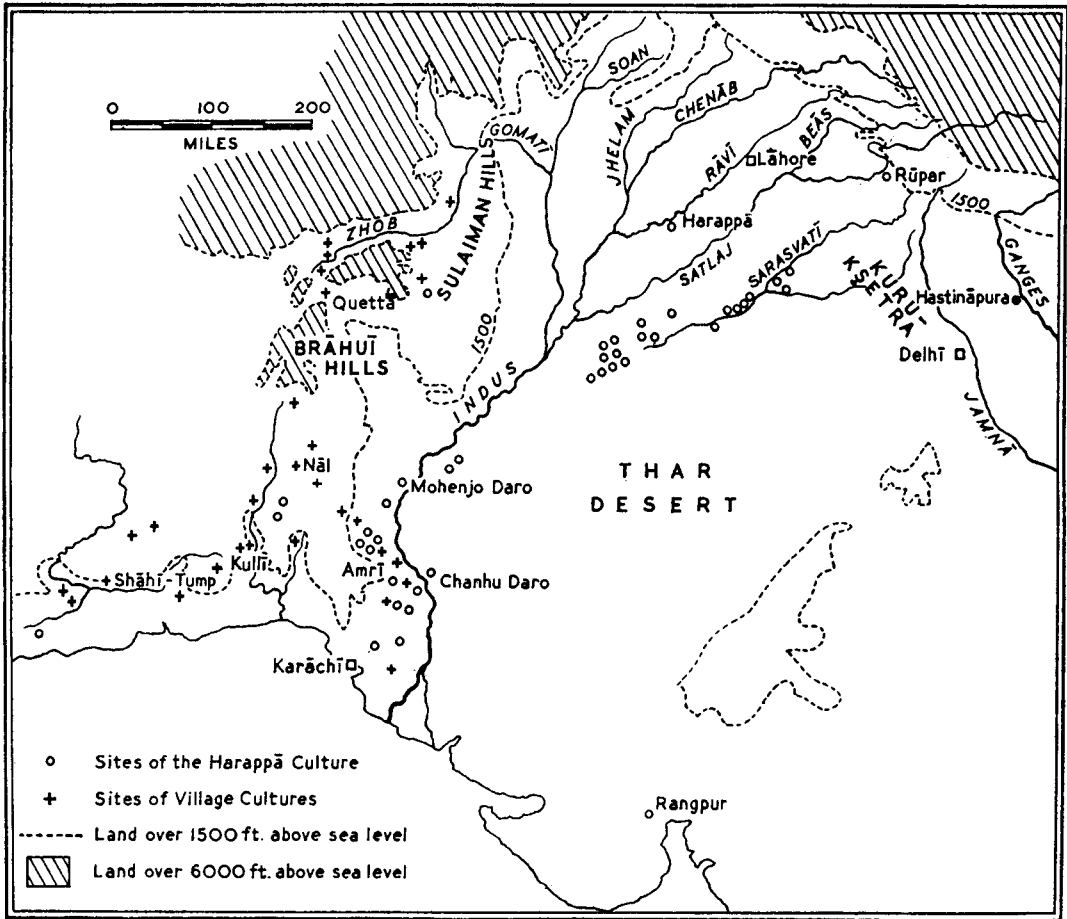
หลักที่คล้ายคลึงกันในแอฟริกา ยุโรปตะวันตก และอังกฤษตอนใต้ ตามบริเวณดังกล่าว เครื่องมือที่ค้นพบมีความเกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับมนุษย์ประเภทที่ก้าวหน้ามากกว่าได้แก่ มนุษย์โฮโม ซาปีแอนส์ (Homo sapiens)

บริเวณลุ่มแม่น้ำคงคาเป็นส่วนของเปลือกโลกใหม่ที่สุดแห่งหนึ่ง นักธรณีวิทยาหลายคนเชื่อว่าในสมัยที่ประวัติศาสตร์ยุคหินทั้งสองแบบเจริญอยู่ บริเวณส่วนใหญ่ของเขตลุ่มแม่น้ำคงคายังเป็นทะเลตื้น อาจมีการติดต่อกันระหว่างบริเวณดังกล่าวโดยอาศัยผ่านทางราชสถาน (Rajasthan) ทั้งนี้เพราะเครื่องมือของวัฒนธรรมแบบหนึ่งพบอยู่ประปรายในอาณาบริเวณของวัฒนธรรมอีกแบบหนึ่ง มนุษย์ผู้ใช้เครื่องมือหินดังกล่าวคงจะต้องเคยอาศัยอยู่ในอินเดียเมื่อหลายพันปีมาแล้ว มนุษย์เหล่านี้เป็นใครและได้เกิดอะไรขึ้นกับเขา เราไม่อาจทราบได้ โลกิตของเขาอาจยังคงอยู่ในสายโลหิตของประชากรอินเดียในปัจจุบัน แต่ถ้าประวัติศาสตร์หินของวัฒนธรรมหินเป็นผลงานของมนุษย์เครื่องมือหินแรก คนเหล่านั้นก็คงจะสูญสิ้นไปเป็นเวลานานมาแล้ว เช่นเดียวกับมนุษย์นีแอนเดอร์ธอล (Neanderthal) ในยุโรปและพิริแคนโทรปส์ในตะวันออกไกล มนุษย์โฮโม ซาปีแอนส์ ยังคงสืบสายโลหิตต่อมาอยู่ในอินเดีย ความชำนาญ และเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ กัดดแปลงแก้ไขดีขึ้นอย่างเห็นได้ถนัด ในระยะเวลาที่ผ่านมา เขารู้จักทำเครื่องมือหินขนาดจิ๋ว หัวธนูเล็กและประณีต และเครื่องมือเครื่องใช้อื่น ๆ ซึ่งพบในส่วนต่าง ๆ ของอินเดียจากพรมแดนทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปจนใต้สุด เครื่องมือหินขนาดจิ๋วที่คล้ายคลึงกันยังได้พบในส่วนต่าง ๆ ของตะวันออกไกลและแอฟริกา แต่ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันทางด้านเวลาของประวัติศาสตร์เครื่องมือหินดังกล่าว กับประวัติศาสตร์เครื่องมือหินขนาดจิ๋วของอินเดียยังไม่แจ่มชัด ในบางส่วนของเดคข่านมักจะพบเครื่องมือหินขนาดจิ๋วกับขวานหินที่ขัดเรียบอยู่ด้วยกัน และในบางเขตที่ห่างไกลลึกเข้าไปในทวีป ดูเหมือนกันว่าเพิ่งจะมีการใช้เครื่องมือเหล็กแทนที่เครื่องมือหินดังกล่าวในราวต้นคริสตทศวรรษเอง

หมู่บ้านแห่งแรก

มนุษย์ยุคหินเก่าเป็นนักล่าสัตว์และแสวงหาอาหารเพื่อดำรงชีวิต อาศัยรวมกันอยู่เป็นชุมชนเล็ก ๆ ซึ่งเร่ร่อน เมื่อเวลาผ่านไปเขาก็รู้จักติดไฟ รู้จักป้องกันร่างกายจากอากาศด้วยการใช้น้ำมันสัตว์ เปลือกไม้และใบไม้ รู้จักนำสุนัขป่ามาเลี้ยงให้เชื่อง อาศัยอยู่โดยรอบกองไฟ ในอินเดียเช่นเดียวกับส่วนอื่นของโลก มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ในสภาพดังกล่าวเป็นเวลาหลายพันปี

ครั้นแล้ว เมื่อไม่นานมานี้เองในช่วงระยะเวลาทางธรณีวิทยาได้เกิดมีการเปลี่ยนแปลงใหญ่หลวงในการดำรงชีวิตของมนุษย์ เป็นการแน่นอนว่าในระยะเวลาก่อน ๑๐,๐๐๐ ปีก่อนคริสตทศกาล ไม่นาน หรืออาจจะช้าถึง ๖,๐๐๐ ปีก่อนคริสตทศกาล มนุษย์ได้มีการพัฒนาในลักษณะที่ศาสตราจารย์ กอร์ดอน ไชลด์ (Gordon Childe) เรียกว่า “ทัศนะอันแข็งแกร่งต่อสภาวะแวดล้อม” มนุษย์เริ่มเรียนรู้การปลูกพืช นำสัตว์เข้ามาเลี้ยงในครัวเรือน ปั่นหม้อและทอเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม ก่อนการค้นพบการใช้โลหะเขาได้คิดค้นการใช้เครื่องมือหินที่ขัดผิวจนเรียบ ก้าวหน้ากว่ามนุษย์ในสมัยหินเก่าอย่าง

รูปที่ ๑: แผนที่แสดงที่ตั้งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่สำคัญบางแห่ง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย

มากมาย เครื่องมือหินดังกล่าวพบตามส่วนต่าง ๆ ทั่วอินเดีย ที่พบมากคือทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และในเดคขานมักจะพบอยู่บนพื้นดินหรือใกล้กับผิวดิน ในส่วนใหญ่ของประเทศวัฒนธรรมยุคหินใหม่มีอายุยืนยาว และชาวเขาที่ค่อนข้างป่าเถื่อนหลายพวกในปัจจุบันนี้เพิ่งจะก้าวอย่างพ้นสภาวะดังกล่าว

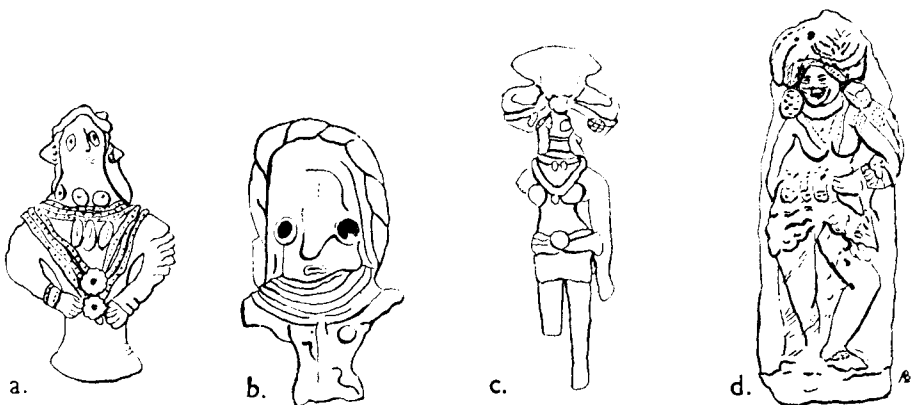
การกลีกรรรมที่ก้าวหน้า และหมู่บ้านชนิดที่อยู่เป็นที่คงจะเริ่มมีขึ้นเมื่อราว ๗,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาลในตะวันออกกลาง ในอินเดียซากเก่าแก่ที่สุดของวัฒนธรรมซึ่งตั้งเป็นหลักแหล่งได้แก่หมู่บ้านกลีกรรรมเล็ก ๆ ในแคว้นบาลูจิสถาน (Baluchistan) และแคว้นซินด์ตอนล่าง อาจมีอายุมาตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ ๔๐ ก่อนคริสตกาล

นักเขียนรุ่นเก่า ๆ แสดงให้เห็นว่า ในปี ๓๒๖ ก่อนคริสตกาลเมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์แห่งมาซิโดเนียทรงเดินทัพข้ามแม่น้ำสินธุ ภูมิอากาศภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียมีความคล้าย

คลึงกับสมัยปัจจุบันมาก แม้ว่าจะขึ้นกว่าเล็กน้อย เขตลุ่มน้ำในครั้งนั้นอุดมสมบูรณ์และเต็มไปด้วยปาละมะะ แม้ทางชายฝั่งทะเลไปทางตะวันตกของแม่น้ำสินธุ ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า มกราน (Makran) และส่วนใหญ่ของบาลูจิสถานในสมัยนั้นมีความแห้งแล้งและปราศจากผู้คนอยู่อาศัย แต่ในปี ๓,๐๐๐ ก่อนคริสตกาล ภูมิอากาศแตกต่างกันมาก เขตลุ่มแม่น้ำสินธุทั้งหมดเป็นป่าไม้ซึ่งมีทั้งอาหารสำหรับช้างป่าและแรด และเชื้อเพลิงสำหรับเผอิฐให้มนุษย์ ทางด้านบาลูจิสถานซึ่งปัจจุบันเกือบจะเป็นทะเลทรายที่ปราศจากน้ำก็เต็มไปด้วยแม่น้ำ เขตนี้มีส่วนช่วยเลี้ยงดูหมู่บ้านหลายแห่งของพวกกสิกรซึ่งตั้งรกรากในเขตลุ่มแม่น้ำตอนบนของบาลูจิสถาน และในเขตมกรานกับลุ่มแม่น้ำสินธุตอนล่างซึ่งครั้งนั้นเป็นที่ราบอันอุดมสมบูรณ์

คนเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่มีวัฒนธรรมต่าง ๆ กัน จำแนกประเภทขั้นต้นได้โดยอาศัยพิจารณาจากเครื่องปั้นดินเผากระยาบยสีชนิดต่าง ๆ กัน วัฒนธรรมแต่ละแบบมีลักษณะเด่นเฉพาะตัว แต่ทั้งหมดแล้วมีลวดลายอย่างที่ใช้กันทั่ว ๆ ไปเหมือนกับของทางแถบตะวันออกกลาง ถึงแม้ว่าถิ่นที่อยู่ของคนพวกนี้มีบริเวณเล็ก ๆ ซึ่งน้อยนักที่จะมีอาณาเขตกว้างกว่า ๒ - ๓ เอเคอร์ แต่มาตรฐานทางวัตถุของคนเหล่านี้นับว่าค่อนข้างสูง คนในหมู่บ้านเหล่านี้มีที่พักอาศัยเป็นกระท่อมที่สะดวกสบาย สร้างด้วยอิฐมีฐานล่างเป็นหิน ทำเครื่องปั้นดินเผาคุณภาพดีกระยาบยสีตกแต่งด้วยลวดลายที่ดูแล้วสบายตา คนเหล่านี้รู้จักใช้โลหะแล้ว ทั้งนี้เพราะได้พบเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยทองแดง ๒ - ๓ ชิ้นในบริเวณดังกล่าว

วัฒนธรรมของหมู่บ้านเหล่านี้มีธรรมเนียมแตกต่างกัน ทั้งนี้เพราะลักษณะโดดเดี่ยวของหมู่บ้านในเขตภูเขาในบราฮูย (Brahui) และการดำรงชีพอย่างง่าย ๆ ของประชาชนที่อาศัยอยู่ ไม่

รูปที่ ๒ : รูปปั้นดินเผาเจ้าแม่ (a) วัฒนธรรมกุลลี (Kulli) ประมาณ ๒๕๐๐-๒๐๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช (b) วัฒนธรรมซอบ (Zhob) ประมาณ ๒๕๐๐ - ๒๐๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช (c) วัฒนธรรมฮะรึปา ประมาณ ๒๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช (d) วัฒนธรรมเกาสามฟี ประมาณ ๑๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช

ส่งเสริมการติดต่ออย่างใกล้ชิดและด้วยเหตุนี้ในขณะที่หมู่บ้านทางเหนือประดิษฐ์เครื่องปั้นดินเผาสีแดงเป็นส่วนใหญ่ ทางตอนใต้จะผลิตเครื่องปั้นดินเผาสีเหลืองอ่อน หรือขณะที่พวกชาวหมู่บ้านที่สังกัดวัฒนธรรมกุลลี (Kulli) ในมกรานเผาศพคนตาย พวกที่สังกัดวัฒนธรรมนาล (Nal) ในเขตภูเขาในบราฮฺยุกลับฝังศพหรือฝังกระดูก หลังจากที่บ้านส่วนถูกทำลายด้วยการเผาหรือทิ้งตากแดดตากฝน

ศาสนาของคนเหล่านี้เป็นศาสนาลักษณะเดียวกับที่นับถือกันในกลุ่มชนเกษตรกรรมแรกในเขตเมดิเตอร์เรเนียนและตะวันออกกลาง หัวใจสำคัญของศาสนานี้คือพิธีบวงสรวงขอความอุดมสมบูรณ์และการสวดอ่อนวอนแม่พระธรณี รูปปั้นแม่พระธรณีมีพบตามี่ต่าง ๆ และในบริเวณวัฒนธรรมซอบ (Zhob) ทางเหนือของเกตตะ (Quetta) มีการค้นพบเครื่องหมายศิวลึงค์ด้วย ในวัฒนธรรมโบราณหลายแบบ การบูชาพระแม่ธรณีมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับการบูชาวัวตัวผู้และวัฒนธรรมที่เรากำลังกล่าวถึงนี้ก็มีได้เป็นข้อยกเว้น ได้พบรูปปั้นวัวตัวผู้และลวดลายที่ทำเป็นรูปวัวตัวผู้ก็เป็นที่ยอมรับใช้ประดับตกแต่งเครื่องปั้นดินเผาที่กุลลีและรานา ฆุนดาอี (Rana Ghundai) ซึ่งเป็นแหล่งขุดค้นที่สำคัญที่สุดของวัฒนธรรมซอบ

คนที่สร้างวัฒนธรรมกุลลีมีฝีมือเป็นเยี่ยมในการประดิษฐ์กลองเล็ก ๆ จากหินเนื้ออ่อน บนกลองมีการแกะสลักเป็นลวดลายเส้น กลองประเภทเดียวกันนี้พบบ้างในแหล่งขุดค้นในเมโสโปเตเมีย เราคาดคะเนเอาว่าเป็นสินค้าออกที่ส่งไปขายโดยพวกกุลลี อาจใช้บรรจุน้ำมันหรือน้ำหอมบางชนิดที่เมืองซูซ่า (Susa) และที่อื่น ๆ ได้พบเครื่องปั้นดินเผาชนิดระบายสี ๒ - ๓ ชั้น เห็นได้ถนัดว่าเลียนแบบเครื่องปั้นดินเผาของชาวกุลลีซึ่งคงจะทำการค้ากับทางตะวันออกกลางอย่างแน่นอน นอกไปจากนั้นแล้วไม่มีพยานหลักฐานว่าได้มีการติดต่อกัน ไม่เคยมีการพบซากสัตว์ที่เหลือตกค้างอยู่ที่กล่าวได้แน่นอนว่าเป็นของพวกเมโสโปเตเมียเลยในบาลูจิสถาน และไม่มีร่องรอยของวัตถุจากวัฒนธรรมกุลลีในบริเวณเส้นทางบกเลย เป็นที่ประจักษ์ว่าชาวกุลลีมีการติดต่อกับอารยธรรมเมโสโปเตเมียในสมัยแรกเริ่มโดยเส้นทางทะเล

วัฒนธรรมเมืองแห่งฮะร็อบา

ในระยะแรกของช่วง ๓,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล อารยธรรมในความหมายของระบบการปกครองที่มีแบบแผนที่ใช้กับอาณาบริเวณที่มีเนื้อที่กว้างขวางพอสมควรได้เจริญขึ้นเกือบพร้อมกัน ในบริเวณลุ่มแม่น้ำไนล์ ลุ่มแม่น้ำยูเฟรติสและลุ่มแม่น้ำสินธุ เรารู้เรื่องมากมายเกี่ยวกับอารยธรรมอียิปต์และเมโสโปเตเมีย ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมดังกล่าวได้ทิ้งวัสดุประเภทลายลักษณ์อักษรซึ่งอ่านตีความได้อย่างเป็นที่น่าพึงพอใจ ในขณะที่เดียวกันคนในลุ่มแม่น้ำสินธุไม่ได้จารึกตัวอักษรเป็นข้อความยาว ๆ บนแผ่นหิน ไม่ได้ทั้งหนังสือซึ่งเขียนบนแผ่นกระดาษปาปิรุสไว้ในหลุมฝังศพ ทั้งหมดที่เราารู้เกี่ยวกับการเขียนหนังสือของคนเหล่านี้มาจากจารึกสั้น ๆ บนที่ประทับตรา และในอินเดียก็ไม่ปรากฏ

จารึกใดที่อาจจะเทียบกับจารึกโรเซตตา (Rosetta Stone) ได้เลย ได้มีผู้ใช้ความพยายามอย่างหลักแหลมหลายครั้งหลายคราวที่จะอ่านที่ประทับตราที่พบบนลุ่มแม่น้ำสินธุ แต่จนกระทั่งเดี๋ยวนี้ยังไม่ประสบความสำเร็จ ด้วยเหตุนี้ความรู้ของเราเกี่ยวกับอารยธรรมบนลุ่มแม่น้ำสินธุจึงยังไม่เพียงพอในหลาย ๆ ด้าน และยังต้องจัดไว้เป็นสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งนี้เพราะอารยธรรมดังกล่าวยังไม่มีความชัดเจนในความหมายอย่างแท้จริงของคำว่าประวัติศาสตร์

อารยธรรมบนลุ่มแม่น้ำสินธุเป็นที่รู้จักในหมู่นักโบราณคดีในนามวัฒนธรรมฮารัปปา ชื่อดังกล่าวมาจากชื่อปัจจุบันของหนึ่งในบริเวณที่มีการขุดค้นของนครสำคัญ ๒ นคร นครนี้ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของแควรวารีในแคว้นปัญจาบ อีกนครหนึ่งคือโมเฮนโจ ดาโรตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำสินธุห่างจากปากน้ำประมาณ ๒๕๐ ไมล์ เมื่อไม่นานมานี้ได้มีการขุดค้นบริเวณกาลิพันคัน (Kalibangan) ในลุ่มแม่น้ำสรสวตี (Sarasvati) เดิมซึ่งปัจจุบันเกือบจะตื้นเขินหมดแล้ว บริเวณนี้อยู่ใกล้พรมแดนอินเดียและปากีสถานตะวันตก การขุดค้นทำให้พบนครที่สามซึ่งมีขนาดใหญ่เกือบเท่าสองนครที่รู้จักกันแล้ว และมีการวางผังเมืองแบบเดียวกัน นอกจาก ๒ นครดังกล่าวแล้วยังมีเมืองซึ่งมีขนาดเล็กกว่าอีกสองสามเมือง และหมู่บ้านเล็ก ๆ อีกเป็นจำนวนมากมายนับตั้งแต่รูปะ (Rupar) ซึ่งอยู่ตอนบนของแม่น้ำสินธุจนถึงโลทาล (Lothal) ในคุชราต บริเวณซึ่งได้รับวัฒนธรรมฮารัปปาจึงมีอาณาเขตราว ๙๕๐ ไมล์ จากเหนือลงใต้ แบบแผนของอารยธรรมมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จนกระทั่งแม้แต่อิฐโดยทั่วไปแล้วมีขนาดและรูปร่างอย่างเดียวกัน นอกบริเวณนี้วัฒนธรรมหมู่บ้านของเขตบาลูจิสถานยังคงดำเนินไปอย่างที่เคยเป็นมา

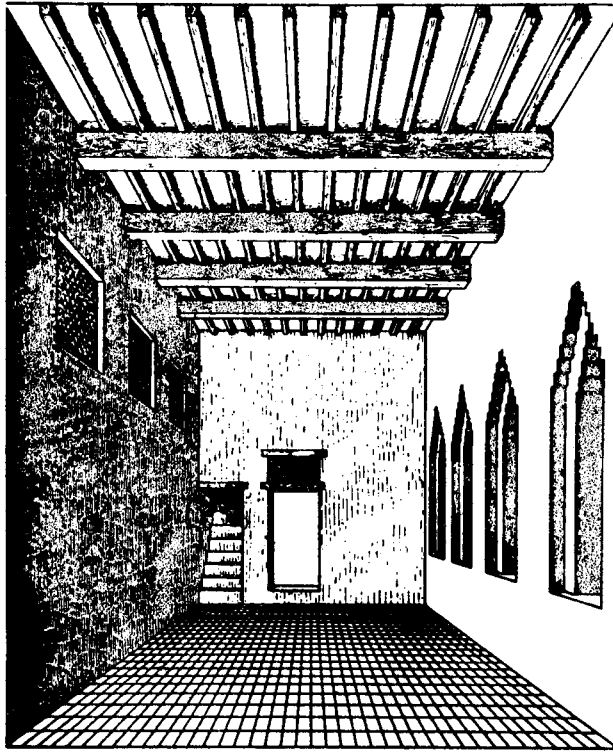
อารยธรรมที่ยิ่งใหญ่นี้ได้รับอิทธิพลจากตะวันออกกลางน้อยมาก และไม่มีเหตุผลที่จะเชื่อว่าอารยธรรมดังกล่าวสร้างขึ้นโดยผู้คนที่อพยพเข้ามาอยู่เมื่อไม่นานมานี้ นครเหล่านี้สร้างขึ้นโดยคนที่อาจเคยอาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุมานานหลายศตวรรษแล้ว ชาวเมืองฮารัปปาได้เป็นชาวอินเดียแล้วเมื่อตอนที่วางผังสร้างเมืองเหล่านี้ขึ้น เมืองเหล่านี้เกือบไม่ได้เปลี่ยนแปลงเลยในช่วงเวลาประมาณพันปี เราไม่อาจกำหนดเวลาที่แน่นอนอันเป็นจุดเริ่มต้นของอารยธรรมนี้ แต่มีข้อบ่งชี้บางประการที่ชี้ให้เห็นอย่างหยาบ ๆ ว่ามีอายุโดยประมาณร่วมกันกับวัฒนธรรมหมู่บ้านแห่งบาลูจิสถาน บริเวณขุดค้นที่รานา ขุนดาอีปรากฏชั้นดินที่แสดงว่าในระยะ ๓ ของประวัติหมู่บ้านแห่งนี้มีการทำเครื่องปั้นดินเผาชนิดหนึ่งมีลายเด่นสีดำบนพื้นสีแดง จากหลักฐานที่ค้นพบโดยเซอร์อาร์ มอร์ติเมอร์ วิลเลอร์ ใน ค.ศ. ๑๙๔๖ เป็นที่ประจักษ์ว่านครฮารัปปาส่งสร้างอยู่ที่พื้นที่ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของคนที่ใช้เครื่องปั้นดินเผาชนิดที่คล้ายคลึงกัน ไม่มีหลักฐานที่บ่งถึงกำหนดเวลาการสร้างนครที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งคือ โมเฮนโจ ดาโร ทั้งนี้เพราะชั้นต่ำสุดของนครนี้ปัจจุบันอยู่ใต้ระดับแม่น้ำสินธุ ซึ่งห้วงน้ำค่อย ๆ ตื้นเขินขึ้นช้า ๆ ในช่วงเวลาที่ผ่านมานับหลายศตวรรษ ถึงแม้ว่าจะได้ทำการขุดลึกลงไปถึง ๓๐ ฟุตจากผิวดิน แต่ก็ไม่สามารถขุดค้นชั้นที่เก่าที่สุดของนครนี้ได้เนื่องจากอุปสรรคน้ำท่วม เมื่อไม่นานมานี้มีการพบหลักฐานใหม่ที่สำคัญเกี่ยวกับที่มาของวัฒนธรรมฮารัปปา ทั้งนี้โดยการขุดค้นที่โกต ดิซี (Kot Diji) ซึ่งตั้งอยู่ตรงกันข้ามกับโมเฮนโจ ดาโร และห่างจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำสินธุไม่กี่ไมล์ ณ ที่นี้ ได้ระดับชั้นของวัฒนธรรมฮารัปปาลงไป ได้พบ

หลักฐานที่เหลือค้างอยู่ของวัฒนธรรมที่เก่าแก่ขึ้นไปอีก ประกอบด้วยเครื่องปั้นดินเผา และเครื่องมือเครื่องใช้ที่ประดิษฐ์ขึ้นด้วยฝีมือที่หยาบกว่า ดูเหมือนว่าวัฒนธรรมโกต ดิซีได้เคยเป็นแบบอย่างดั้งเดิมของอารยธรรมแบบเมืองที่เจริญซึ่งเติบโตขึ้น ณ ที่แห่งนี้

ด้วยเหตุนี้วัฒนธรรมสระป้าอย่างน้อยที่สุดในปัญจามีอายุเริ่มต้นหลังวัฒนธรรมหมู่บ้าน แต่ที่แน่นอนคือระยะหนึ่งของวัฒนธรรมมีอายุร่วมสมัยกัน ทั้งนี้ได้พบร่องรอยของการไปมาหาสู่ระหว่างกัน และวัฒนธรรมหมู่บ้านบางแห่งมีอายุอยู่ต่อมาหลังจากอารยธรรมที่ยิ่งใหญ่ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของวัฒนธรรมหมู่บ้านเหล่านี้ได้สลายตัวลงแล้ว ข้อบ่งบางประการที่เลื่อนลงมาจากหลักฐานเท่าที่มีอยู่ทำให้คาดคะเนว่าเมืองต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำสินธุเหล่านี้กำเนิดในครั้งแรกหรือตอนกลางของช่วง ๓,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล และเป็นที่แน่นอนว่าเมืองเหล่านี้เจริญต่อมาจนถึงระยะ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล

เมื่อได้ทำการขุดค้นเมืองดังกล่าวในครั้งแรก ไม่พบป้อมปราการ อาวุธที่พบก็มีเพียงไม่กี่ชิ้น ไม่ปรากฏซากอาคารที่จะยืนยันได้ว่าเป็นศาสนสถานหรือวัง จึงมีการตั้งสมมุติฐานว่า เมืองเหล่านี้เป็นสาธารณรัฐปกครองโดยชนกลุ่มน้อย มีการค้าขายเป็นอาชีพสำคัญและไม่มีความแตกต่างกันอย่างมากมากระหว่างคนจนและคนรวย และเมืองคือการที่บีบบังคับอย่างอ่อนเท่านั้น แต่เมื่อมีการขุดค้นเมืองสระป้าใน ค.ศ. ๑๙๔๖ และการขุดค้นอีกแห่งหนึ่งที่โมเฮนโจ ดาโร แสดงให้เห็นว่า ภาพอันเลอเลิศดังกล่าวนี้ไม่ถูกต้อง แต่ละเมืองมีที่มั่นอันเป็นปราการป้องกันอย่างแข็งแรง ที่ดังกล่าวอาจใช้เพื่อวัตถุประสงค์ทั้งในทางศาสนาและการปกครอง การวางผังถนนอย่างมีระเบียบและการรักษาแบบอย่างเดียวกันอย่างเคร่งครัดในเรื่อง การขัง ตวง วัด ขนาดของอิฐ และการวางผังเมืองใหญ่ ๆ ในที่อาณานิคมวัฒนธรรมสระป้า ซึ่งแะถึงสภาพรัฐเดียวที่มีการปกครองจากศูนย์กลางมากกว่าการแบ่งออกเป็นชุมชนอิสระหลายชุมชน

ลักษณะที่เด่นที่สุดของวัฒนธรรมนี้อาจได้แก่ความเป็นอนุรักษนิยมที่เคร่งครัด ที่โมเฮนโจ ดาโร ได้ขุดพบซากอาคารทับกันอยู่ถึง ๙ ชั้น และในเมื่อระดับของพื้นดินสูงขึ้นตามการท่วมท้นของแม่น้ำสินธุเป็นครั้งคราว บ้านหลังใหม่จึงอาจสร้างอยู่บนตำแหน่งเดียวกันกับที่เคยเป็นบ้านหลังเก่า โดยที่อาจมีการเปลี่ยนแปลงแผนผังระดับพื้นดินเพียงเล็กน้อย อย่างน้อยที่สุดผังถนนไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเลยนับเป็นเวลาเกือบพันปี ตัวหนังสือของชาวลุ่มแม่น้ำสินธุไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเลยตลอดประวัติศาสตร์ของเขาเหล่านี้ ไม่น่าสงสัยที่ว่าคนเหล่านี้มีการติดต่อกับเมโสโปเตเมีย แต่เขาไม่มีความโน้มเอียงที่จะรับความก้าวหน้าทางด้านเทคนิคของวัฒนธรรมที่เจริญกว่า เราจำต้องสันนิษฐานว่าตลอดอายุของอารยธรรมนี้ได้มีรัฐบาลปกครองสืบต่อเนื่องกันมาโดยไม่ขาดสาย การสืบต่อเนื่องอย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อนนี้ศาสตราจารย์ พิกกอต (Piggott) เชื่อว่าน่าจะเป็น “แบบแผนอันไม่เปลี่ยนแปลงของวัด” มากกว่า “ความไม่มั่นคงในทางโลกของราชสำนัก” พิจารณากันอย่างจริงจังแล้วดูเหมือนว่าอารยธรรมสระป้าก็เช่นเดียวกับอารยธรรมอียิปต์และเมโสโปเตเมีย เป็นอารยธรรมที่ชนชั้นนักบวชมีอำนาจในการปกครอง

รูปที่ ๓ : ภายในห้องของบ้านสมัยวัฒนธรรมสระปลา

นครทั้งสองแห่งก่อสร้างด้วยแบบแปลนที่คล้ายคลึงกัน ทางทิศตะวันตกของนครแต่ละแห่งมี “ที่มั่นประจำเมือง” ซึ่งก่อสร้างเป็นยกพื้นจำลองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าสูง ๓๐ - ๕๐ ฟุต มีพื้นที่ทั้งหมดราว ๆ ๔๐๐ x ๒๐๐ หลา ป้องกันด้วยกำแพงเชิงเทิน และมีอาคารสาธารณประโยชน์ปลูกสร้างอยู่บนพื้นที่ดังกล่าว ถัดอาคารดังกล่าวลงไปตอนล่างเป็นตัวเมืองซึ่งในแต่ละเมืองมีพื้นที่ประมาณ ๑ ตารางไมล์ ถนนสายสำคัญ ๆ ตัดค่อนข้างเป็นเส้นตรง บางสายกว้างถึง ๓๐ ฟุต ถนนเหล่านี้แบ่งตัวเมืองออกเป็นย่านจตุรัสใหญ่ ๆ ในแต่ละย่านเชื่อมโยงกันด้วยตรอกแคบ ๆ ที่ไม่ได้วางผังแน่นอน ในทั้งสองนครใหญ่ไม่พบอาคารที่ก่อสร้างด้วยหินเลย วัสดุที่ใช้สร้างที่พักอาศัยและอาคารสาธารณประโยชน์โดยทั่วไปได้แก่ อิฐเผาคุณภาพดีและได้มาตรฐาน บ้านพักอาศัยโดยมาก มักเป็นบ้าน ๒ ชั้นหรือมากกว่านั้น ถึงแม้ว่ามีขนาดแตกต่างกัน แต่มักจะสร้างโดยผังคล้ายคลึงกัน คือตรงกลางเป็นฐานโถงรูปสี่เหลี่ยมล้อมรอบด้วยห้อง ทางเข้ามักอยู่ด้านข้างตรอกและไม่มีหน้าต่างเปิดออกสู่ถนน ซึ่งคงจะมีแต่ภาพกำแพงอิฐซำแล้วซำเล่า ภายในบ้านมีห้องน้ำ การออกแบบแสดงให้เห็นว่าชาวสระปลาเหมือนกับคนอินเดียในปัจจุบัน ชอบเย็นอาบน้ำโดยใช้ขันตกรดบนศีรษะและไหล ในห้องน้ำจะมีทางระบายน้ำซึ่งไหลลงไปรวมในท่อระบายน้ำซึ่งอยู่ตามถนนสายสำคัญ ๆ ต่อจากนั้นก็ไหลไปรวมกันในบ่อซึม ท่อระบายน้ำเหล่านี้ปิดด้วยแผ่นอิฐใหญ่ตลอดแนวยาว ระบบการ

ระบายน้ำโสโครกของชาวลุ่มแม่น้ำสินธุนี้คงจะมีหน่วยงานประเภทเทศบาลเป็นผู้ดูแลรักษา และนับเป็นผลงานที่น่าทึ่งอย่างมากที่สุดอย่างหนึ่ง ไม่มีอารยธรรมโบราณใดยกเว้นอารยธรรมโรมันที่รู้จักระบบการถ่ายเทน้ำโสโครกอย่างมีประสิทธิภาพเช่นนี้

ขนาดพื้นที่ห้องชั้นล่างของบ้านที่พักอาศัยโดยเฉลี่ยประมาณ ๓๐ ตารางฟุต แต่ห้องขนาดใหญ่กว่านั้นก็มีมาก เป็นที่เห็นได้ชัดว่าครอบครัวที่มั่งคั่งในนครบนลุ่มแม่น้ำสินธุนี้มีอยู่มาก อาจเป็นได้ว่าชนชั้นกลางในอารยธรรมนี้กลุ่มใหญ่กว่าและมีอิทธิพลในสังคมมากกว่าชนชั้นกลางของอารยธรรมซูเมอร์และอียิปต์ในสมัยเดียวกัน ชาวที่พักอาศัยของนครงานก็ขุดค้นพบ ณ บริเวณทั้ง ๒ แห่ง ได้แก่ กระโจมขนาด ๒ ห้องสร้างเป็นแนวนานกันที่โมเฮนโจ ดาโร กระโจมแต่ละแห่งมีขนาด ๒๐ x ๑๒ ฟุต แต่ที่สระรับปามีขนาดใหญ่กว่า กระโจมเหล่านี้มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน อย่างเห็นได้ชัดกับเรือนแถวของกุลีในไรชาและในที่แห่งอื่น ๆ ในอินเดียปัจจุบัน ที่สระรับปาได้พบเรือนแถวแบบนี้หลายแถวตั้งอยู่ใกล้กับพื้นที่อิฐสร้างเป็นรูปวงกลมใช้เป็นที่ตำข้าว อาจเป็นที่อยู่ของพวกคนงานซึ่งทำหน้าที่ไม่ข้าวสาละให้แก่ชนชั้นนักบวชและชนชั้นสูงที่อาศัยอยู่ใน “ที่มั่นประจำเมือง” กระโจมเหล่านี้แม้จะเล็กและมัวซัวก็ยิ่งดีกว่าที่อยู่อาศัยของพวกกุลีอินเดียในปัจจุบัน

อาคารที่เด่นที่สุดในหมู่อาคารใหญ่เพียงไม่กี่หลัง ได้แก่ ที่อาบน้ำใหญ่ในเขต “ที่มั่นประจำเมือง” ที่โมเฮนโจ ดาโร สระน้ำเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๓๙ x ๒๓ ฟุต ลึก ๘ ฟุต ก่อสร้างด้วยอิฐสวยงามและใช้น้ำมันดิบยาเพื่อถนอมน้ำดื่ม มุมด้านหนึ่งมีทางให้น้ำไหลออก รอบ ๆ เป็นระเบียงซึ่งเปิดไปสู่ห้องหับเล็ก ๆ เป็นจำนวนมากมายเช่นเดียวกับ “แท็งค์” ในศาสนสถานฮินดู สถานที่นี้อาจใช้เพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนา และห้องหับเล็ก ๆ ดังกล่าวอาจเป็นที่พำนักของนักบวช การที่ชาวสระรับปาให้ความสนใจเป็นพิเศษกับเรื่องความสะอาดอาจไม่ใช่เพราะว่าคนเหล่านี้มีทัศนะในเรื่องอนามัยก้าวหน้าไปไกลกว่าคนในอารยธรรมอื่น ๆ ในสมัยเดียวกัน อาจเป็นได้ว่าคนเหล่านี้มีความเชื่อรุนแรงในเรื่องการใช้น้ำเพื่อการชำระล้างให้บริสุทธิ์ในการประกอบพิธีกรรมเช่นเดียวกับพวกฮินดูในสมัยต่อมา

อาคารใหญ่ที่สุดเท่าที่ขุดค้นได้คืออาคารที่โมเฮนโจ ดาโร มีขนาดประมาณ ๒๓๐ x ๗๘ ฟุต อาจเคยเป็นวังมาก่อน ที่สระรับปาได้พบยังข้าวหลังใหญ่ทางทิศเหนือของ “ที่มั่นประจำเมือง” ยังข้าวดังกล่าวสร้างบนฐานยกพื้นสูงขนาด ๑๕๐ x ๒๐๐ ฟุต เพื่อถนอมน้ำท่วม แบ่งเป็นส่วน ส่วนที่ใช้เก็บของแต่ละส่วนมีขนาด ๕๐ x ๒๐ ฟุต ไม่เป็นที่น่าสงสัยว่ายังดังกล่าวจะต้องใช้เป็นที่เก็บข้าวสาละซึ่งชาวนาส่งเข้ามาเป็นภาษีที่ดินและคาดคะเนว่าที่โมเฮนโจ ดาโร ก็คงจะมียังดังกล่าวด้วย พืชที่เป็นอาหารสำคัญคือข้าวสาละ ลูกเดือย ถั่วเมล็ดกลมและงา พืชชนิดหลังยังคงเป็นพืชสำคัญในอินเดีย เพราะเมล็ดใช้กลั่นเป็นน้ำมันเพื่อการบริโภค ไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนว่ามีการปลูกข้าวเจ้า แต่ชาวสระรับปาปลูกและใช้ฝ้ายแล้ว ไม่เป็นที่แน่ชัดว่าคนเหล่านี้จะรู้จักการชลประทาน แต่ก็เห็นสิ่งที่เป็นไปได้ สัตว์เลี้ยงที่รู้จักกันในอินเดียปัจจุบันก็ได้นำเข้ามาเลี้ยงจนเชื่องแล้วในขณะนี้ มีทั้งประเภทปศุสัตว์ มีหนอกและไม่มีหนอก มีทั้งควาย แพะ แกะ หมู ลา สุนัข และเป็ดไก่ ช้างเป็น

ที่รู้จักกันดีแล้วและอาจนำมาหัดจนเชื่องแล้วด้วย ชาวสระบุรีปาอาจรู้จักมาแล้ว ทั้งนี้เพราะในการขุดค้น พบพื้นม้าบังเล็กน้อยในชั้นล่างสุดที่บริเวณรานา ขุนดาอี ที่บาฬุจิสถานซึ่งอาจมีอายุหลายศตวรรษก่อนการสร้างเมืองสระบุรีปา สิ่งนี้ชี้ให้เห็นว่าพวกเร่ร่อนกลุ่มเล็ก ๆ ที่เข้ามาเป็นพาหนะอาจเคยผ่านเข้ามาทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียเป็นเวลานานก่อนพวกอารยันเข้ามา แต่ก็ยังเป็นที่ยังสงสัยอยู่ว่าชาวสระบุรีปาเองเคยมีม้าเป็นสัตว์เลี้ยงหรือไม่ และถ้ามีจริงม้าจะต้องเป็นสัตว์ที่หายาก สัตว์ที่ใช้แบกหามโดยทั่ว ๆ ไปน่าจะได้แก่ วัว

โดยอาศัยพื้นฐานทางเศรษฐกิจแบบกสิกรรมที่มั่นคง ชาวสระบุรีปาส่งอารยธรรมซึ่งค่อนข้างจะสะดวกสบายถึงแม้ว่าจะไม่ค่อยมีจินตนาการมากนัก คนชั้นกลางมีบ้านพักอาศัยที่น้อยอยู่ และแม้แต่คนงานหรือกรรมกรซึ่งอาจมีฐานะเป็นทาสก็มีกระท่อมขนาด ๒ ห้องสร้างด้วยอิฐที่หุรหุราพอสมควรแต่อดภาพ เป็นที่แน่ชัดว่าการค้าซึ่งจัดวางระเบียบเป็นอย่างดีทำให้สิ่งเหล่านี้เป็นไปได้ ไม่เป็นที่น่าสงสัยว่าเมืองดังกล่าวจะต้องค้าขายกับกลุ่มวัฒนธรรมหมู่บ้านแห่งบาฬุจิสถานซึ่ง ณ ที่นี้ได้พบร่องรอยของเมืองหน้าด่านของวัฒนธรรมสระบุรีปา แต่วัตถุประเภทโลหะและกึ่งอัญมณีมาจากระยะทางที่ไกลกว่านั้น จากเสาราชฐร์ (Saurashtra) และเดคข่าน พวกเขาได้นำเอาเปลือกหอยสังข์มาใช้สำหรับตกแต่งประดับประดาโดยทั่วไป รวมทั้งหินประเภทอื่น ๆ เงิน ลาปิส ลาซูลี (lapis lazuli) และชิ้นการเวกสิ่งซื้อมาจากเปอร์เซียและอาฟกานิสถาน ทองแดงมาจากราชสถานหรือเปอร์เซียและหยกอาจมาจากทิเบต หรือเอเชียกลาง

ไม่ว่าจะด้วยทางทะเลหรือทางบกก็ตาม ผลผลิตของกลุ่มแม่น้ำสินธุได้ไปถึงเมโสโปเตเมีย ทั้งนี้เพราะที่แคว้นซูเมอร์ได้พบที่ประทับตราแบบสินธุและวัตถุอื่น ๆ จากเขตกลุ่มแม่น้ำสินธุในชั้นดินที่มีอายุระหว่าง ๒,๓๐๐ และ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล นอกจากนี้ผู้เชี่ยวชาญบางคนเชื่อว่าดินแดนที่เอกละลาซูเมอร์เรียนอ้างถึงว่าสามารถเดินเรือจากแคว้นซูเมอร์ไปถึงได้ และเรียกชื่อดินแดนนี้ว่า เมลุกกะ (Melukka) นั่นก็คือกลุ่มแม่น้ำสินธุนั่นเอง หลักฐานของสินค้าที่ซูเมอร์ส่งไปขายในอินเดียมีน้อยมากและไม่ค่อยแน่นอน และเราต้องคาดคะเนว่าส่วนใหญ่คงได้แก่โลหะมีค่าและวัตถุดิบ การค้นพบที่ประทับตราทำให้อาจสันนิษฐานได้ว่าพ่อค้าจากอินเดียเข้าไปพำนักอาศัยในเมโสโปเตเมีย สินค้าที่สำคัญของอินเดียน่าจะได้แก่ฝ้าย ซึ่งเคยเป็นสินค้าออกหลักของอินเดียตลอดมาและเป็นที่ยอมรับกันว่ามีการใช้ฝ้ายในแบบบีโลเนียสมัยหลัง ณ บริเวณที่มีการขุดค้นสมัยหลัง ๆ ที่โลทลในคุชราต ได้พบงานก่อสร้างเกี่ยวกับท่าเรือ และชาวสระบุรีปาอาจเคยสนใจในเรื่องทางทะเลมากกว่าที่เคยคาดคะเนกันมาก่อน ไม่น่าสงสัยเลยว่า จากท่าเรือที่โลทลชาวสระบุรีปาดูติดต่อกับที่ต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไปทางใต้ ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้ที่ลักษณะพิเศษบางอย่างบางประการของวัฒนธรรมสระบุรีปาได้แทรกซึมลงสู่อินเดียตอนใต้

ดูเหมือนว่าพ่อค้าทุกคน หรือทุกคนรอบค้วที่ทำการค้ามีตราที่ประทับซึ่งมีเครื่องหมายที่บ่อยครั้งเป็นรูปที่เกี่ยวข้องกับศาสนา และมีชื่อหรือจารึกสั้น ๆ ด้วยตัวอักษรที่ยังตีความหมายไม่ออก ที่ประทับตราขนาดมาตรฐานของสระบุรีปาเป็นแผ่นสี่เหลี่ยมจัตุรัส หรือสี่เหลี่ยมผืนผ้า มักจะทำด้วย

หินที่มีเนื้ออ่อนจำพวกหินสบู่และสลักละเอียดประณีตและทำให้แข็งด้วยการเผาไฟ อารยธรรมเมโสโปเตเมียใช้ตราประทับที่เป็นรูปทรงกระบอกใช้กลิ้งบนแผ่นดินเหนียวทำให้เกิดแถบซึ่งบรรจุเครื่องหมายจารึกของตรานั้น ที่ประทับตราดังกล่าวพบอันสองอันที่โมเฮนโจ ดาโร แต่มีเครื่องหมายเป็นแบบสระป้า ที่เมืองบนลุ่มแม่น้ำสินธุได้ขุดค้นพบที่ประทับตราว่า ๒,๐๐๐ ขึ้น ตราดังกล่าวอาจใช้เป็นเครื่องหมายแสดงกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน แต่อาจใช้เป็นเครื่องกลางของคลังที่ผู้เป็นเจ้าของมักจะพกติดตัวไว้เสมอ โดยทั่วไปบนที่ประทับตรามักจะแกะสลักเป็นรูปสัตว์ เช่น วัว ควาย แพะ เสือ และช้าง หรือเป็นภาพตัดตอนจากตำนานทางศาสนา จารึกสั้น ๆ มีข้อความเป็นตัวเครื่องหมายไม่เกิน ๒๐ ตัว ส่วนใหญ่มักจะยาวไม่เกิน ๑๐ ตัว ตัวอย่างสำคัญของ ตัวอักษรสระป้าเท่าที่ปรากฏหลักฐานเหลืออยู่ก็มีเพียงแต่เครื่องหมายเหล่านี้เท่านั้น

ตัวอักษรดังกล่าวประกอบขึ้นด้วยเครื่องหมาย ๒๗๐ ตัว ที่เห็นได้ชัดมีกำเนิดจากตัวอักษรภาพซึ่งใช้แทนความหมายที่เป็นความคิดและแทนพยางค์ อาจได้แบบอย่างมาจากตัวอักษรซูเมอร์ในสมัยต้น ๆ ซึ่งมีอายุเก่าแก่กว่าเล็กน้อย แต่มีลักษณะคล้ายคลึงกับตัวอักษรตะวันออกกลางในสมัยโบราณน้อยมาก ถึงแม้ว่าจะได้มีความพยายามที่จะโยงอักษรสระป้าให้ไปเกี่ยวข้องกับตัวอักษรกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งของตะวันออกกลางโบราณ ลักษณะที่คล้ายคลึงกันอย่างน่าประหลาดใจคือ ตัวสัญลักษณ์ที่ใช้ไปคล้ายกับตัวอักษรของชาวพื้นเมืองเกาะอีสเตอร์ในภาคตะวันออกของแปซิฟิกที่ใช้กันมาจนถึงเมื่อไม่นานมานี้ แต่ความแตกต่างในทางเวลาและระยะทางระหว่างวัฒนธรรมทั้งสองมีอยู่มากจนทำให้ไม่น่าจะเป็นไปได้ว่ามีการติดต่อสัมพันธ์หรือมีอิทธิพลกันระหว่างวัฒนธรรมทั้งสอง เราไม่รู้ว่าเครื่องมือในการเขียนคืออะไร ถึงแม้ว่าจะมีผู้เสนอว่ากระปุกเล็ก ๆ ที่พบที่จันหู ดาโร (Chanhudaro) คือกระปุกหมึก แนนอนชาวสระป้าไม่ได้จารึกอักษรของตนบนแผ่นอิฐเผา มิฉะนั้นแล้วเราคงจะได้พบแผ่นหนังสือดังกล่าวรวมอยู่กับซากหักพังของเมือง

โดยส่วนรวมแล้วคนเหล่านี้ไม่ค่อยมีศิลปะเท่าใด แนนอนที่ว่าเขามีวรรณคดีเป็นมหากาพย์ เรื่องทางศาสนาแบบเดียวกับของพวกซูเมอร์ และแบบโณเนีย แต่วรรณคดีดังกล่าวไม่ตกมาถึงเราเลย กำแพงด้านในของที่พักอาศัยของคนเหล่านี้ฉาบด้วยดินเหนียวตลอด แต่หากจะเคยมีภาพเขียนบนฝาผนังเหล่านี้ ร่องรอยภาพเหล่านั้นก็สูญสิ้นไปหมดแล้ว กำแพงด้านนอกที่หันหน้าออกสู่ถนนก่อด้วยอิฐธรรมดาเรียบ ๆ สถาปัตยกรรมเน้นในด้านการใช้ประโยชน์อย่างเข้มงวด ส่วนประดับประดาเท่าที่ค้นพบได้แก่การตกแต่งด้วยอิฐแบบธรรมดา ในบรรดาซากที่เหลืออยู่ไม่ปรากฏร่องรอยของปฏิมากรรมที่เป็นอนุสาวรีย์ และในบรรดาอาคารใหญ่ ๆ ถ้าจะมีศาสนสถานอยู่บ้างก็ไม่ปรากฏว่ามีรูปบูชาใหญ่ ๆ นอกเสียจากว่ารูปดังกล่าวจะแกะจากไม้หรือวัสดุที่สูญสลายได้

หากว่าชาวเมืองสระป้าไม่อาจผลิตงานทางด้านศิลปะขนาดใหญ่ แต่เขาก็มีฝีมือเป็นเยี่ยมในงานด้านศิลปะชิ้นเล็ก ๆ ความสำเร็จในเชิงศิลปะน่าจะได้แก่การแกะสลัก บนตราที่ประทับโดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปสัตว์ ซึ่งเขาถ่ายทอดได้อย่างดูเป็นจริงเป็นจังมากและด้วยความรักอย่างเห็นได้ชัด รูปวัวอุรุส (Urus) ตัวใหญ่มีเหนียงห้อยมากมาย แรดซึ่งหุ้มด้วยหนังโปนออกมา เสือซึ่งคำราม

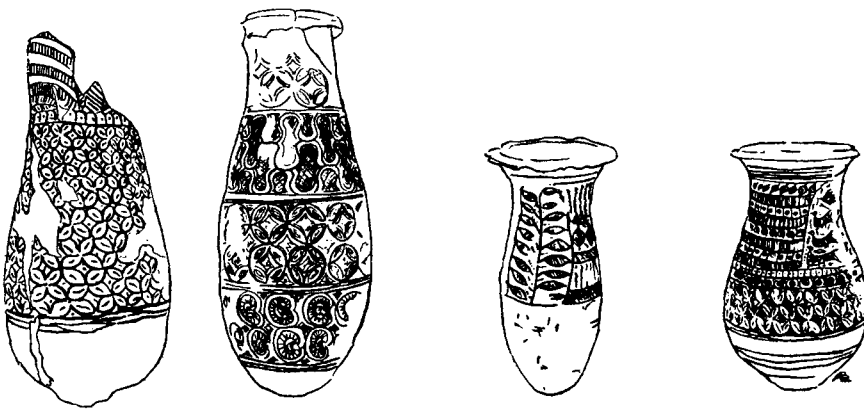
อย่างดูร้าย และสัตว์อื่น ๆ อีกมากมายเป็นงานของช่างซึ่งศึกษาเรื่องที่จะทำแล้วเป็นอย่างดี และทำงานของตนด้วยใจรัก

ที่น่าสนใจพอ ๆ กันคือรูปปั้นมนุษย์ขนาดเล็กบางรูป รูปปั้นบุรุษครึ่งตัวทำด้วยหินทรายสีแดงดูเหมือนจริงน่าประทับใจมาก ส่วนท้องที่ปั้นให้ดูเหมือนครึ่งหนึ่งว่าเป็นการเตรียมสำหรับปฏิมากรรมอินเดียในสมัยต่อมา และมีผู้แย้งว่ารูปปั้นเหล่านี้เป็นงานของสมัยหลังมาก ๆ แล้ว แต่ด้วยความบังเอิญอย่างประหลาด ของดังกล่าวจึงเลื่อนลงไปอยู่ชั้นล่าง ๆ ของดิน แต่ข้อแย้งดังกล่าวไม่น่าจะเป็นไปได้ ทั้งนี้เพราะรูปปั้นมีลักษณะบางประการที่เห็นได้ชัดคือ ส่วนไหล่มีลักษณะลาดดูน่าประหลาดซึ่งไม่อาจอธิบายด้วยสมมุติฐานที่กล่าวมาแล้ว รูปปั้นครึ่งตัวชายอีกรูปหนึ่งทำจากหินสบู่ดูเป็นการแสดงให้เห็นถึงความพยายามในศิลปะการทำรูปคน มีผู้กล่าวว่าป็นรูปศิระนักรบขหรือตาในลักษณะท่าสมาธิ แต่ก็อาจเป็นไปได้ว่าชายคนนี้เป็นมอญ ซึ่งการปรากฏตัวของคนกลุ่มนี้ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุอย่างน้อยก็นาน ๆ ครั้ง พิสูจน์ได้ด้วยซากกระดูกที่ค้นพบที่โมเฮนโจดาโร

ในบรรดารูปปั้นรูปสลักเล็ก ๆ ที่น่าทึ่งที่สุดได้แก่ รูปสำริด “หญิงเดินรำ” เป็นรูปเปลือยที่สวมใส่เพียงสร้อยคอและกำไลจำนวนมากจนเกือบจะมืดแขนข้างหนึ่ง ผดุงตกแต่งและทำเป็นทรงวิจิตรบรรจง รูปนี้อยู่ในที่ขุดที่ขั้วขวาน แขนข้างหนึ่งทำวสะโพก และขาซึ่งยาวเรียวจนดูเก้งก้างข้างหนึ่งอยู่ในท่าอน้อย ๆ หญิงสาวผู้นี้มีกิริยาท่าทางทำทนายอย่างมีชีวิตชีวา ซึ่งดูต่างกันอย่างนักกับงานด้านศิลปะของอารยธรรมโบราณอื่น ๆ รูปร่างผอมบางแบบเด็กผู้ชายของหญิงสาวผู้นี้ และรูปแม่พระธรณีที่มีอยู่ดาษดื่น ชี้ให้เห็นว่าหลักเกณฑ์ความงามของสตรีในหมู่ชาวฮะริปปาแตกต่างเป็นอย่างมากกับหลักเกณฑ์ของอินเดียในสมัยต่อมา มีผู้เสนอความคิดว่า “หญิงเดินรำ” นี้เป็นตัวแทนของหญิงพวกหนึ่งที่ทำกินด้วยการเดินรำตามศาสนสถาน หรือหากินด้วยการเป็นหญิงงามเมืองเช่นเดียวกับที่ปรากฏในอารยธรรมตะวันออกกลางในสมัยเดียวกัน และยังเป็นส่วนสำคัญของวัฒนธรรมสินธุในสมัยต่อมาด้วย แต่ข้อนี้ยังไม่อาจพิสูจน์ได้ ยังไม่เป็นที่แน่นอนแม้แต่ว่าหญิงสาวผู้นี้เป็นหญิงเดินรำหรือเปล่า ไม่ต้องไปถึงว่าเป็นหญิงเดินรำที่ทำกินตามศาสนสถาน

ชาวฮะริปปารู้จักทำรูปสัตว์ที่ดูเป็นธรรมชาติอย่างมากมาย ที่ดูน่ารักเป็นพิเศษ ได้แก่ รูปลิงและกระรอกขนาดจิ๋ว ใช้เป็นหัวเข็มปักผมและลูกบิด นอกจากนี้ยังทำของเล่นเด็กล้วนเป็นดินเผา รูปตุ๊กตาสัตว์ซึ่งหัวเคลื่อนไหวได้ รูปลิงใต้เชือก เกวียนของเล่นอันเล็ก ๆ และนกหวีดที่มีรูปร่างเหมือนนก และยังทำรูปดินเผาสตรีขนาดเล็ก ปกติมักจะเป็นรูปเปลือยหรือเกือบเปลือยแต่มีเครื่องประดับตกแต่งผมมากมาย (ดูรูปที่ ๒ c) รูปดินเผาเหล่านี้ อาจจะเป็นรูปแม่พระธรณีและมีอยู่เป็นจำนวนมากมายจนดูเหมือนกับว่าทุก ๆ บ้านจะต้องมีรูปดังกล่าว ฝีมือปั้นค่อนข้างหยาบ ทำให้เราคิดว่าคนชั้นสูงซึ่งมีเงินว่าจ้างช่างฝีมือยอดเยี่ยมคงไม่นิยมเลื่อมใสแม่พระธรณีเท่าใดนัก รูปดินเผาแม่พระธรณีเหล่านี้ประดิษฐ์ขึ้นเป็นปริมาณมากด้วยช่างปั้นธรรมดาทั้งนี้เพื่อสนองความต้องการของคนส่วนใหญ่

ทั้ง ๆ ที่การใช้เครื่องมือหินยังคงมีอยู่บ้างโดยที่ยังไม่ได้เลิกไปอย่างสิ้นเชิง ชาวฮะรียปาใช้เครื่องมือโลหะคือทองแดงและสำริด พิจารณาในแง่ของการประดิษฐ์ เครื่องมือเหล่านี้ยังล้าหลังอยู่มากเมื่อเทียบกับทางเมโสโปเตเมีย ตั้งแต่สมัยแรก ๆ พวกซุมเมเรียนรู้จักประดิษฐ์มีดและปลายหอกมีสันตรงกลางเพื่อให้แข็งแรงขึ้น และรู้จักทำหัวขวานมีรูตรงกลางเพื่อใส่ด้าม แต่ใบมีดของชาวฮะรียปามักจะแบนและงอได้ง่าย ในเวลาเดียวกันหัวขวานก็ต้องใช้ผูกติดกับด้าม เฉพาะในตอนบนสุดของชั้นดินเราจึงจะพบเครื่องมือชนิดที่ดีกว่า ซึ่งอาจจะเป็นเครื่องมือของพวกที่เข้ารุกรานสมัยหลัง มีอยู่สิ่งหนึ่งที่ชาวฮะรียปาก้าวหน้าในเชิงประดิษฐ์มากกว่าคนในสมัยเดียวกัน นั่นคือ การประดิษฐ์เลื่อยซึ่งมีซี่ฟันสูง ๆ ต่ำ ๆ เป็นลูกคลื่น ช่วยให้ซี่เลื่อยกระจายออกได้โดยง่าย เป็นการผ่อนงานช่างไม้ได้มากโข จากสิ่งนี้ทำให้เราคาดคะเนว่าคนเหล่านี้จะต้องมีความชำนาญเป็นพิเศษในการช่างไม้ ชาวฮะรียปาประดิษฐ์ลูกปัดกึ่งอัญมณีที่สวยงาม และลูกปัดดินเผาขัดมัน เครื่องปั้นดินเผาของเขาซึ่งส่วนใหญ่ดูเป็นของธรรมดาไม่น่าสนใจ ก็ทำได้ดีพอสมควรและตัวอย่าง ๒ - ๓ ชิ้นที่มีอยู่กระบายสีตกแต่งอย่างประณีตงดงาม (ดูรูปที่ ๔)

รูปที่ ๔: ภาชนะเขียนสีของวัฒนธรรมฮะรียปา

บุรุษนั้นสวมเสื้อคลุมเปิดไหล่ข้างหนึ่ง ส่วนเครื่องแต่งตัวของชนชั้นสูงมักมีลวดลายมากมาย มีการสวมลูกปัด และทั้งหญิงและชายไว้ผมยาว เครื่องประดับศีรษะที่ทำอย่างประณีตของรูปปั้นแม่พระธรณีอาจบ่งให้เห็นถึงเครื่องตกแต่งในเทศกาลพิเศษของหญิงที่มั่งมี เทพีมักจะสวมใส่กระโปรงสั้น แต่มีปรากฏบนตราประทับอันหนึ่งที่ทำรูปสตรีสวมกระโปรงยาวเลยเข่า อาจเป็นสตรีผู้ประกอบพิธีในศาสนสถาน ทรงผมของสตรีมักจะตกแต่งอย่างวิจิตรบรรจงและการไว้ผมถักเปียเป็นที่นิยมกันมาก เช่นเดียวกับในอินเดียปัจจุบัน สตรีนิยมเครื่องเพชรนิลจินดาและสวมใส่กำไลชนิดหนัก ๆ มากมาย สวมสร้อยคอเส้นใหญ่และใส่ต่างหู

ศาสนาของชาวฮะรีปาเท่าที่รวบรวมจากหลักฐานที่ไม่ปะติดปะต่อกันมีลักษณะบางประการ คล้ายคลึงกับลัทธิฮินดูสมัยหลัง ซึ่งลักษณะดังกล่าวไม่เคยปรากฏในวรรณคดีทางศาสนาในสมัยแรกสุดของอินเดีย อาทิเช่น แม่พระธรณีจะมาปรากฏอีกครั้งหนึ่งภายหลังที่นครฮะรีปาพินาศแล้วกว่าพันปี ดังที่ได้กล่าวแล้วแม่พระธรณีเป็นเทพินิยมในหมู่ประชาชนทั่วไป ในขณะที่ชนชั้นสูงนิยมเทพเจ้าอีกองค์หนึ่ง ซึ่งจะปรากฏลักษณะให้เห็นในลัทธิฮินดูสมัยหลังเหมือนกัน เช่นเดียวกับรูปปั้นตุ๊กตาลูก ๆ ซึ่งเข้าใจว่าใช้แทนรูปเทวดาหรือเทพต่าง ๆ ได้พบรูปดินเผาชายเปลือยไว้หนวดและมีผมขมวดมุ่นขึ้น ยืนท่าตรงขาแยกออกจากกันเล็กน้อย แขนทั้งสองปล่อยขนานไปกับลำตัวแต่ไม่ถูกลำตัว คล้าย ๆ กับท่าที่พวกนับถือลัทธิเซนเรียกว่า กาโยตสรรค (Kayotsarka) เป็นท่าที่ครูใช้สอนการบำเพ็ญตบะหรือการนั่งสมาธิในสมัยหลัง ๆ ภาพซ้ำกันของรูปดังกล่าวในท่าเดียวกันไม่เปลี่ยนแปลง ทำให้คาดคะเนได้ว่าเป็นรูปของเทพเจ้าองค์หนึ่ง นอกจากนั้นยังได้พบหน้ากากดินเผาทำเป็นรูปเทวดามีเขา

เทวดาที่เด่นที่สุดของวัฒนธรรมฮะรีปา คือ เทวดามีเขาที่ปรากฏบนที่ประทับตรา (ดูภาพที่ ๕) มีตัวอย่างที่พบสามรูป ๒ รูปแรกทำเป็นรูปประทับบนม้าเตี้ย ๆ หรือแท่นเล็ก ๆ รูปที่ ๓ ประทับบนพื้น ในทั้ง ๓ รูปมีท่าคล้ายคลึงกันเป็นท่าของนักบวชฮินดูสมัยหลัง คือนั่งพับขาชิดกับตัวและสั่นเท้าทั้ง ๒ แตะกัน ท่าดังกล่าวเกือบจะเรียกได้ว่าคนยุโรปโดยทั่วไปไม่อาจทำได้ ถ้าไม่ได้รับการฝึกฝนอย่างจริงจัง ร่างของเทวดาเปลือยเปล่าประดับเพียงกำไลและสิ่งซึ่งดูคล้ายสร้อยคอ มีเครื่องประดับศีรษะที่ดูประหลาด ประกอบด้วยเขาคู่หนึ่งซึ่งอาจงอกออกมาจากศีรษะ ระหว่างเขามีสิ่งหนึ่งดูคล้าย ๆ ต้นไม้ บนที่ประทับตราขนาดใหญ่ที่สุด เทวดานี้จะมีสัตว์ป่า ๔ ตัวอยู่โดยรอบ มีช้าง เสือ แรด และควาย และได้ที่นั่งมีกวาง ๒ ตัว เช่นเดียวกับภาพพระพุทธรเจ้าแสดงปฐมเทศนา ณ ป่ามฤคทายวันทีพาราณสี รูปสัตว์ต่าง ๆ รูปคล้ายต้นไม้ที่งอกขึ้นบนศีรษะ และจากข้อเท็จจริงที่ว่า มีรูปร่างคล้ายลิงค์ ทำให้กล่าวได้ว่ารูปนั้นเป็นเทวดาแห่งความอุดมสมบูรณ์ ใบหน้ามีลักษณะคล้ายเหมือนเสือ จนมีผู้เชี่ยวชาญผู้หนึ่งแสดงความเห็นว่าได้ตั้งใจให้เป็นหน้ามนุษย์ ทางขวาและซ้ายของศีรษะเป็นโหนกยื่นออกมา ซึ่งเซอร์ จอห์น มาร์แชลล์ เชื่อว่าเป็นหน้าที่ ๒ และหน้าที่ ๓ ของรูป มาร์แชลล์กล่าวว่า จะเรียกรูปนี้ว่า เป็นเทพคิเวแบบดั้งเดิม ชื่อดังกล่าวเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป เป็นที่แน่ชัดว่าเทวดามีเขาดังกล่าวมีบางสิ่งบางอย่างคล้ายคลึงกับเทพคิเวของลัทธิฮินดูในสมัยต่อมา พระคิเวในรูปที่สำคัญที่สุดเป็นเทพแห่งความอุดมสมบูรณ์มีชื่อวาปศุปติ (Pasupati) เป็นเจ้าแห่งสิ่งสราสสัตว์ บางครั้งทำเป็นรูป ๓ หน้า

สัตว์มีบทบาทมากในศาสนาของชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ แม้ว่าสัตว์ที่ปรากฏบนที่ประทับตราอาจไม่ได้เป็นสัตว์ที่ศักดิ์สิทธิ์โดยเฉพาะ แต่สำหรับว้าวปรากฏในลักษณะที่อย่างน้อยก็กล่าวได้ว่าศักดิ์สิทธิ์ บนที่ประทับตราหลายอันว้าวปรากฏอยู่หน้าวัตถุแปลกอย่างหนึ่งซึ่งดูแล้วไม่ใช่รางหญ้า ไม่ใช่วัตถุที่ใช้ประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด แต่เป็นของที่ใช้ในพิธี อาจเป็นแท่นที่ใช้วางข้าวสาลีในพิธีเรียกความอุดมสมบูรณ์ บนที่ประทับตราบางอันทำรูปปลายเส้นงอกออกมาจากแท่น เข้าใจว่าคงจะหมายถึงข้าวสาลีที่กำลังงอก ใช้เป็นอาหารของว้าวศักดิ์สิทธิ์เป็นส่วนหนึ่งของพิธี รูปว้าวมักจะทำเป็นว้าวมีเขา

ข้างเดียว และบางครั้งมีผู้อ้างว่าเป็นตัวยูนีคอร์น (สัตว์ประหลาดในนิยาย มีตัวเป็นม้า มีเขา ๆ เดียว - ผู้แปล) ทั้ง ๆ ที่เป็นที่เข้าใจกันดีว่าศิลปินตั้งใจทำเป็นรูปวัชรธรรมดาแต่เขาข้างหนึ่งถูกบังโดยเขาอีกข้างหนึ่ง ในลัทธิฮินดูวัชรธรรมดาจะเกี่ยวข้องกับเทพศิวะ แต่ไม่น่าจะเกี่ยวข้องกับ “เทพศิวะแบบดั้งเดิม” ของฮะรัปปา ทั้งนี้ไม่ปรากฏว่ามีรูปวัชรอยู่ในบรรดารูปสัตว์ทั้งหลายที่ล้อมรอบรูปเทพเจ้าซึ่งอยู่บนที่ประทับตราที่มีชื่อเสียง รูปวัชรตัวเมียซึ่งต่อมาเป็นสัตว์ที่เป็นที่นับถือของลัทธิฮินดู ไม่มีปรากฏอยู่ ณ ที่ใดเลย

ต้นไม้บางชนิดถือว่าเป็นไม้ศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับในลัทธิฮินดูในปัจจุบัน ที่ขึ้นชื่อคือ ต้นโพธิ์ เป็นไม้พันธุ์เดียวกับที่ชาวพุทธทั้งหลายนับถือ เพราะพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ภายใต้ไม้พันธุ์เดียวกันนี้ ที่ประทับตราอันหนึ่งทำรูปเทพที่มีเขาอยู่ใต้ร่มโพธิ์ และมีรูปที่มีเขาอยู่บนหัวกำลังนมัสการอยู่ มีแพะที่มีหัวเป็นคนกำลังเฝ้าดูโพธิ์ และมีรูปสตรีไว้ผมเปีย ๗ คนเรียงแถวกันอยู่ อาจเป็นภิกษุณีซึ่งร่วมอยู่ในพิธีด้วย

ร่องรอยของความสัมพันธ์กับซูเมอร์ียนปรากฏในที่ประทับตราซึ่งแสดงรูปวีรบุรุษผู้หนึ่งปล้ำกับเสือ ๒ ตัวซึ่งเป็นรูปแปรของแบบลวดลายที่ขึ้นชื่อของเมโสโปเตเมีย คือรูปวีรบุรุษกิลกาเมช (Gilgamesh) ต่อสู้กับสิงโต ๒ ตัว รูปวีรบุรุษซึ่งมีวงหน้ากลมและผมซึ่งมีรูปทรงประหลาด ทำให้คิดว่าเป็นสัญลักษณ์ของดวงอาทิตย์ และเสือซึ่งออกหากินในเวลากลางคืนหมายถึงพลังแห่งความมืดมิด

การบูชาลิงค์เป็นส่วนประกอบที่สำคัญของศาสนาของชาวฮะรัปปา ได้พบวัตถุที่ทำเป็นรูปทรงกรวยเป็นจำนวนมาก เกือบจะกล่าวได้เป็นการแน่ชัดว่าเป็นสัญลักษณ์ของลิงค์ ลิงค์ในลัทธิฮินดูสมัยหลังเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะ ซึ่งโดยทั่วไปแล้วคนมักจะบูชาพระองค์ในรูปของลิงค์มากกว่ารูปบูชา จึงน่าจะสรุปได้ว่าวัตถุทรงกรวยดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องกับการนับถือเครื่องเพศ ตามแนวพระศิวะแบบดั้งเดิมบนที่ประทับตรา มีผู้ลงความเห็นว่ามีลักษณะวงแหวนเป็นเครื่องหมายแทนอวัยวะเพศของสตรีและเป็นสัญลักษณ์ของแม่พระธรณี แต่ข้อนี้ยังเป็นที่สงสัยกันอยู่

ก่อนที่จะปรากฏผลงานของเซอร์มอร์ติเมอร์เกี่ยวกับฮะรัปปาใน ค.ศ. ๑๙๔๖ เราไม่รู้แน่นอนเกี่ยวกับการทำศพของคนเหล่านี้ แต่จากสุสาน (ปาช้า) ที่ค้นพบในขณะนั้นมีหลุมฝังศพถึง ๕๗ แห่ง ดูก็เหมือนกับว่าเป็นวิธีการปฏิบัติโดยปกติทั่วไป ปาช้าดังกล่าวยังไม่ได้มีการขุดค้นอย่างทั่วถึงและพยานหลักฐานก็ยังไม่ได้รับการประเมินอย่างเต็มที่ แต่เป็นที่แน่ชัดว่าคนตายมักจะฝังในท่านอนราบพร้อมด้วยเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องประดับตกแต่งส่วนตัว

ใครคือผู้สร้างอารยธรรมยิ่งใหญ่นี้ นักประวัติศาสตร์อินเดียบางคนพยายามพิสูจน์ว่าชาวอารยันผู้แต่งคัมภีร์ฤคเวทเป็นผู้สร้าง แต่ข้อนี้ไม่น่าจะเป็นไปได้ จากซากโครงกระดูกที่เหลืออยู่เท่าที่ทำการตรวจสอบแล้วปรากฏว่าชาวฮะรัปปาบางคนมีรูปศีรษะยาว จมูกแคบ รูปร่างเพรียวแบบคนเมดิเตอร์เรเนียนที่เคยพบตลอดบริเวณตะวันออกกลางและอียิปต์ในสมัยโบราณ ลักษณะดังกล่าวเป็นส่วนประกอบสำคัญของประชากรอินเดียในปัจจุบัน ส่วนประกอบที่สองมีลักษณะเป็นพวกออกส-

ตราลอยด์เดิม มีจุกแบน ริมฝีปากหนา เชื้อสายเดียวกับพวกชาวพื้นเมืองเดิมในออสเตรเลียและชาวเขาบางพวกในอินเดียปัจจุบันที่ยังป่าเถื่อนอยู่ ได้พบกระโหลกศีรษะแบบมองโกเลีย ๑ กระโหลก และกระโหลกศีรษะสั้น ๆ แบบอัลไปนอีก ๑ กระโหลก รูปศีรษะทำด้วยหินสบูของคนที่เรา กล่าวถึงแล้ว แสดงถึงลักษณะบางประการของคน ๒ ประเภทหลัง ในเวลาเดียวกันรูปสำริดหญิง เต็มว่ามีลักษณะเป็นคนออสเตรเลียเดิมอย่างแน่นอน เช่นเดียวกับในปัจจุบัน อินเดียตะวันตกเฉียงเหนือในครั้งกระโน้นเป็นที่ชุมนุมของคนหลายเชื้อชาติ

ชาวอินเดียทางตอนใต้ในปัจจุบันโดยทั่วไปเป็นส่วนผสมของชาวเมดิเตอร์เรเนียนและออสเตรเลียเดิม ซึ่งเป็นส่วนประกอบทางเชื้อชาติที่สำคัญ ๒ ส่วนในวัฒนธรรมฮารีปา ยิ่งกว่านั้นศาสนาฮารีปาดูมีสิ่งที่คล้ายคลึงกันหลายประการกับสาระบางประการของศาสนาฮินดู ซึ่งเป็นที่ยอมรับโดยเฉพาะในถิ่นที่อาศัยของชาวดราวิเดียน ส่วนในแถบภูเขาในบาลูจิสถานอันเป็นที่พวกบราฮฺมซึ่งเป็นเจ้าของวัฒนธรรมนาลและวัฒนธรรมชอบตั้งหมู่บ้านเล็ก ๆ คนเหล่านี้โดยชาติพันธุ์แล้วเป็นชาวอิหร่านเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็พูดภาษาดราวิเดียน ด้วยเหตุนี้จึงมีการเสนอแนะว่าชาวฮารีปาเป็นชาวดราวิเดียน และบาดหลวง เฮช เฮอร์ส (H. Heras) ผู้ทรงคุณวุฒิในวิชาการด้านนี้ท่านหนึ่ง หลังจากที่ได้พยายามอ่านตัวอักษรของคนเหล่านี้แล้วอ้างว่าภาษาของคนกลุ่มนี้เป็นรูปแบบดั้งเดิมของภาษาทมิฬ

อาจจะพอเสนอแนะได้ว่าชาวฮารีปาประกอบขึ้นด้วยเชื้อสายออสเตรเลียเดิม ซึ่งครั้งหนึ่งอาจเคยอยู่ทั่วเขตอินเดีย ต่อมาพวกเมดิเตอร์เรเนียนซึ่งเข้ามาในอินเดียตั้งแต่สมัยแรก ๆ เข้ามาแทนที่พวกนี้ได้นำเอาส่วนประกอบสำคัญของอารยธรรมเข้ามาด้วย และด้วยแรงกดดันของการรุกรานครั้งต่อ ๆ มา ลักษณะอันเป็นเมดิเตอร์เรเนียนนั้นก็แผ่ขยายออกไปทั่วอนุทวีป และผสมผสานไปกับกลุ่มพื้นเมืองต่าง ๆ เกิดเป็นชนชาติดราวิเดียน ข้อคัดค้านสำคัญต่อทฤษฎีนี้คือแห่งหินใหญ่ที่ตั้งขึ้นโดยพวกดราวิเดียนสมัยแรก ๆ ในอินเดียตอนใต้ ดูไม่น่ามีอายุเก่าแก่มากนัก ทฤษฎีเมื่อไม่นานมานี้ถึงกับลงความเห็นว่าชาวดราวิเดียนเดินทางมาอินเดียจากทิศตะวันตกโดยมาทางทะเลเมื่อราว ๆ ครึ่งหลังของระยะ ๑,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาลนี้เอง เราอาจกล่าวได้เป็นการแน่นอนเพียงว่าคนที่อาศัยอยู่ในเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำสินธุเป็นคนประเภทเดียวกับที่พบในดินแดนซึ่งไกลออกไปทางทิศตะวันตกและลูกหลานของคนเหล่านี้ยังคงมีชีวิตอยู่ในกลุ่มประชากรของอินเดียในปัจจุบัน

เราอาจกล่าวได้ว่าอินเดียส่วนที่เหลือทั้งหมดไม่เคยรู้จักวัฒนธรรมฮารีปาเลย การค้นพบวัตถุที่ทำด้วยทองแดงในตำบลราญจี (Ranchi ตอนใต้ของแคว้นพิหารและในที่อื่น ๆ) ทำให้เข้าใจว่าคนกลุ่มต่าง ๆ ในเขตอินเดียเหนือเรียนรู้การใช้โลหะจากฮารีปา ทั้งนี้เพราะใบมีดปราดจากสันกลางซึ่งช่วยทำให้แข็งแรงขึ้น แต่การกำหนดอายุของวัตถุเหล่านี้ไม่ค่อยแน่นอน และอาจมีอายุหลังจาก การสลายตัวของฮารีปาเป็นเวลานาน

ในแหล่งขุดค้นสมัยก่อนอารยันทางภาคตะวันตกของอินเดียตอนเหนือบางแห่ง มีหลักฐานซึ่งแสดงถึงอิทธิพลวัฒนธรรมฮารีปาเหนือประชาชนที่มีระดับวัฒนธรรมที่ค่อนข้างต่ำ วัตถุจากที่

ต่าง ๆ เช่น หัสตินาปุระ (Hastinapura) เกาศามพี (Kausambi) และที่เพิ่งจะขุดค้นพบเมื่อไม่นานมานี้คือ อัตรันจี เขรา (Atranji Khera) ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับอาลีคฤหะ (Aligarh) รวมทั้งแหล่งขุดค้นในเดคข่าน เช่น นวดาโตลี (Navdatoli) และเนวาสา (Nevasa) แสดงให้เห็นว่า ในตอนปลายช่วง ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาลได้มีการตั้งหลักแหล่งในหลายจุด ผู้คนที่อาศัยอยู่ตามหลักแหล่งเหล่านี้มีชีวิตรอยู่ในสภาพที่สะดวกสบายพอสมควร ทั้งนี้โดยรู้จักการใช้โลหะ พอจะมองเห็นได้ว่าคนเหล่านี้ไม่รู้จักรถล้อ แต่ก็ไม่ใช้คนป่าเถื่อน และในขณะที่ภาพของเราเกี่ยวกับอินเดียสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีความแน่นอนมากขึ้นก็เป็นทีที่กระจางชัดว่า แม้แต่บริเวณที่อยู่นอกเขตวัฒนธรรมฮาร์ปาคคนกลุ่มต่าง ๆ ในอนุทวีปแห่งนี้ได้บรรลุความก้าวหน้าทางวัฒนธรรมในระดับสูง แม้แต่ไกลไปทางตะวันออกถึงเบงกอลก็ยังมีแหล่งชุมชนที่ใช้เหล็กอย่างน้อยหนึ่งแห่งเมื่อ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล ชุมชนแห่งนี้ตั้งอยู่ตรงที่ปัจจุบันเรียกว่า ปานทุ ราजर ธิปี (Pandu Rajar Dhibi) ณ ที่นี้ได้พบที่ประทับตราและเครื่องปั้นดินเผา ที่ดูจะคล้าย ๆ กับของประเภทเดียวกับที่พบในวัฒนธรรมไมนวน (Minoan) ที่เกาะครีต ถึงแม้ว่าเราไม่อาจแน่ใจได้ว่าสิ่งนี้คือเครื่องบ่งชี้ถึงการติดต่อสัมพันธ์กันก็ตาม แหล่งขุดค้นแห่งหลังนี้ดูเหมือนจะชี้ให้เห็นประชากร ๒ ระดับวัฒนธรรมอยู่เคียงคู่กัน พวกหนึ่งเป็นพวกใช้โลหะ อีกพวกหนึ่งยังคงใช้เครื่องมือหินขนาดเล็ก ภาพของอินเดียสมัยก่อนประวัติศาสตร์ซึ่งไกลจากเขตวัฒนธรรมฮาร์ปาคออกไปกำลังชัดเจนขึ้นอย่างรวดเร็ว และคงไม่นานนักอาจเป็นไปได้ที่จะสามารถหาร่องรอยของลักษณะกว้าง ๆ ของการเคลื่อนไหวของคนกลุ่มต่าง ๆ ตลอดทั่วอนุทวีปแห่งนี้ และแก้ปัญหาหลาย ๆ ประการที่ขณะนี้ยังมีดมนอยู่

ไม่ว่าในกรณีใด อินเดียก่อนสมัยอารยันได้สร้างความก้าวหน้าบางประการในการทำไร่ไถนาอันเป็นสิ่งที่ทั้งโลกยังคงเป็นหนี้บุญคุณมาจนทุกวันนี้ เท่าที่ความรู้มีอยู่ ชาวฮาร์ปาคเป็นพวกแรกที่ใช้ฝ้าย ข้าวเจ้าไม่ใช่อาหารหลักของเขา และในจีนในสมัยหินก็ยังไม่ได้ปลูกข้าวเจ้าและมีข้าวฟ่างเป็นอาหารหลัก ข้าวไร่เป็นที่รู้จักกันในอินเดียภาคตะวันออกและ ณ ที่นี้ในบริเวณที่ลุ่มเต็มไปด้วยหนองบึงของกลุ่มแม่น้ำคงคา อาจมีการเพาะปลูกข้าวเจ้าเป็นครั้งแรกโดยคนในยุคหินใหม่ซึ่งเป็นคนในสมัยเดียวกับชาวฮาร์ปาค ควายซึ่งเป็นสัตว์ที่เป็นที่รู้จักในหมู่ชาวฮาร์ปาค กลับเป็นสัตว์ที่ปรากฏในจีนในสมัยหลังจากนั้นมาก และอาจนำเข้ามาเลี้ยงเป็นครั้งแรกในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา แม้ว่าจะมีผู้รู้บางท่านเชื่อว่ามาจากหมู่เกาะฟิลิปปินส์

อาจกล่าวได้ว่าของขวัญอันเป็นที่ชื่นชมกันอย่างกว้างขวางที่อินเดียสมัยก่อนประวัติศาสตร์ให้ไว้แก่โลกคือเปิด ไก่ ซึ่งนำเข้ามาเลี้ยงไว้ในครีวเรื่อน ผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับเรื่องนกกลความเห็นพ้องต้องกันว่าเปิด ไก่เลี้ยง สืบเชื้อสายมาจากเปิด ไก่ที่เคยอาศัยในป่าดงดิบในอินเดีย ชาวฮาร์ปาครู้จักเปิดไก่ที่เป็นสัตว์เลี้ยงถึงแม้ว่าจะไม่ปรากฏหลักฐานในรูปบนที่ประทับตราและซากที่เหลืออยู่ก็มึ้น้อย อาจเป็นไปได้ว่าชาวอินเดียในลุ่มแม่น้ำคงคาในยุคหินใหม่ได้เลี้ยงไว้จนเชื่อง ต่อจากนั้นก็แพร่ไปสู่จีนโดยผ่านทางพม่าและปรากฏในจีนกลางระยะ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล ชาวฮียิปต์ก็รู้จักเปิด ไก่ในเวลาใกล้เคียงกัน ถือเป็นนกที่หายาก เป็นที่ชัดเจนว่าแม้ในช่วงเวลาอันห่างไกลนี้ อินเดียไม่ได้ถูกตัดขาดออกจากส่วนอื่นของโลกเลยทีเดียว

จุดจบของนครต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำสินธุ

เมืองฮาร์ปาเมื่อสร้างขึ้นในตอนแรก “ที่มั่นประจำเมือง” มีกำแพงป้อมมหิมา ซึ่งมีส่วนกว้างที่ฐาน ๔๐ ฟุต และสูง ๓๕ ฟุตเป็นเครื่องป้องกัน เมื่อระยะเวลาผ่านไปมีการแต่งผิวกำแพงให้แข็งแรงยิ่งขึ้น ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้มีหลักฐานใดที่แสดงว่านครฮาร์ปาถูกคุกคามโดยศัตรูอย่างน่าเกรงกลัวอันตราย แต่มาถึงตอนปลายอายุของนครปรากฏว่าการป้องกันยังแข็งแรงขึ้นกว่าเก่า ประตูด้านหนึ่งถูกปิดตาย ภัยอันตรายกำลังคุกคามจากทิศตะวันตก

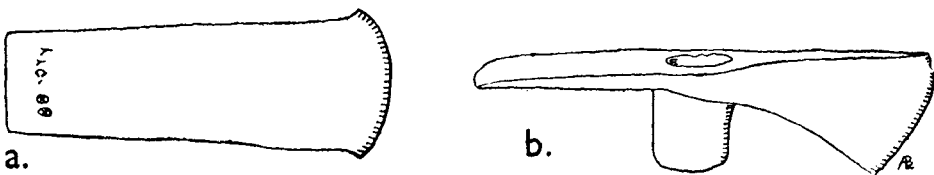
หมู่บ้านแห่งแรกที่เผชิญภัยคุกคามคือหมู่บ้านเขตบาลูจิสถาน ชั้นล่างสุดของบริเวณรนาฆุนดาอี แสดงให้เห็นว่ากลุ่มผู้รุกรานที่ใช้ม้าเป็นพาหนะได้เข้ามาปรากฏในบริเวณนั้นก่อน ๓,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล แต่ไม่นานก็สาบสูญไป หลักทางให้แก่วัฒนธรรมใหม่ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชาวนาซึ่งปรากฏ ณ บริเวณนั้นในระยะ ๓,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล และอยู่ในสมัยเดียวกับนครต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำสินธุ ต่อมาราว ๒,๐๐ ปีก่อนคริสตกาล หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย หมู่บ้านได้ถูกเผาผลาญ หลังจากนั้นก็ปรากฏมีเครื่องปั้นดินเผาชนิดหยาบประเภทใหม่ขึ้น ซึ่งให้เหตุว่ามีผู้รุกรานใหม่เข้ามาครอบครองบริเวณนั้น ต่อจากนั้นอีกไม่นานก็มีผู้รุกรานอีกพวกหนึ่ง พวกนี้ใช้เครื่องปั้นดินเผาที่ไม่ระบายสี มีหลักฐานอื่น ๆ ที่คล้ายคลึงกันแต่สมัยบุรณน้อยกว่าปรากฏในเขตต่าง ๆ ในบาลูจิสถานตอนเหนือ ในขณะที่ในบาลูจิสถานตอนใต้ปรากฏวัฒนธรรมของผู้รุกรานที่ ซาฮี ตุมปี (Shahi Tump) ไม่ไกลจากสุกตเคนดอร์ (Suktaken Dor) ซึ่งเป็นเขตหน้าด่านปลายสุดทางด้านทิศตะวันตกของวัฒนธรรมฮาร์ปา ชาวเมืองซาฮี ตุมปีใช้ขวานที่เจาะรูสำหรับใส่ด้าม และที่ประทับตราแบบกลมทำด้วยทองแดง และแทนที่วัฒนธรรมท้องถิ่นที่เคยมีมาก่อนซึ่งนักโบราณคดีเรียกชื่อว่าวัฒนธรรมกุลลี ในช่วงสุดท้ายแห่งอายุของโมเฮนโจ ดาโรได้ปรากฏมีเครื่องปั้นดินเผาชนิดระบายสีและภาชนะดินที่คล้ายคลึงกับของบาลูจิสถาน ข้อนี้อาจเป็นเครื่องชี้ว่าได้มีผู้ลี้ภัยกุลลีเป็นจำนวนมากเข้าไปอาศัยอยู่ในโมเฮนโจ ดาโร และได้นำเอางานฝีมือของตนติดตัวไปด้วย

หลังจากพวกอนารยชนปราบปรามหมู่บ้านรอบนอกเป็นผลสำเร็จแล้ว ระเบียบแบบแผนเก่า ๆ และองค์ประกอบที่เคร่งครัดของนครลุ่มแม่น้ำสินธุทั้งหลายก็ต้องได้รับการกระทบกระเทือนอย่างใหญ่หลวง ที่โมเฮนโจ ดาโรห้องโถงใหญ่ ๆ ถูกแบ่งออกเป็นห้องเล็ก ๆ คฤหาสน์ใหญ่กลายเป็นห้องเช่าเล็กรวมอยู่ในอาคารเดียวกัน เตาเผาเครื่องถ้วยชามสร้างอยู่ในเขตเมือง มีเตาหนึ่งถึงกับสร้างไว้กลางถนน การวางผังถนนที่เคยจัดอย่างเป็นระเบียบหมดไป เครื่องทองหยองเพชรนิลจินดาถูกนำไปฝัง เป็นที่ประจักษ์ได้ชัดว่ามีประชาชนแออัดยัดเยียดกันอยู่จนล้นเมือง ระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ลดหย่อนลง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าพวกอนารยชนได้ขยายออกไปตั้งถิ่นฐานนอกตัวเมืองสู่เขตจังหวัดแล้ว และในเมืองก็เต็มไปด้วยคนที่เข้ามาอยู่ใหม่ เป็นคนที่ไม่อาจบังคับให้ยอมรับแบบแผนเก่าแก่ของวัฒนธรรมเดิมของเมืองได้ และการที่มึน้ำท่วมบ่อย ๆ ยิ่งทำให้สถานการณ์เลวลงอีกด้วย

เมื่อวาระสุดท้ายมาถึง ดูประหนึ่งว่าพลเมืองส่วนใหญ่ของโมเฮนโจ ดาโรได้หลบหนีไป จากซากโครงกระดูกที่ทอดกันเป็นกลุ่มในบ้านหลังหนึ่งและโครงกระดูกของหญิงนางหนึ่งที่นอนอยู่บนชั้นบันไดตรงบ่อน้ำ ซึ่งให้เห็นว่าพวกพลเมืองที่ยังคงเหลืออยู่ได้ตกเป็นเหยื่อของผู้เข้ารุกราน ในชั้นดินระดับนี้ได้พบขวานทองแดงอย่างดีแบบมีรูสำหรับใส่ด้าม แต่มีคมทั้งสองด้าน ด้านหนึ่งเป็นขวานด้านตรงกันข้ามเป็นฝั่งสำหรับถากไม้ นับเป็นเครื่องมือที่สวยงามซึ่งประสานประโยชน์ให้ใช้ได้ทั้งในยามสงครามและยามสงบ และดีกว่าสิ่งของใด ๆ ที่ชาวฮะรีปปามีอยู่ นอกจากนี้ยังพบดาบที่มีสันแข็งแรง หลุมหนึ่งพบชายลักษณะเป็นมองโกลฝังอยู่เพียงคนเดียวอาจเป็นหนึ่งในพวกที่เข้ามารุกราน

หลักฐานจากทางฮะรีปปาเป็นอีกประเภทหนึ่ง ณ ที่นี้ใกล้เคียงกับปาช้าเก่าที่ฝั่งศพ คือ ปาช้าอีกแห่งหนึ่งอยู่ในระดับสูงขึ้นไป เป็นหลุมศพที่ฝังภาชนะบรรจุชิ้นส่วนของคนที่มียุบศิระสัน แบบกระดูกของพวกอารมีเนีย ยังมีกระดูกในลักษณะเดียวกันกระดูกหนึ่งฝังอยู่ภายในตัว “ที่มันประจำเมือง” เอง ที่จินุ ดาโรตอนล่างของลุ่มแม่น้ำสินธุ ชาวฮะรีปปาถูกพวกบุกรุกที่ดินเข้ามาอยู่แทนที่ พวกนี้อาศัยอยู่ในกระท่อมที่มีเตาฝัง นับเป็นของแปลกใหม่ซึ่งทำให้คาดว่าพวกนี้คงจะมาจากบริเวณที่มีอากาศหนาว คนเหล่านี้ถึงแม้ว่าในหลาย ๆ ด้านไม่ใช่คนทันสมัย แต่มีเครื่องมือและอาวุธที่ดีกว่า ชุมชนมนุษย์ที่คล้ายคลึงกันนี้ได้ไปตั้งถิ่นฐานที่บาโลจิสถานในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ในบรรดาซากที่เหลือตกค้างอยู่ซึ่งมีอยู่น้อยมากมีหลักฐานว่าพวกรุกรานนี้มีมาใช้แล้ว นครต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำสินธุได้พ่ายแพ้ต่อพวกอนารยชนผู้ได้ชัยชนะไม่เพียงเพราะมีกำลังทหารที่กล้าแข็งกว่า แต่ยังมีอาวุธที่ดีกว่าและยังรู้จักใช้สัตว์จากทุ่งหญ้าสเตปส์ที่มีฝีเท้าเร็วและเป็นที่ตื่นตระหนกหวาดกลัว

ช่วงเวลาของเหตุการณ์สำคัญครั้งนี้อาจกำหนดได้โดยอาศัยเทียบเคียงกับเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กันกับทางตะวันออกกลาง ซึ่งได้พบร่องรอยนิด ๆ หน่อย ๆ เกี่ยวกับการติดต่อระหว่างเมืองบนลุ่มแม่น้ำสินธุกับซูเมเรียและมีเหตุผลบางประการที่จะเชื่อได้ว่าการติดต่อดังกล่าวยังคงดำเนินต่อมาถึงราชวงศ์ที่หนึ่งแห่งแบบิโลนซึ่งสร้างกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ผู้ประทานกฎหมายคือพระเจ้าฮัมมูราบี (Hammurabi) ราชวงศ์นี้ถูกรุกรานโดยอนารยชนคือพวกแคสไซท์ (Kassites) ซึ่งลงมาจากที่ราบสูง

รูปที่ ๕: หัวขวานพบในวัฒนธรรมแถบลุ่มแม่น้ำสินธุ (Indus Cities)

a. หัวขวานมีรอยสลัก แบบไม่มีรูสวมด้าม b. หัวขวานถากแบบมีรูสวมด้าม

ในอิหร่าน และพิชิตศึกโดยอาศัยรถศึกเทียมม้า หลังการรุกรานของพวกเขาแคลเซสไท์แล้วไม่ปรากฏร่องรอยในเมโสโปเตเมียว่าได้มีการติดต่อกับเขตลุ่มแม่น้ำสินธุอีกเลย และด้วยเหตุนี้เราจะเชื่อได้ว่าเมืองบนลุ่มแม่น้ำสินธุได้สลายตัวลงพร้อม ๆ กับราชวงศ์ของพระเจ้าอัมมูราปี แต่เดิมผู้เชี่ยวชาญบางคนกำหนดเหตุการณ์หลังในศตวรรษแรก ๆ ของระยะ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล แต่หลักฐานใหม่ซึ่งปรากฏก่อนหน้าการเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ เล็กน้อย ทำให้ต้องมีการแก้ไขกำหนดเวลาใหม่ ปัจจุบันเชื่อกันว่าราชวงศ์ที่ ๑ แห่งแบบิโลเนียถึงแก่ความพินาศในราว ๑,๖๐๐ ปีก่อนคริสตกาล

หลักฐานทางวรรณคดีที่เก่าแก่ที่สุดของอินเดียที่เราມีอยู่คือ ฤคเวท ซึ่งส่วนใหญ่แต่งขึ้นในครึ่งหลังของช่วงระยะ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล เป็นที่แน่ชัดว่างานดังกล่าวเป็นของผู้ที่เข้ามารุกรานซึ่งยังไม่สามารถปราบปรามชาวพื้นเมืองเดิมทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียได้อย่างราบคาบ ในรายงานสำคัญเกี่ยวกับการขุดค้นที่โมเฮนโจ ดาโร เซอร์ จอห์น มาร์แชลล์ ลงความเห็นว่ามีช่องว่างประมาณ ๒ ศตวรรษหรือมากกว่านั้นระหว่างการสลายตัวของเมืองบนลุ่มแม่น้ำสินธุกับการรุกรานของอารยัน แต่การขุดค้นหลังจากนั้นที่ฮะรัปปาและที่อื่น ๆ รวมทั้งการแก้ไขกำหนดเวลาในทางประวัติศาสตร์ของแบบิโลเนีย และรายละเอียดในฤคเวท ทั้งหมดนี้ดูจะทำให้ช่วงเวลาที่เป็นช่องว่างแคบลง ผู้ทรงความรู้อื่น ๆ ที่เชื่อถือได้มี เซอร์ อาร์ มอร์ติเมอร์ วิลเลอร์ เป็นผู้นำเชื่อว่าฮะรัปปาถูกทำลายโดยพวกอารยัน เชื่อว่าหลุมศพในป่าช้าแห่งหลังที่ฮะรัปปาเป็นหลุมศพของ “อารยันแท้ในสมัยพระเวท” และบ่อมหรือปรากรซึ่งกล่าวกันว่าถูกทำลายโดยพระอินทร์ผู้เป็นเทพแห่งสงครามนั้นมีฮะรัปปารวมอยู่ด้วย

ไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะกล่าวได้เป็นการแน่นอนว่าผู้ทำลายนครต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำสินธุเป็นสมาชิกของกลุ่มชนเผ่าที่มีนักบวชเป็นผู้ประพันธ์ฤคเวท แต่น่าจะเป็นไปได้ว่าความพินาศของอารยธรรมที่ยิ่งใหญ่มีสาเหตุส่วนหนึ่งมาจากการเคลื่อนย้ายของชนชาติที่ใช้รถรบซึ่งจะเปลี่ยนโฉมหน้าของโลกที่เจริญทั้งหมดในระยะ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล

อินโด - ยูโรเปียนและอารยัน

ผู้รุกรานอินเดียเรียกตัวเองว่า อารยะ เป็นคำที่เขียนโดยทั่วไปในภาษาอังกฤษว่า อารยัน (Aryan) ชาวเปอร์เซียโบราณก็ใช้ชื่อนี้ และคงอยู่ในรูปคำว่า “อิหร่าน” ในขณะที่คำว่า ไอร์ (Eire) ซึ่งเรียกดินแดนปลายสุดทางทิศตะวันตกที่ชนชาวอินโดยูโรเปียนเคยไปถึงในสมัยโบราณก็มาจากรากศัพท์เดียวกัน เราไม่อาจอธิบายทฤษฎีต่าง ๆ ที่มีผู้ถกเถียงเกี่ยวกับกำเนิดของคนเหล่านี้ แต่จะยกสิ่งที่เราเห็นว่ามีเหตุผลที่สุด และเชื่อว่าเป็นที่ยอมรับโดยคนส่วนใหญ่ที่ศึกษาเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นพิเศษ

ประมาณ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล บริเวณทุ่งหญ้าสเตปส์ที่กว้างใหญ่ซึ่งแผ่จากโปแลนด์ไปจดภาคกลางของทวีปเอเชียเป็นที่อยู่อาศัยของอนารยชนที่เป็นพวกกึ่งเร่ร่อน พวกนี้มีรูปร่างสูง ผิว

ค่อนข้างขาว และส่วนใหญ่มีรูปศีรษะยาว คนเหล่านี้ได้นำม้ามาเลี้ยงจนเชื่อง และได้ใช้ม้ายกตัวเทียมกับรถที่มีน้ำหนักเบาและมีล้อเป็นซี่ ๆ เป็นรถที่เร็วและดีกว่ารถสี่ล้อเทอะทะที่ใช้ลากลาถันเป็นพาหนะในการขนส่งที่ดีที่สุดในแคว้นซูเมอร์ขณะนั้น คนเหล่านี้ส่วนใหญ่ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการเลี้ยงสัตว์ แต่ทำการเพาะปลูกบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ แม้ว่าจะไม่เคยได้มีการติดต่อโดยตรงกับชาวซูเมเรียน แต่ก็ได้รับสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ ของเมโสโปเตเมีย ที่เห็นได้ชัดคือขวานที่มีรูสำหรับใส่ด้าม ในระยะตอนต้นของช่วงเวลา ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล จะเป็นเพราะแรงกดดันทางด้านประชากร หรือเพราะบริเวณทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์เกิดความแห้งแล้ง หรือจากสาเหตุทั้ง ๒ ประการ คนเหล่านี้เริ่มเคลื่อนย้ายที่อยู่โดยอพยพเป็นหมู่ไปทางทิศตะวันตก ทิศใต้และทิศตะวันออกเข้าปราบปรามเจ้าของถิ่นเดิม และปะปนสายโลหิตกับคนเหล่านั้นเพื่อตั้งตนเป็นชนชั้นปกครอง เขาเหล่านี้ได้นำระบบครอบครัวซึ่งถือการสืบเชื้อสายทางบุรุษเป็นสำคัญ การนับถือบูชาพระเจ้าต่าง ๆ ในท้องฟ้า และนำม้ากับรถติดตัวมาด้วย ในส่วนใหญ่ของดินแดนที่เขาเหล่านี้เข้าไปตั้งถิ่นฐาน ภาษาเดิมของคนเหล่านี้ได้ปรับเข้ากับภาษาเดิมของผู้ที่ถูกปราบปรามที่ละเล็กละน้อย บางกลุ่มได้ถูกเข้าไปในยุโรปและได้ไปเป็นบรรพบุรุษของชาวกรีก ชาวละติน เคลต์ และดิวตัน บางกลุ่มไปปรากฏตัวในคาบสมุทรอานาโตเลียและจากการผสมผสานระหว่างคนกลุ่มนี้กับชาวพื้นเมืองเดิมได้เกิดเป็นจักรวรรดิฮิตไทต์ (Hittite) ที่ยิ่งใหญ่ อย่างไรก็ดี บางกลุ่มที่ยังคงเหลืออยู่ในถิ่นที่อยู่เดิม ได้แก่ บรรพบุรุษของชาวบอลติกและชาวสลาฟทั้งหลาย อีกกลุ่มเดินทางลงมาทางใต้สู่ที่ราบสูงคอเคซัส อิหร่าน และจากที่นั่นได้เข้าใจมติดารยธรรมต่าง ๆ ในตะวันออกกลาง พวกเคลสไซท์ที่เข้าพิชิตบาบิโลนมี คนเหล่านี้เป็นผู้นำ ในระยะศตวรรษที่ ๑๔ ก่อนคริสตกาล ได้ปรากฏคนกลุ่มหนึ่งในซีเรียตะวันออกเฉียงเหนือ มีชื่อว่ามีตันนี (Mitanni) กษัตริย์ของคนกลุ่มนี้มีพระนามเป็นภาษาฮินโด - อิเรเนียน และเทวดาบางองค์ของ คนเหล่านี้มีชื่อซึ่งบรรดาผู้ศึกษาศาสนาอินเดียคุ้นเคยเป็นอย่างดี เช่น อินทระ (Indara) อุรวนะ (Uruvna เทวดาในพระเวท คือ วรุณะ (Varuna)) มิตติระ (Mitira) และนะสะติยะ (Nasatiya) เช่นเดียวกับพวกมีตันนีหัวหน้าเผ่าในซีเรียและปาเลสไตน์มีชื่อประมุขอินโด - อิเรเนียน

คนเผ่าต่าง ๆ ที่เที่ยวปล้นสะดมเหล่านี้ค่อย ๆ ผสมผสานเข้ากับประชาชนที่เคยอยู่มาก่อน ในตะวันออกกลาง อารยธรรมโบราณแข็งแกร่งขึ้นด้วยสายโลหิตและความคิดใหม่ ๆ ได้ก้าวถึงจุดยอดครั้งใหม่ของวัฒนธรรมทางวัตถุ แต่วัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งอ่อนแอลงเพราะภาวะน้ำท่วมซึ่งเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ไม่อาจต้านทานหรือรับผู้รุกรานได้ วัฒนธรรมซึ่งจะสืบต่อจากวัฒนธรรมสะรับปา ดังที่เราจะเห็นต่อไปเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับที่เคยมีมาก่อน เป็นเวลาหลังจากนั้นอีกหลายศตวรรษที่ลักษณะบางประการของอารยธรรมเก่าซึ่งยังคงอยู่รอดมาได้ด้วยการเก็บรักษาของกลุ่มชนชั้นยากจนและทาสติดที่ดิน จึงได้เริ่มมีอิทธิพลเหนือผู้รุกราน

การรุกรานของชาวอารยันในอินเดียมิใช่เป็นปฏิบัติการที่รวบรวมกำลังกันทำในครั้งเดียว แต่เป็นการรุกรานที่กินเวลาหลายศตวรรษและคนหลายเผ่ามีส่วนเกี่ยวข้องร่วมอยู่ คนเหล่านี้อาจไม่ใช่

คนเชื้อชาติเดียวกันและพูดภาษาเดียวกันทั้งหมด ดูเป็นการแน่นอนว่าวัฒนธรรมอันเก่าแก่ของหมู่บ้านทางเขตภูเขาด้านตะวันตกได้ถูกทำลายก่อนเมืองต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำสินธุ ถ้ามีจะนั้นแล้วเราไม่อาจกำหนดเส้นทางการขยายตัวของพวกอารยันได้ ทั้งนี้เนื่องจากการขาดหลักฐานอันได้แก่ ชากวัสฺศุที่เหลืตกค้างอยู่ เป็นที่แน่ชัดว่าผู้รุกรานไม่นิยมพำนักอาศัยอยู่ในเมือง และภายหลังการพินาศของฮะรปปาและโมเฮนโจ ดาโร แคว้นปัญจาบและซินด์ก็ได้กลายเป็นดินแดนอันเต็มไปด้วยหมู่บ้านเล็ก ๆ ซึ่งมีอาคารที่สร้างโดยใช้ไม้และหญ้าคา ชากของอาคารดังกล่าวได้สูญหายไปเป็นเวลานานมาแล้ว เป็นเวลาหลายศตวรรษหลังจากความพินาศของฮะรปปาที่อินเดียส่วนนี้เป็นดินแดนที่เกือบจะเป็นความว่างเปล่าทางด้านหลักฐานโบราณคดีซึ่งปัจจุบันนี้อาศัยเพียงแต่หลักฐานทางด้านวรรณคดี

ชาวอารยันในอินเดียสมัยประวัติศาสตร์ดั้งเดิม

ในบรรดาชนชาติต่าง ๆ ที่เข้ามาในอินเดียในระยะ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล มีอยู่กลุ่มหนึ่งซึ่งประกอบขึ้นด้วยเผ่าที่มีความเกี่ยวข้องกันและนักบวชของคนกลุ่มนี้ได้ดัดแปลงแก้ไขเทคนิคในการแต่งบทกลอนที่ก้าวหน้าจนสมบูรณ์ เขาได้ใช้เทคนิคดังกล่าวแต่งบทเพลงสวดสรรเสริญพระเป็นเจ้าในพิธีบูชายันต์ เผ่าเหล่านี้ที่สำคัญได้แก่หมู่ชาวภารตะ (Bharatas) ส่วนใหญ่ได้เข้าไปตั้งรกรากในแถบตะวันออกของปัญจาบ และในเขตซึ่งอยู่ระหว่างแม่น้ำสินธุและยมนา (Yamuna) ซึ่งภายหลังมีชื่อเรียกว่าพรหมวรรต (Brahmavarta) บทเพลงสวดซึ่งแต่งขึ้นด้วยนักบวช ณ ถิ่นที่พำนักใหม่นี้ได้ส่งต่อสืบทอดกันมาอย่างระมัดระวังโดยการท่องจำ และในต้นระยะ ๑,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาลได้มีการรวบรวมและจัดเป็นระเบียบ ในระยะนี้ยังไม่มีกรเขียนลงเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ถือกันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ห้ามมิให้มีการแก้ไขแม้แต่น้อย และสำนักนักบวชซึ่งมีหน้าที่ดูแลรักษาได้คิดค้นระบบการตรวจตราที่มีประสิทธิภาพและน่าทึ่งในการตรวจและสอบทานเพื่อเป็นการประกันความบริสุทธิ์ของบทสวดดังกล่าว และถึงแม้ว่าศิลปะการเขียนจะเป็นที่รู้จักกันแล้วอย่างกว้างขวางในอินเดีย แต่ก็ยังไม่มีใครผู้ใดเขียนบทสวดดังกล่าวลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เนื่องจากความสามารถอย่างยิ่งยวดในทางความจำของพวกพราหมณ์รุ่นแล้วรุ่นเล่า และความเชื่อที่ว่าบทเพลงดังกล่าวมีความศักดิ์สิทธิ์อย่างใหญ่หลวง บทสวดดังกล่าวจึงยังเหลืออยู่มาจนทุกวันนี้ในรูปแบบที่ไม่มีการทำให้เสื่อมเสียเป็นเวลาเกือบ ๓ พันปี ทั้งนี้ตามหลักฐานภายในที่ปรากฏ ประมวลบทเพลงสวดฉบับมหิมาณัคือฤคเวท ซึ่งทางทฤษฎีแล้วยังคงเป็นบันทึกที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในบรรดาหนังสือศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายของอินเดีย

สมัยของคัมภีร์พระเวท คัมภีร์พราหมณ์ และอุปนิษัทเป็นประหนึ่งสมัยแห่งการเปลี่ยนจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ ถ้าถือว่าประวัติศาสตร์แตกต่างจากโบราณคดี เพราะเป็นการศึกษาอดีตของมนุษย์จากหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ก็นับได้ว่าประวัติศาสตร์อินเดียเริ่มต้นจากพวกอารยัน ฤคเวทและวรรณคดีทางศาสนาจำนวนมากมายที่ให้ท่องจำและมีอายุต่อกจาก

ยุคเวทอยู่ในระยะครึ่งแรกของช่วง ๑,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล นับเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิธรรมเนียม อินดูที่ยังถือปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน บทสวดในพระเวทยังคงใช้สวดในพิธีแต่งงานและงานศพ และในการประกอบพิธีประจำวันของพวกเขาพรหมณ์ ด้วยลักษณะดังกล่าวนับได้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของอินเดียในสมัยประวัติศาสตร์ และไม่นับว่าเป็นส่วนของอดีตซึ่งฝังอยู่กับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่วรรณคดีเหล่านี้ให้ความรู้แก่เราน้อยมากในเรื่องราวสำคัญ ๆ ของสมัยนั้น มีการอ้างอิงอยู่บ้างในบางเรื่องก็เลื่อนลอยเลื่อนรางจนน่าโมโห แม้แต่สภาพสังคมก็กล่าวถึงไว้อย่างน้อยมาก เฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและแนวความคิดเท่านั้นที่วรรณคดีเหล่านี้จะให้ความรู้ที่เป็นประโยชน์แก่นักประวัติศาสตร์ได้มากกว่าเรื่องอื่น ๆ

แม้กระนั้น โดยอาศัยพิจารณาจากบทสวดในฤคเวทและอาถรรพเวท จากคำชี้แจงเกี่ยวกับการประกอบพิธีบูชาในคัมภีร์พรหมณ์ และจารกรหัสยวาทในอุปนิษัท เราเริ่มมองเห็นโครงร่างทางวัฒนธรรมแต่ยังค่อนข้างจะเลื่อนรางอยู่มาก ทั้งนี้โดยปรากฏูประปรายอยู่ตามหน้าต่าง ๆ ในวรรณคดีดังกล่าว เราจะเห็นภาพร่าง ๆ ของปราชญ์และหัวหน้าเผ่าผู้ยิ่งใหญ่ ความสำคัญของบุคคลเหล่านั้นในสมัยกระนั้นจะต้องมีมากถึงขนาดที่ชื่อของเขามาปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ในวรรณคดีอันศักดิ์สิทธิ์ ธรรมเนียมต่าง ๆ ในสมัยต่อ ๆ มาล้วนหล่อหลอมด้วยเรื่องนิยายที่ได้มาจากภาพอันเลื่อนรางเหล่านั้น นิยายซึ่งคนอินเดียเป็นจำนวนมากยังเชื่อถืออยู่อย่างเห็นได้ชัดและในบางกรณีมีความสำคัญเป็นอย่างมาก แต่เมื่อได้เปิดสิ่งที่หล่อหลอมออก ที่เหลือคือเงาอันเลื่อนราง ไม่มีอะไรมากไปกว่าชื่อของหัวหน้าเผ่าซึ่งสู้รบเอาชนะต่อกันเป็นผลสำเร็จเมื่อ ๓,๐๐๐ ปีมาแล้วสำหรับระยะก่อนสมัยสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เราได้ร่องรอยเพียงลักษณะทั่ว ๆ ไปของอารยธรรมซึ่งให้กำเนิดวรรณคดีพระเวท และภาพหายาบ ๆ เกี่ยวกับการขยายตัวของอารยธรรมดังกล่าว

วัฒนธรรมในยุคพระเวท

ในฤคเวทไม่ปรากฏมีเหตุการณ์ที่ฟ้องกันอย่างจริงจังพอที่จะให้ความรู้แน่นอนว่าคัมภีร์นั้นแต่งขึ้นเมื่อใด ผู้รู้บางท่านในอดีตอ้างอายุพระเวทเก่าแก่มาโดยอ้างข้อที่ยึดถือกันมาเป็นเวลานานแล้ว และการอ้างอิงทางดาราศาสตร์ที่มีนัยยะไม่แน่นอนที่ปรากฏในบทสวดเอง ยิ่งกว่านั้นปราชญ์อินเดียท่านหนึ่งที่มีผู้เคารพนับถือมากเชื่อว่าพระเวทมีอายุเก่าถึง ๖,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล การค้นพบเมืองต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำสินธุซึ่งไม่ปรากฏว่ามีอะไรคล้ายคลึงกับวัฒนธรรมที่กล่าวไว้ในพระเวท ทั้งยังมีลักษณะแน่ชัดว่ามีอายุก่อนพระเวท พิสูจน์ว่าบทสวดดังกล่าวต้องไม่ได้แต่งขึ้นก่อนความพิพาทของนครสระบุรีปา ความเจริญทางด้านวัฒนธรรม ศาสนา และภาษาซึ่งปรากฏชัดเจนในวรรณคดีพระเวทสมัยหลัง ๆ แสดงให้เห็นถึงระยะเวลาที่ผ่านไปนานพอสมควรระหว่างสมัยการประพันธ์บทสวดบทสุดท้ายในฤคเวทกับสมัยของพระพุทธเจ้า ระยะเวลาดังกล่าวอาจนานถึง ๕๐๐ ปี ดังนั้น น่าจะเป็นไปได้ว่าส่วนใหญ่ของฤคเวทแต่งขึ้นระหว่างปี ๑,๕๐๐ - ๑,๐๐๐ ก่อนคริสตกาล แม้ว่า

การแต่งบทสวดหลัง ๆ และการเรียงลำดับบทพระพันธ์ทั้งหมดอาจจัดทำขึ้นหลังจากนั้นถึงหนึ่ง หรือ สองศตวรรษ

เมื่อมีการเขียนบทสวดลงเป็นลายลักษณ์อักษรนั้น ศูนย์กลางของวัฒนธรรมอารยันอยู่ในเขตระหว่างแม่น้ำยมุนา (สันสกฤต ยมุนา) และสัตลาช ทางใต้ของอัมบัลา (Ambala) ในปัจจุบัน และตามบริเวณตอนบนของแม่น้ำสรัสวตี แม่น้ำสายหลังนี้ปัจจุบันเป็นลำธารที่ไม่มีความสำคัญไหลลงสู่ทะเลทรายราสสถาน ในสมัยนั้นเป็นแม่น้ำสายกว้างและมีกระแสน้ำแรงและอาจไหลไปรวมกับแม่น้ำสินธุใต้ที่บรรจบของแม่น้ำสัตลาช กวีที่แต่งพระเวทรู้จักเทือกเขาหิมาลัยแต่ไม่รู้จักดินแดนใต้แม่น้ำยมุนาลงไปและไม่ได้กล่าวถึงพีตเขาวินธัย ทางตะวันออกพวกอารยันมิได้ขยายตัวไปพ้นแม่น้ำยมุนา มีกล่าวถึงแม่น้ำคงคาเฉพาะในบทสวดหลัง ๆ เท่านั้น

ในขณะนี้พวกอารยันยังไม่ได้ปราบปรามพวกชนพื้นเมืองเดิมทั้งหมดอย่างราบคาบ ถึงแม้ว่าจะมีบทสวดอยู่หลายตอนที่กล่าวถึงสงครามระหว่างอารยันเผ่าหนึ่งกับอารยันอีกเผ่าหนึ่ง อันเป็นการแข่งขันระหว่างเผ่าอารยันด้วยกัน แต่ความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่อารยันเพื่อต่อต้านพวกทาสหรือทัสยู (Dasyus) ซึ่งเป็นกลุ่มที่เป็นตัวแทนวัฒนธรรมสะรีปาที่หลงเหลืออยู่และเป็นพวกเดียวกันกับพวกที่อยู่ในปัญจาบและภาคตะวันตกเฉียงเหนือ พวกทาสที่กล่าวถึงเป็นคนผิดคำไม่เจริญตา ริมฝีปากหนาไม่ได้รูป จมูกแบน เป็นพวกที่บูชาลึงค์ และพูดภาษาที่ฟังไม่เป็นมิตร พวกนี้มีปศุสัตว์มากมาย พักอาศัยในบริเวณที่สร้างเป็นปราการเรียกว่า ปูร์ (pur) ซึ่งถูกเทพแห่งสงครามของพวกอารยัน คือพระอินทร์ทำลายเสียนับร้อย การทำลายที่ตั้งถิ่นฐานของพวกทาสครั้งสำคัญสำเร็จลงก่อนหน้าการแต่งบทสวดที่กล่าวมาแล้ว และการต่อสู้ครั้งสำคัญ ๆ ที่เกิดขึ้นได้เลือนรางรวมไปเป็นเรื่องนิยาย แต่แม้กระนั้นพวกทาสก็ยังมีความสามารถรวบรวมกำลังคนจำนวนนับหมื่นเข้าต่อสู้ผู้รุกราน

ศัตรูของชาวอารยันอีกกลุ่มหนึ่งคือพวก ปณิ (Panis) มีคำอธิบายว่าพวกนี้เป็นคนมั่งคั่งที่ไม่ยอมอุปถัมภ์พระของพวกอารยันและยังลักขโมยปศุสัตว์ของพวกอารยันด้วย พวกอารยันไม่เกลียดชังพวกนี้เหมือนพวกทาสและที่ตั้งบ้านเรือนก็ยังคงอยู่ไม่ถูกทำลาย กล่าวกันว่าพวกปณิเป็นพ่อค้าเซมิติก แต่หลักฐานอ่อนมากจนไม่อาจยอมรับข้อสรุปดังกล่าวได้

พวกอารยันได้รับอิทธิพลจากคนที่เคยอาศัยอยู่มาก่อน คำว่าทาสในภาษาสันสกฤตโบราณ โดยธรรมชาติมีความหมายว่า “ทาส” หรือ “ผู้มีพันธะ” และในบทหลัง ๆ ของคัมภีร์ฤคเวท คำนี้ก็ได้ใช้ความหมายดังกล่าว เพศหญิงคือทาสีใช้ในความหมายว่า “นางทาส” ตลอดทั้งเล่ม แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าพวกทาสที่ถูกปราบปรามเป็นจำนวนมากได้กลายเป็นทาส แต่ก็มียูบ่างที่ปรองดองกับผู้พิชิตตนได้ มีกล่าวไว้ว่าหัวหน้าของทาสผู้หนึ่งได้หันมาปฏิบัติตามแนวทางของพวกอารยันและให้การอุปถัมภ์พวกพราหมณ์ ผลประการหนึ่งของการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างอารยันและผู้ที่มีใช้อารยันได้ปรากฏเป็นหลักฐานในตอนแรกสุดของคัมภีร์ฤคเวท ซึ่งใช้ภาษาที่เป็นผลมาจากอิทธิพลของภาษาที่มีได้อยู่ในตระกูลภาษาอินโด - ยูโรเปียน ภาษาอินเดียนทั้งหมด ตั้งแต่ครั้งพระเวทมาจนถึงภาษาท้องถิ่นปัจจุบันประกอบขึ้นด้วยเสียงชุดหนึ่งซึ่งเกิดจากพยัญชนะที่รัวลิ้น ซึ่งไม่สามารถหาร่องรอย

ได้จากภาษาตระกูลอินโด - ยูโรเปียนอื่น ๆ แม้แต่ภาษาอิหร่านโบราณซึ่งใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤตอย่างมาก เสียงเหล่านี้คงจะเกิดและเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เป็นเพราะความพยายามของพวกที่มีโซอาร์ยันในอันที่จะเรียนรู้ภาษาของผู้พิชิตอย่างจริงจัง ไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า ผู้รุกรานมักจะสมรสกับหญิงพื้นเมือง ลูกที่เกิดมาก็จะพูด ๒ ภาษาและภายหลังจากนั้นอีกไม่กี่ชั่วอายุคน ผลของการปะปนสายโลหิตกับชาวพื้นเมืองก็จะปรากฏเห็นได้ในภาษาดั้งเดิมของอารยัน คำเป็นจำนวนมากในฤคเวทไม่มีความสัมพันธ์กับรากศัพท์เดิมในภาษาอินโด - ยูโรเปียนที่เป็นที่รู้จักกันมาก่อนและเห็นได้ชัดว่ายืมมาจากคนพื้นเมือง อิทธิพลอันมีลักษณะที่มีโซอาร์ยันที่มีต่อศาสนาและวัฒนธรรมคงจะปรากฏตั้งแต่ระยะเริ่มแรก และการค่อย ๆ สลายตัวลงของมรดกอันเป็นลักษณะอินโด - ยูโรเปียนแต่ละส่วนหนึ่งเพื่อรับเอาสิ่งใหม่ ๆ ที่เกิดติดตามกันมาอันเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ลักษณะอารยัน มองเห็นได้ตลอดในวรรณคดีทางศาสนาของอินเดียสมัยต้น ๆ

ความล้าหลังของสังคมอารยันในสมัยแรกที่นักการศรัทธาสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ บางคนเขียนไว้มักจะกล่าวเกินความจริง นักเขียนเหล่านี้คิดว่าสิ่งที่ตนได้พบในแนวเขียนที่รักษาแบบแผนอย่างเคร่งครัดและลีลาที่ไม่ยืดหยุ่นของฤคเวทนั้น เป็นการแสดงออกซึ่งจิตใจของมนุษย์และเป็นภาพสะท้อนของธรรมชาติอันประเสริฐตามแนวคิดแบบรุสโซ ตามความจริงแล้วในสมัยที่มีการแต่งบทสวดดีแม้แต่ตอนแรก ๆ นั้นพวกอารยันไม่ใช่คนป่าเถื่อน แต่กำลังเริ่มเข้าสู่ความมีอารยธรรมแล้ว เทคนิคในทางด้านการทหารของพวกนี้ก้าวหน้ากว่าพวกตะวันออกกลาง และสำนักบวชของชนเหล่านี้ก็ได้ยกระดับพิธีบูชาของเผ่าขึ้นสู่ความเป็นศิลปะอันประณีตอย่างหนึ่ง บทโคลกของเขาก็มีความประณีตและมีระเบียบแบบแผน แต่ในขณะที่เดียวกันคนเหล่านี้ไม่ได้พัฒนาความเจริญของตนเป็นแบบนคร การที่ไม่มีคำซึ่งมีความหมายเกี่ยวกับการเขียนหนังสือปรากฏเลยในฤคเวท ทั้งที่เมื่อคำนึงถึงขนาดของหนังสือและเนื้อความน่าจะมีคำดังกล่าวอยู่บ้าง ข้อนี้เกือบจะเป็นเครื่องพิสูจน์ได้อย่างเต็มที่ว่าพวกอารยันไม่รู้หนังสือ คนเหล่านี้ที่ดำรงชีวิตด้วยการเลี้ยงปศุสัตว์และมีนิสัยชอบการต่อสู้รวมกันอยู่เป็นเผ่ามากกว่าเป็นอาณาจักร วัฒนธรรมของเขาโดยทั่วไปคล้ายกับสมัยเบียวูล์ฟ (Beowulf) หรือนิยายผจญภัยของชาวไอซ์แลนด์ในสมัยแรก ๆ รวมทั้งมหากาพย์ ร้อยแก้วเก่าแก่ของพวกไอร์ริช และยังมีความก้าวหน้าน้อยกว่าเรื่องราวที่ปรากฏในมหากาพย์อีเลียด

เผ่าอารยันมีหัวหน้าซึ่งมีตำแหน่ง “ราชา” เป็นผู้ปกครอง คำนี้มีความสัมพันธ์กับคำว่า เรกซ (Rex) ในภาษาละติน ราชามิใช่กษัตริย์ตามแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งนี้เพราะการปกครองของแต่ละเผ่า ส่วนหนึ่งจะอยู่ในความรับผิดชอบของที่ประชุมของเผ่า คือสภา (Sabha) และสมิติ (Samiti) คำ ๒ คำ นี้ปรากฏอยู่ด้วยกันในข้อความหลายแห่ง และข้อแตกต่างในความหมายของคำทั้ง ๒ ก็ไม่ชัดเจน อาจเป็นได้ว่าสภามีความหมายถึงที่ประชุมมุขบุรุษของเผ่า ส่วนสมิติหมายถึงที่ประชุมใหญ่ของบุรุษทั้งหมดที่เป็นเสรีชนของเผ่าหรือหัวหน้าบ้าน (พ่อบ้าน) องค์ประกอบทั้ง ๒ นี้มีอิทธิพลต่อกษัตริย์มาก และการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์จะต้องได้รับมติเห็นพ้องของที่ประชุมนี้ก่อน บางเผ่าก็ดูเหมือนกับว่าไม่มีหัวหน้าที่สืบสายโลหิตแต่ปกครองโดยตรงโดยที่ประชุม ในข้อความตอนหนึ่งมีการระบุถึงกษัตริย์หลายองค์ประทับรวมในที่ประชุม ทำให้เกิดความคิดว่าใน

หมู่ที่ปกครองโดยชนกลุ่มน้อยในสมัยหลัง ตำแหน่งราชาเป็นตำแหน่งที่ใช้กับมุขบุรุษทั้งหลายของเผ่าซึ่งทำหน้าที่ปกครองตามข้อเสนอของประชาชน

แต่ที่ปฏิบัติกันเป็นธรรมเนียมตำแหน่งกษัตริย์มักเป็นตำแหน่งสืบตระกูล และพระราชามักจะประทับในตำหนักที่วิจิตรงดงาม มีราชสำนักง่าย ๆ เผ่าไหนโดยข้าราชการสำนัก (สภาสัท) และหัวหน้าหมู่ (ครามณี) พระราชามีขุนพล (เสนานิ) รับบัญชาการกษัตริย์ทำหน้าที่ในการศึกเล็ก ๆ การปล้นสะดมปลุสตัดร์จากเผ่าใกล้เคียง ตำแหน่งสำคัญได้แก่หัวหน้าพระ (ปุโรหิต) ผู้ประกอบพิธีพลีกรรมอันเป็นเครื่องประกันความเจริญมั่งคั่งของเผ่าในยามสันติและชัยชนะในยามสงคราม บ่อยครั้งที่ปุโรหิตปรากฏตัวเป็นหมอผีประจำเผ่าประกอบพิธีที่ใช้เวทมนตร์เสกคาถาให้มีชัยทั้งก่อนทำสงครามและระหว่างสงคราม

ดั้งเดิมทีเดียวพวกอารยันนับถือกษัตริย์ในฐานะเป็นผู้นำในสงครามรับผิดชอบในการป้องกันเผ่า ในระยะแรกเริ่มยังไม่ถือว่ากษัตริย์เป็นเทพเจ้าในความหมายใด ๆ ทั้งสิ้น ไม่มีหน้าที่ทางศาสนา เว้นแต่ออกคำสั่งให้ประกอบพิธีพลีกรรมเพื่อประโยชน์สุขของคนในเผ่าและอุปการะพระผู้กระทำพิธี กษัตริย์ที่ทรงเป็นพระในเวลาเดียวกันดังที่ปรากฏในวัฒนธรรมเก่าอื่น ๆ ไม่มีในอินเดียในสมัยพระเวท ไม่มีระบบภาชีอากรที่แน่นอนสม่ำเสมอ กษัตริย์ดำรงอยู่ได้โดยบรรณาการจากประชาชนและทรัพย์สินที่รับมาได้จากสงคราม ถ้าในระยะแรกเริ่มกษัตริย์จะมีหน้าที่ทางด้านตุลาการดังที่มีอย่างแน่นอนในสมัยหลังก็ไม่มีอ้างได้เลย การฆาตกรรมมักจะถูกลงโทษโดยระบบทดแทนด้วยเงินอย่างเช่นในหมู่ชาวแองโกล-แซกซันและชาวอินโด - ยูโรเปียนกลุ่มอื่น ๆ ในสมัยแรก แต่นอกเหนือจากนี้เราไม่มีหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการบริหารงานทางด้านตุลาการในสมัยยุคเวท

มีการกล่าวถึงชื่อหัวหน้าเผ่าหลายคนและเรื่องราวของบุคคลเหล่านี้บางคนจะถูกตกแต่งต่อเติมด้วยเรื่องทำนองนิยายในสมัยหลังที่เชื่อถือไม่ได้ มีชื่อพระราชาก็เพียงองค์เดียวที่ปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ในยุคเวทที่ได้ประกอบการอันมีความสำคัญในทางประวัติศาสตร์ พระราชาองค์นี้ทรงพระนามว่าสุทาส (Sudas) กษัตริย์แห่งชาวภารตซึ่งเป็นเผ่าที่อาศัยอยู่ตอนบนของแม่น้ำสรัสวตี โคลง ๓ บทได้กล่าวถึง “สงครามที่ยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ ๑๐ องค์” ในสงครามนี้สุทาสสามารถพิชิตอารยันจากแคว้นปัญจาบ และตะวันตกเฉียงเหนือ ๑๐ เผ่าที่ผ่นิกกำลังกันบนฝั่งแม่น้ำปรัสสิ (Parusni) หรือแม่น้ำราวีในปัจจุบัน ในบรรดาอารยัน ๑๐ เผ่านี้พวกที่มีอำนาจแข็งแกร่งที่สุดคือ เผ่าปุรุ (Puru) ซึ่งอาศัยอยู่ตอนล่างของแม่น้ำสรัสวตีและเป็นเพื่อนบ้านทางทิศตะวันตกของพวกภารต กษัตริย์ของเผ่านี้ทรงพระนามว่าปุรุคุตสะ (Purukutsa) สิ้นพระชนม์ในสงครามครั้งนี้ ในสมัยต่อมาไม่มีการกล่าวถึงพวกภารตและปุรุอีกเลย แต่มีเผ่าใหม่คือเผ่ากูรุ (Kuru) ซึ่งครอบครองดินแดนเดิมของพวกภารตและส่วนใหญ่ของบริเวณตอนเหนือของแม่น้ำคงคา ยมนา โทอาบ ในพงศาวดารที่ว่าด้วยวงศ์วานวานเครือของหัวหน้าเผ่ากูรุ มีชื่อพวกภารตและปุรุปรากฏในฐานะเป็นบรรพบุรุษของตนและมีการอ้างถึงหัวหน้าเผ่ากูรุว่าเป็น “โอรสแห่งภารตะ” และ “โอรสแห่งปุรุ” โดยไม่มีการแยกความหมายให้ต่างกัน ไม่เป็นที่สงสัยว่าเผ่าทั้ง ๒ ได้รวมตัวกันทั้งนี้เป็นผลจากเผ่าหนึ่งสามารถปราบปราม

อีกเผ่าหนึ่งได้ กระบวนการรวมตัวของเผ่าดังกล่าวซึ่งทำให้เผ่ากลายเป็นประชาชาติและชาติคงจะดำเนินไปตลอดยุคพระเวท

เมื่อพวกอารยันเข้ามาในอินเดีย ได้มีการแบ่งชั้นในโครงสร้างของเผ่าอยู่แล้ว แม้แต่ในโคลกที่เก่าที่สุดก็พบคำว่า กษัตริ์ ซึ่งหมายถึงชนชั้นสูง และวิส (Vis) ซึ่งหมายถึงคนสามัญในเผ่า และหลักฐานของชาวอินโด - ยูโรเปียนกลุ่มอื่น ๆ หลายกลุ่มชี้ให้เห็นว่าการปกครองแบบอภิชนรัฐภายในเผ่าเป็นลักษณะของสังคมชาวอินโด - ยูโรเปียนมาตั้งแต่ก่อนที่เผ่าต่าง ๆ เหล่านี้จะอพยพออกจากถิ่นที่อยู่เดิม เมื่อคนเหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐานปะปนกับพวกพื้นเมืองที่มีผิวดำกว่า พวกอารยันคงจะได้เน้นความสำคัญในเรื่องความบริสุทธิ์ของสายโลหิตมากขึ้นกว่าเก่า การแบ่งชั้นก็เข้มงวดขึ้นเพื่อเป็นการกีดกันพวกทาส ซึ่งจัดไว้อยู่ตรงปลายสุดของสังคมอารยัน กับพวกอารยันซึ่งปะปนสายโลหิตกับพวกทาส และรับเอาธรรมเนียมนับอย่างต่าง ๆ ของคนเหล่านั้น ทั้ง ๒ กลุ่มนี้จัดเป็นคนที่มิฐานะต่ำในสังคม ในเวลาเดียวกันพวกนักบวชซึ่งมีบทสวดที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมที่สลับซับซ้อนยิ่งขึ้น ย่อมจำเป็นต้องมีการฝึกฝนและความชำนาญมากขึ้น จึงเรียกร้องสิทธิพิเศษให้แก่ตัวเองสูงขึ้นทุกที ในตอนปลายสมัยยุคเวท การแบ่งสังคมออกเป็น ๔ ชั้นใหญ่ ๆ ได้รับความคุ้มครองในทางศาสนา และถือว่ามีค่าความเป็นรากฐาน เป็นที่ประจักษ์ชัดในบทสวดสดุดีพระเป็นเจ้าที่สำคัญมากที่สุดบทหนึ่งซึ่งได้กล่าวถึงชั้นทั้ง ๔ ว่าถือกำเนิดมาจากส่วนต่าง ๆ ของร่างกายของมนุษย์คนแรกซึ่งถูกสังเวยโดยพระเป็นเจ้าในสมัยเริ่มแรกของโลก

ชั้นทั้ง ๔ คือ นักบวช (พราหมณ์) นักรบ (กษัตริยะ) กสิกร (ไศยยะ) และผู้ใช้แรงงาน (ศูทร) ค่อย ๆ กระจำงัดตลอดสมัยยุคเวท ชั้นทั้ง ๔ ยังคงอยู่ต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้ คำสันสกฤตที่ใช้เรียกชั้นเหล่านี้คือวรรณะ แปลว่า สี โดยตัวของมันเองชี้ให้เห็นจุดเริ่มต้นในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของชั้นภายในเผ่าเมื่อมาปะปนกับคนต่างผิวและวัฒนธรรมที่ต่างกัน คำว่าวรรณะไม่ได้หมายถึงชั้น (caste) และไม่เคยหมายถึงชั้น ซึ่งมักจะแปลกันเองง่าย ๆ เพราะเป็นคำที่สะกดกดี

หน่วยขั้นพื้นฐานของสังคมอารยันคือครอบครัว กลุ่มครอบครัวหลาย ๆ ครอบครัวที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องเข้ามารวมกันเป็นเผ่าหรือคราม หรือคาม เป็นคำซึ่งต่อมาใช้หมายถึง “หมู่บ้าน” คำนี้ ในสมัยยุคเวทหมายถึงกลุ่มที่มีความสัมพันธ์เป็นญาติพี่น้องกันมากกว่าที่จะหมายถึงบริเวณที่ตั้งถิ่นฐานเป็นลักษณะที่ยึดถือการสืบเชื้อสายทางบุรุษเป็นสำคัญและปกครองแบบบิดาเป็นใหญ่ ผู้เป็นภรรยาถึงแม้ว่ามีฐานะควรแก่การยกย่องแต่เป็นที่แน่นอนว่าต้องอยู่ใต้สามี การสมรสโดยปกติแล้วมีเพียงครั้งเดียวและดูตามีปรากฏเป็นการปฏิบัติที่เลิกร้างไม่ได้ ทั้งนี้ไม่มีการกล่าวถึงการหย่าร้าง หรือการสมรสใหม่ของหญิงม่ายในคัมภีร์ยุคเวทเลย

เศรษฐกิจของพวกอารยันเป็นแบบกึ่งเลี้ยงสัตว์กึ่งเพาะปลูกซึ่งปศุสัตว์มีบทบาทสำคัญ ชาวนาสวดอ้อนวอนเพื่อให้มีปศุสัตว์เพิ่มขึ้น นักรบหวังที่จะได้ปศุสัตว์จากทรัพย์สินเชลย นักบวชที่ทำพิธีกรรมก็จะได้ปศุสัตว์เป็นรางวัลสำหรับบริการของเขา โดยความเป็นจริงปศุสัตว์เป็นเงินตราชนิดหนึ่ง

และการประเมินค่าหรือราคาใช้วิธีการประเมินเป็นรายหัวของปศุสัตว์ ไม่มีหลักฐานว่ามีการยึดถือปศุสัตว์เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในขณะนั้น มีเขียนอยู่แห่ง ๒ แห่งถึงวัวตัวเมียว่า “ห้ามฆ่า” แต่ทั้งนี้อาจมีนัยยะเพียงแค่ว่าความสำคัญในทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตามค่อนข้างจะแน่ชัดว่าทั้งวัวตัวผู้และวัวตัวเมียถูกฆ่าเพื่อใช้กินเป็นอาหาร

ม้ามีความสำคัญเกือบจะเท่ากับวัว แม้ว่าส่วนใหญ่แล้วด้วยเหตุผลทางด้านการทหารเท่านั้น ม้าสีน้ำตาลแก่ของพวกอารยันเมื่อเทียมเข้ากับรถศึกขนาดเบาคงจะทำให้ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุตื่นตระหนกเช่นเดียวกับม้าของผู้พิชิต (ชาวสเปน) ยิ่งความหวาดกลัวอย่างสุดขีดให้แก่ชาวแอสเตคและชาวอินคา บทสวดในคัมภีร์ฤคเวทซึ่งตามหัวเรื่องกล่าวพรรณนาถึงม้าธิกรา (Dadhikra) อันศักดิ์สิทธิ์เป็นตอนที่งดงามที่สุดที่พรรณนาเกี่ยวกับม้าในวรรณคดีของโลก ทำให้นึกถึงข้อความที่มีชื่อมากที่กล่าวชมม้าศึกใน *บุค ออฟ จอบ (Book of Job)*

๐ พงษ์ ฦ วจนวิถิ	และมูที่จะมาทัน
ถาลงประคูกกลมัน	จะจะเป็นเจ้าเหี้ยมหว
๐ หมายม่ง ฦ อุตตมชยา	ก็กลลละลิวปลิว
กลางหมูรภาจรรระว	และฤลึกระหลบกาย
๐ เริงร่าสง่าประคูกหนุ่ม	มนชุ่มสวาทหมาย
แต่งพวงสุมาลยพระพราย	ฦ พิธิสุอาวาห์
๐ ตชาพิชิตฤกริบ	และสยบ ฦ วาจา
แผ่นไผนกระโจนจะผสุธา	รณรงค์กระจายพลัน
๐ ผงคลีก็คุดมมลนลาต	สุรนาทสะเทือนกรรณ
มวลงหมูอรินทรก็ขวัญ	จะมลายและลอนลาน
๐ ดังวิฑูตากลจะฟาด	บ มีอาจะฮึกหาญ
เพียงโสตกก็สู้สทรพาล	สิจะนับก็ถึงพัน*

แม้ว่าจะมีกล่าวถึงการขี่ม้าอยู่บ้าง ในข้อความบางตอนที่ปรากฏ แต่โดยปกติแล้วม้ามักจะใช้ลากเทียมรถ คำอ้างอิงถึงพาหนะชนิดนี้ซึ่งได้แก่อุปมาและถ้อยคำเปรียบเทียบกับเรื่องรถเป็นที่นิยมกันมาก และมีอยู่เป็นจำนวนมากมายทำให้สามารถที่จะสร้างภาพขึ้นได้อย่างมีรายละเอียดมันเป็นรถขนาดเบามีล้อเป็นซี่ ๆ ๒ ล้อ ลากโดยม้า ๒ ตัวเทียมเคียงกัน บรรพทุกนักรบ ๒ คน

* ด้วยความเชื่อเพื่อถอดคำประพันธ์เป็นภาษาไทย โดยรองศาสตราจารย์ปรีชา ช่างขวัญยืน

ในบรรดาสัตว์เลี้ยงอื่น ๆ พวกอารยันรู้จักแกะซึ่งให้ขนอันเป็นเครื่องนุ่มห่มสำคัญและแพะสำหรับช้างนั้นมักกล่าวถึงในบทเพลงสวดหลัง ๆ และในระยะนั้นก็ยังเป็นสัตว์ป่าอยู่ สรรมา สุนัขตัวเมียอันศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเฝ้าทางเข้าสู่ยมโลก มีบทบาทสำคัญแต่ในนิยายซึ่งกระต่อนกระแท่นไม่สมบูรณ์ แต่สุนัขไม่ได้มีความหมายต่อคนในสมัยยุคเวทมากเท่ากับที่มีต่อพวกอารยันสายที่หากินด้วยการเลี้ยงสัตว์อันได้แก่ชาวอิหร่านในสมัยโบราณ ซึ่งนับถือสุนัขว่าเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์

แม้ว่าการผสมพันธุ์ปศุสัตว์เป็นเรื่องที่บรรดาภวีให้ความเอาใจใส่มากกว่า แต่การกลีกรรรมคงจะต้องมีความสำคัญเหมือนกัน ดูเหมือนว่าการกลีกรรรมจะเป็นเรื่องสามัญธรรมดาจึงไม่ได้มีการกล่าวถึงมากนัก มีเพียงคำเดียวที่ใช้เรียกข้าวสาลี ยว (Yava) ซึ่งต่อมาหมายถึงข้าวบาร์เลย์และในระย่นี้คงจะใช้เรียกข้าวทุกชนิดที่รู้จักปลูกกัน มีการกล่าวถึงการไถ การเกี่ยว และอื่น ๆ ซึ่งมีผู้ตีความว่าเป็นการแสดงว่าชาวอารยันรู้จักการชลประทานบ้างแล้ว แต่ก็ยังเป็นข้อที่น่าสงสัยอยู่

ชาวอารยันเป็นคนประเปรียว เอะอะตึงตังและมีข้อห้ามเพียงอย่างสองอย่างในจำนวนข้อห้ามของอินเดียในสมัยต่อมา คนเหล่านี้ติดเครื่องดื่มน้ำที่ทำให้จิตใจสนุกสนานร่าเริง อย่างน้อยที่สุดมี ๒ ชนิดคือ โสม กับ สุรา โสมเป็นเครื่องดื่มในพิธีบูชา และการใช้เครื่องดื่มชนิดนี้ได้รับความคุ้มครองจากศาสนา สุราเป็นเครื่องดื่มที่ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนา และเห็นได้ชัดว่าเป็นเครื่องดื่มที่แรง มีข้อความมากกว่าหนึ่งแห่งซึ่งพวกกวีนักบวชได้กล่าวไว้อย่างไม่เห็นดีเห็นงามด้วย

พวกอารยันรักการดนตรี เป่าขลุ่ย ตีพิณ คลอด้วยเสียงฉาบและกลอง มีบันไดเสียง ๗ เสียง คล้ายกับบันไดเสียงของเราในปัจจุบัน ซึ่งมีคนเข้าใจว่ากำเนิดในซุมเมเรียและแผ่ขยายออกไปโดยชาวอินโด - ยูโรเปียนทั้งหลาย มีการกล่าวถึงการร้องเพลงและฟ้อนรำ และกล่าวถึงหญิงนักฟ้อนรำ ซึ่งอาจเป็นนักฟ้อนรำอาชีพ

นอกจากเครื่องหย่อนใจที่กล่าวมาแล้วพวกอารยันยังนิยมการพนัน ไม่ว่าสมัยใดคนอินเดียชอบเล่นการพนัน ในซากปรักหักพังของนครในลุ่มน้ำสินธุได้พบลูกเต๋าเป็นจำนวนมาก และพวกอารยันเองก็ได้ตั้งหลักฐานว่าตนเป็นพวกรักการพนันไว้ใน “บทโคกของนักเลงการพนัน” ที่ไพเราะ ซึ่งเป็นหนึ่งในบทกลอนซึ่งมีอยู่ไม่มากนักที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับทางโลกที่เห็นได้ถนัดและชัดคิตที่ได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของยุคเวท

แม้ว่าความเจริญก้าวหน้าของพวกอารยันจะมีใช่เป็นแบบเมืองและมีได้ใช้หินและอิฐก่อสร้าง แต่พวกอารยันก็ถึงพร้อมในด้านเทคนิค ช่างสำริดของพวกเขามีฝีมือเยี่ยม และผลิตเครื่องมือและอาวุธเหนือกว่าชาววัฒนธรรมสะรปามาก ช่างเหล่านี้รวมกับช่างไม้และช่างทำรถได้รับการกล่าวขวัญถึงอย่างเคารพนับถือบ่อย ๆ ในบทสวด ไม่มีเหตุผลพอเพียงที่จะเชื่อว่ามีการใช้เหล็กในอินเดียในยุคนี้ อยะ (Ayas) หนึ่งในคำที่ใช้เรียกโลหะในสมัยพระเวทมีความหมายว่าเหล็กในสมัยหลังมาก และไปสัมพันธ์กับคำภาษาเยอรมัน Eisen และคำภาษาอังกฤษ iron แต่ขณะเดียวกันก็คล้ายกับคำละติน aes ซึ่งหมายถึงสำริด แน่นอนที่คำนี้จะต้องหมายถึงโลหะชนิดนี้หรือทองแดง

ในสมัยยุคเวท ไม่พบร่องรอยของเหล็กในชั้นบน ๆ ของซากวัฒนธรรมบนลุ่มแม่น้ำสินธุเลย และในระยะเวลานี้เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยเหล็กเป็นสิ่งหายาก แม้แต่ในอารยธรรมที่ก้าวหน้าอย่างอารยธรรมเมโสโปเตเมีย แร่เหล็กเป็นของธรรมดา ๆ ก็จริง แต่การถลุงแร่ชนิดนี้ต้องการความเชี่ยวชาญสูงกว่าที่พวกอารยันได้พัฒนา ในระยะที่มีการประพันธ์คัมภีร์ฤคเวท วิธีการถลุงเหล็กเกือบจะไม่รู้จักกันเลยนอกเขตอานาโตเลีย ซึ่ง ณ ที่นี้กษัตริย์ฮิตไทท์ก็พยายามจะเก็บวิธีการไว้เป็นความลับ มาจนกระทั่งถึงตอนปลายสุดของระยะ ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล การใช้เหล็กจึงได้เริ่มขยายออกเป็นวงกว้างไปสู่โลกที่เจริญ และไม่น่าเป็นไปได้ที่การใช้เหล็กจะไปถึงอินเดียก่อนหน้านี

ดังที่เราอาจคาดได้จากคนซึ่งดำรงชีพอยู่โดยปราศจากเมือง พวกอารยันไม่มีระบบเศรษฐกิจที่ก้าวหน้า ในเมโสโปเตเมียเงินเชคเคิล (Shekel) ซึ่งถึงแม้ไม่มีรอยตราเป็นเครื่องหมายก็ใช้เป็นเครื่องมือในการแลกเปลี่ยน แต่พวกอารยันอาศัยโคที่อู้อย่ายเป็นหน่วยประเมินค่าและเครื่องมือในการแลกเปลี่ยน คำว่า นิษกะ (Niska) ซึ่งต่อมาใช้ในความหมายว่าเหรียญทองมีกล่าวถึงเหมือนกันว่าเป็นชนิดของเงินตราอย่างหนึ่ง แต่ในระยะนี้คงจะใช้เป็นเครื่องประดับอย่างหนึ่งเท่านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีชนชั้นพ่อค้าหรือพวกให้กู้ยืมเงิน แม้ว่าจะมีกล่าวถึงอยู่บ้างในเรื่องการเป็นหนี้เป็นสิน

ศาสนาของพวกอารยันในสมัยแรก ซึ่งเรารู้รายละเอียดมากกว่าเรื่องชีวิตประจำวันและขนบธรรมเนียมประเพณีนั้นจะกล่าวถึงในบทหลัง

สมัยหลังของยุคพระเวท

ในช่วงระยะระหว่างที่มีการรวบรวมคัมภีร์ฤคเวทกับสมัยพระพุทธเจ้า อันเป็นเวลาประมาณ ๔๐๐ - ๕๐๐ ปี เราเริ่มเห็นร่องรอยประวัติศาสตร์อินเดียชัดเจนขึ้นพอสมควร ในระยะนี้พวกอารยันได้รุกเข้าไปทางตะวันออกตามลำน้ำคงคา และวัฒนธรรมของอารยันก็ปรับตัวเองให้เข้าสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไป เมื่อไม่นานมานี้ นักโบราณคดีชาวอินเดียได้ขุดค้นส่วนหนึ่งของบริเวณซึ่งมีอายุอยู่ในสมัยนี้ เช่น หัสตินาปุระ อหิฉัตรา (Ahicchatra) และเกาสามพี ได้มีการกำหนดอย่างมีเหตุผลว่าชั้นที่อยู่ระดับล่างสุดมีอายุระหว่าง ๙๐๐ - ๖๐๐ ก่อนคริสตกาลซึ่งเป็นสมัยหลังของยุคพระเวท หัสตินาปุระได้ถูกทำลายเกือบหมดสิ้นเพราะอุทกภัยในระยะตอนปลายอายุขัย ชากที่ตกค้างอยู่มีเพียงเศษเครื่องปั้นดินเผาระบายสีเทา เครื่องมือเครื่องใช้ทองแดง ๒ - ๓ ชิ้น และร่องรอยของที่อยู่อาศัยที่ก่อด้วยอิฐดิบ เกาสามพีผลิตเครื่องปั้นดินเผาที่คล้ายคลึงกัน ผลิตเหล็กบ้างเล็กน้อย และชากกำแพงเมืองที่สร้างอย่างดีประกับผิวด้วยอิฐเผา แต่มีความเห็นไม่ตรงกันบ้างในหมู่นักโบราณคดีเกี่ยวกับอายุของแหล่งนี้ เครื่องปั้นดินเผาที่คล้ายกันนี้ยังได้พบที่ลุ่มน้ำสรสวตีทางตะวันตกของอหิฉัตรา ใกล้กับตอนบนของลุ่มแม่น้ำคงคาทางทิศตะวันออก นอกจากหลักฐานที่จัดเป็นข้อยกเว้นเหล่านี้เราเกือบจะไม่มีความรู้โดยตรงของสมัยนี้เลย และหลักฐานที่สำคัญของเรา

ส่วนใหญ่ก็ยังคงต้องพึ่งเอกสารที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ของยุคพระเวทสมัยหลังคือ คัมภีร์พราหมณะและอุปนิษัท ซึ่งจะได้นำกล่าวถึงในตอนอื่นโดยพิจารณาจากแง่ศาสนาและวรรณคดี

นอกจากเอกสารร่วมสมัยดังกล่าวนี้แล้ว ยังมีตำนานหลายเรื่องจากหลักฐานอื่น คือมหากาพย์และคัมภีร์ปุราณะซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นเรื่องราวของสมัยนี้ แต่มามีการแต่งเพิ่มเติมเสริมต่อกันมากมายในสมัยหลัง ทำให้ความพยายามใด ๆ ที่จะตีความหมายงานเขียนดังกล่าวออกมาในรูปของประวัติศาสตร์ยังไม่เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในขณะนี้ และก็คงจะไม่สามารถถ่วงน้ำหนักเอาเนื้อความจริงออกมาจากนิยายได้เลย แม้แต่สภาวะในทางสังคมซึ่งกล่าวพรรณนาไว้ในมหากาพย์เรื่องซึ่งเล่าอาจแต่งขึ้นในรูปแบบง่าย ๆ ในสมัยนั้น แต่สภาวะส่วนใหญ่ที่กล่าวถึงไม่ใช่สมัยนั้น แต่กลับเป็นช่วงระยะเวลาที่มีดินระหว่างจักรวรรดิราชวงศ์โมริยะ (Maurya) และคุปตะ (Gupta) ความพยายามของผู้ทรงคุณวุฒิในสมัยก่อนบางคนที่ยกมาแยกยุคมหากาพย์ในประวัติศาสตร์อินเดียออกมาต่างหากจากยุคพระเวทตอนปลายไม่เป็นที่ยอมรับเชื่อถือกันนัก ยุคมหากาพย์นั้นไม่มีและความรู้ของเราเกี่ยวกับสมัยนี้ จำต้องพึ่งวรรณคดีของสมัยนั้นแต่เพียงอย่างเดียว วรรณคดีดังกล่าวก็เช่นเดียวกับอุคเวท เป็นเรื่องเกี่ยวกับศาสนาทั้งหมด และไม่ได้ให้ความรู้อะไรแก่เราเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของสมัยนี้มากไปกว่าหลักฐานที่เก่ากว่านั้น

เหตุการณ์หนึ่งซึ่งไม่ได้บันทึกไว้เป็นการแน่นอนในหลักฐานร่วมสมัยเหล่านั้น แต่มีการจดจำกันไว้ได้อย่างแม่นยำ แสดงว่ามีความสำคัญเป็นอย่างมากคือมหาสงคราม ณ ทูงกูเกษตร ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากนครเดลีในปัจจุบัน สงครามคราวนี้ถูกขยายสัดส่วนจากความเป็นจริงจนใหญ่โตมโหฬารเป็นพื้นฐานของเรื่องในมหากาพย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของอินเดียคือมหาภารตะ ตามท้องเรื่องอินเดียทั้งประเทศนับจากแคว้นซินด์ไปจรดอัชสัม และจากเทือกเขาหิมาลัยไปจรดแหลมโคโมรินได้เข้ามีส่วนร่วมในสงครามซึ่งมีสาเหตุมาจากข้อพิพาทในราชวงศ์ของเผ่ากुरुที่ยิ่งใหญ่ ไม่เป็นที่แน่นอนว่าสงครามคราวนี้เป็นสงครามกลางเมือง และมีผู้ตีความซึ่งพอเชื่อได้ว่าเนื้อเรื่องเกิดจากความทรงจำที่ยิ่งเหยิงเกี่ยวกับการปราบปรามพวกกुरु โดยชนเผ่าหนึ่งที่มาจากภูเขาและคล้ายคลึงกับพวกมองโกลแน่นอน สงครามครั้งสำคัญนี้ได้เกิดขึ้นจริง และคนรุ่นต่อ ๆ มาได้ถือเอาว่าสงครามครั้งนี้เป็นเครื่องกำหนดการสิ้นสุดแห่งยุค ชื่อวีรบุรุษหลายคนในมหาภารตะอาจเป็นชื่อจริงของหัวหน้าเผ่าของสมัยนั้น แต่เป็นที่น่าเสียใจที่เราจำต้องบันทึกลงว่าเนื้อเรื่องมีประโยชน์ต่อนักประวัติศาสตร์น้อยกว่าเรื่องอิลเลียด (Iliad) เสียอีก หรือเรื่องผจญภัยส่วนใหญ่ของชาวกรีกและชาวไอริช มหาภารตะเปรียบได้ดียวกับนิเบลลุงเกนลีด (Nibelungenlied) อันเป็นผลิตผลของยุคซึ่งแตกต่างอย่างมากมายกับสมัยที่บทประพันธ์นั้นมุ่งกล่าวถึง และเป็นผลของการปะปนคละเคล้ากันระหว่างแบบแผนธรรมเนียมการสงครามต่าง ๆ กัน เป็นการไร้ประโยชน์ในการที่จะเขียนประวัติศาสตร์อังกฤษสมัยที่พวกโรมันเพิ่งอพยพออกไปใหม่ ๆ โดยอาศัยเรื่องมอร์ต ดาเธอร์ (Morte d' Arthur) ของมอลอรี (Malory) ฉะนั้นการที่จะเขียนประวัติศาสตร์การเมืองและสังคมอินเดียสมัยศตวรรษที่ ๑๐ ก่อนคริสตกาลโดยอาศัยมหาภารตะก็จะไม่ได้ประโยชน์อันนั้น

ตามธรรมเนียมที่ยึดถือซึ่งเป็นที่นิยมกันมากที่สุดนั้น สงครามมหากาฬเกิดขึ้นในปี ๓๑๐๒ ก่อนคริสตกาล ซึ่งตามพยานหลักฐานที่มีอยู่ทั้งหมดเป็นสิ่งที่ไม่น่าเป็นไปได้ ที่พอจะมีเหตุผลมากกว่าคือความนิยมที่ยึดถือกันอีกพวกหนึ่งจัดไว้ในศตวรรษที่ ๑๕ ก่อนคริสตกาล แต่เมื่ออาศัยความรู้ทางด้านโบราณคดีแล้วนับว่าจัดไว้เร็วเกินไปหลายศตวรรษ อาจเป็นไปได้ว่าสงครามเกิดขึ้นราว ๆ ต้นศตวรรษที่ ๙ ก่อนคริสตกาล กำหนดเวลาดังกล่าวดูจะเหมาะสมกับวัสดุที่เหลือตกค้างอยู่ทางด้านโบราณคดีของสมัยนี้ที่มีอยู่น้อยมาก และมีพยานหลักฐานอยู่บ้างในวรรณคดีพราหมณ์ซึ่งชี้ให้เห็นว่าเป็นไปไม่ได้ที่สงครามจะเกิดขึ้นก่อนหน้านั้นมากนัก ตั้งแต่ระยะเวลานี้เรื่อยไปศูนย์กลางของวัฒนธรรมและอำนาจทางการเมืองได้เปลี่ยนไปอยู่ที่คงคา โทอาบ และราชธานีของพวกกูร์คือหัสตินาปุระหรืออาสน์ทีวันต (Asandivant) ตลอดสมัยหลังของยุคพระเวท พวกกูร์และเพื่อนบ้านคือพวกปัญจาละ (Pancala) เป็นกลุ่มที่ยิ่งใหญ่ที่สุดและมีวัฒนธรรมสูงสุดในหมู่ชาวอินเดียทั้งปวง พระนามกษัตริย์ของพวกกูร์ได้สืบทอดมายังสมัยหลังในรูปของตำนาน อย่างน้อยมี ๒ พระนามคือ ปริกษิต (Parikshit) และชนเมชัย (Janamejaya) ที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีของสมัยนั้นในฐานะผู้พิชิตที่ยิ่งใหญ่

ตั้งแต่ในตอนต้น ๆ ของระยะนี้พวกอารยันได้รุกต่อไปทางทิศตะวันออก และไปตั้งอาณาจักรในแคว้นโกศละ (Kosala) ทางตะวันออกของเขตโทอาบและในแคว้นกาสิ (Kasi) ในเขตพาราณสี เขตแรกซึ่งมีความสำคัญขึ้นตามลำดับเวลาเป็นอาณาจักรของพระรามซึ่งเป็นตัวเอกในมหากาพย์ที่ยิ่งใหญ่ของอินเดียฉบับที่ ๒ ได้แก่ รามายณะ แม้พระรามจะปรากฏชื่อเสียงอย่างมากในสมัยหลัง แต่วรรณคดีร่วมสมัยกลับไม่กล่าวถึงพระรามและพระบิดาคือท้าวทศรถเลย ดังนั้นเราจึงต้องสรุปว่าทั้งสององค์เป็นหัวหน้าเผ่าที่ไม่สู้จะมีความสำคัญเท่าใดนัก และการกระทำอันกล้าหาญเผด็จเป็นที่ยึดจำแต่เดิมเสริมต่อและขยายความโดยกวีรุ่นหลัง ๆ มาจนประมาณต้นสมัยคริสตกาลจึงปรากฏในรูปแบบขั้นสุดท้าย ไม่เป็นการแน่นอนแม้แต่เรื่องพระรามเป็นกษัตริย์ของพวกโกศละหรือไม่ ทั้งนี้เพราะตามท้องเรื่องตำนานฉบับเก่าแก่ที่สุดที่เรามีอยู่พระรามเป็นกษัตริย์ของพวกพาราณสีซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นอาณาจักรที่มีความสำคัญอยู่บ้าง แต่ในตอนปลายสมัยถูกปราบปรามลงโดยพวกโกศละ

อาณาจักรสำคัญอีกแห่งหนึ่งคือวิเทหะ (Videha) อยู่ทางตะวันออกของแม่น้ำคันทัก (Gandak) เหนือแม่น้ำคงคา คัมภีร์พราหมณ์ฉบับหนึ่งกล่าวไว้ว่า ครั้งหนึ่งเทพเจ้าแห่งไฟคืออัคนีได้เสด็จมาทางตะวันออกและเผาผลาญพื้นปฐพี จนกระทั่งมาถึงแม่น้ำสทานิรา (Sadanira แม่น้ำคันทักในปัจจุบัน) จึงได้หยุด หัวหน้าเผ่าจากแม่น้ำสรัสวตีคือวิเทห มาถวะ (Videgha Mathava) ได้ติดตามเทพเจ้าอัคนีมาด้วย ก่อนที่จะเสด็จมาถึงไม่มีอารยันคนใดได้เคยข้ามแม่น้ำนั้นมาก่อน เพราะเทพเจ้าแห่งไฟผู้ก่อให้เกิดความบริสุทธิ์ยังมีได้เผาผลาญพื้นดินบนฝั่งตะวันออก แต่อัคนีได้ทรงบัญชาให้มาถวะ อัญเชิญพระองค์ข้ามแม่น้ำดังกล่าว และด้วยวิธีนี้ดินแดนวิเทหะจึงได้รับอารยธรรมอารยัน และยังได้ชื่อตามนามของผู้เข้าไปตั้งรกรากในดินแดนคนแรก

ตำนานเรื่องนี้สำคัญเพราะว่าเป็นรายละเอียดสำคัญชิ้นเดียวที่กล่าวถึงวิธีการเข้ายึดครองดินแดน

ในหลักฐานซึ่งร่วมสมัยโดยประมาณ ในการเคลื่อนที่ของอัคนีเผาผลาญพื้นปฐพี เราจะแลเห็นการเคลื่อนขยายตัวไปทางตะวันออกอย่างช้า ๆ ของลัทธิบูชาไฟของพวกอารยันกับการหักร้างถางพงและสิ่งไร้ประโยชน์โดยการเผาทิ้ง ในขณะเดียวกันกลุ่มชาวนานักรบก็อพยพมาตั้งรกรากในที่ดินใหม่

แม้ว่าวรรณคดีของสมัยละเลยไม่สนใจพระราม แต่มีก้าวถึงท้าวชนกผู้เป็นพระสัสสุระ (พ่อตา) มากกว่าหนึ่งครั้ง ท้าวชนกเป็นกษัตริย์แห่งวิเทหะและเป็นตัวบุคคลในประวัติศาสตร์อย่างแน่ชัด ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์พวกฤาษี และปราชญ์ที่ท่องเที่ยวไปเผยแพร่วัฒนธรรมอันเต็มไปด้วยคณาอาคมพระองค์เองยังได้ทรงปฐจาวิชันนากับคนเหล่านี้ ในสมัยของพระพุทธเจ้าอาณาจักรของท้าวชนกได้สูญสิ้นไปแล้ว และราชธานีของพระองค์คือมิลินทราคมความสำคัญลงแล้ว แทนที่อาณาจักรดังกล่าวคือสหพันธรัฐของเผ่าวัชชี มีหัวหน้าคือพระเจ้าลิจจวีซึ่งอาจเป็นชาวมองโกลมาจากเขตภูเขา แต่อาจเป็นชาวอารยันอพยพพระลอกที่สองก็ได้

ได้วิเทหะลงไปทางฝั่งขวาของแม่น้ำคงคาคือบริเวณที่เรียกว่า มคธ ซึ่งในขณะนั้นไม่มีรายละเอียดเรื่องราวอะไรมาก บริเวณนั้นยังไม่ได้รับวัฒนธรรมอารยันโดยตลอด แต่มีกุ่มเวิ้งว่อนที่เป็นชาวอารยันนอกศาสนาที่ไม่ยึดถือปฏิบัติธรรมเนียมในพระเวทเรียกว่า วราตย (Vratyas) ออกตระเวนไปทั่วบริเวณนี้พร้อมทั้งฝูงสัตว์ จนกระทั่งในสมัยของพระพุทธเจ้าภายใต้กษัตริย์พิมพิสารผู้ยิ่งใหญ่มคธจึงได้เริ่มแสดงพลังและความเป็นผู้นำให้ปรากฏอันจะนำไปสู่การสถาปนาจักรวรรดิอินเดียที่ยิ่งใหญ่เป็นครั้งแรก ทางตะวันออกของมคธตรงเขตแดนเบงกอลปัจจุบัน อาณาจักรเล็ก ๆ ชื่อองค (Anga) ได้เริ่มเจริญขึ้น ส่วนเบงกอลและอัสสัมซึ่งอยู่ถัดไปยังไม่ได้ก่อตัวเป็นรูปเป็นร่างขึ้น

ดังนั้นเอกสารของสมัยนี้ส่วนใหญ่จะกล่าวถึงบริเวณตั้งแต่แม่น้ำยมนาไปทางตะวันออกจนจรดพรมแดนเบงกอล บริเวณใต้แม่น้ำคงคาลงไปมีกล่าวถึงน้อย และมีผู้ตั้งข้อสังเกตอย่างมีเหตุผลว่าเส้นทางสำคัญของการรุกของพวกอารยันไม่ได้ลงไปทางใต้ของแม่น้ำ ด้วยเหตุที่ทั้ง ๒ ฝั่งของแม่น้ำสมัยนั้นคงยังเป็นหนองบึงซึ่งปกคลุมไปด้วยป่ารก ดังนั้นการขยายตัวของพวกอารยันจึงเป็นไปตามแนวเชิงเขาหิมาลัย อย่างไรก็ตาม การขยายตัวไม่ได้จำเพาะเจาะจงอยู่แค่เหนือแม่น้ำคงคา วรรณคดีร่วมสมัยก็ไม่ได้กล่าวอะไรมากเกี่ยวกับส่วนที่เหลือของอินเดียตอนเหนือ แต่สภาวะการณ์ในสมัยของพระพุทธเจ้ามีลักษณะส่อไปในทางที่ว่า ดินแดนแถบนี้คงจะถูกยึดครองมาก่อนแล้ว และในเรื่องนี้ก็มีธรรมเนียมที่ยืนยัน ในเขตลุ่มแม่น้ำยมนา เผ่ายาทวะ (Yadavas) เข้ามาตั้งรกรากในบริเวณมฤธา ขณะที่ตอนล่างของแม่น้ำเป็นที่ตั้งของอาณาจักรวัตสะ (Vatsa) มีราชธานีคือกรุงเกาศามพิซึ่งจะมีความสำคัญมากในสมัยต่อมา ตอนปลายสมัยนี้พวกอารยันได้ขยายตัวลงไปตามลำน้ำซัมพล (Chambal) เข้าไปตั้งรกรากในมาลวา (Malwa) และไปจนถึงแม่น้ำนัมมทา ซึ่ง ณ ที่นั่นมีเมืองสำคัญชื่อ มหิษมาตี (Mahismati) อาจเป็นได้ว่าทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเดคขานบางส่วนก็ได้รับอิทธิพลอารยัน ตามที่เชื่อกันตามมหากาพย์ เสาราชภีร์ได้ถูกยึดครองโดยสาขาหนึ่งของพวกยาทวะมีวีรบุรุษคือ กฤษณะ เป็นผู้นำ และถึงแม้ว่าการที่ดึงเอากฤษณะเข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้อาจไม่เป็นประโยชน์เท่าใดนัก แต่ตัวตำนานเองก็อาจมีพื้นฐานความจริงอยู่บ้าง

ในระหว่างที่พวกอารยันขยายตัวไกลเข้าไปในอินเดีย ถิ่นเดิมของพวกนี้ในแคว้นปัญจาบและทิศตะวันตกเฉียงเหนือก็ถูกละลิม พระเวทเล่มหลัง ๆ กล่าวถึงถิ่นเดิมน้อยมาก และเมื่อกล่าวถึงก็มักเป็นไปในเชิงดูถูกดูหมิ่นว่าเป็นดินแดนที่ไม่บริสุทธิ์สะอาด ไม่มีการประกอบพิธีพิธีกรรมตามแบบพระเวท อาจเป็นไปได้ว่าบริเวณดังกล่าวถูกรุกรานอีกครั้งหนึ่งโดยเผ่าอินโด - อิหร่าน ซึ่งไม่นิยมประกอบพิธีกรรมตามแบบอารยัน

วัฒนธรรมของปลายยุคพระเวทในทางด้านวัตถุก้าวหน้าไปไกลกว่าในสมัยยุคเวทมาก อารยันเผ่าต่าง ๆ บัดนี้ได้เข้ารวมกันอยู่เป็นอาณาจักรเล็ก ๆ ซึ่งยังไม่สูญเสียลักษณะความเป็นเผ่าไปอย่างสิ้นเชิง แต่มีศูนย์กลางราชธานีที่ถาวร และระบบการบริหารเบื้องต้น สถาแบบเก่าของเผ่ายังคงมีกล่าวถึงบ้างเป็นบางครั้งคราว แต่อำนาจลดน้อยลงอย่างรวดเร็ว และในระยะสิ้นสุดยุคนี้เอกราชปไตยของกษัตริย์ส่วนใหญ่จะถูกจำกัดลงเพียงด้วยอำนาจของชนชั้นพราหมณ์ ด้วยน้ำหนักของธรรมเนียมประเพณี รวมทั้งพลังของเสียงมหาชนซึ่งมีอิทธิพลอยู่ไม่น้อยในประวัติศาสตร์อินเดียเสมอมา องค์ประกอบของเผ่าแบบเก่าในหลาย ๆ แห่งได้ประสบความสำเร็จในการปรับตัวเองเข้ากับสภาวะการณ์ที่เปลี่ยนไป และคณะหรือสาธารณรัฐที่ตั้งขึ้นตามเผ่าได้อยู่รอดมาเป็นเวลาหลายศตวรรษในตำบลรอบนอก แต่การจัดแบ่งทางการเมืองโดยอาศัยพื้นฐานของความเกี่ยวข้องเป็นญาติพี่น้องกันกำลังจะเปลี่ยนไปเป็นการแบ่งโดยยึดที่ตั้งภูมิศาสตร์เป็นหลัก และในหลายส่วนของอินเดียเผ่าต่าง ๆ เริ่มแตกแยกออกจากกันอย่างรวดเร็ว ปรากฏการณ์ดังกล่าวและผลที่ตามมาคือความรู้สึกปราศจากความมั่นคงที่รุนแรงอาจเป็นปัจจัยสำคัญของการเจริญเติบโตของลัทธิการถือสันโดษและการมองโลกอย่างมีดমনซึ่งปรากฏชัดตลอดสมัยนี้

ถ้าสภาประชาชนได้สูญเสียอำนาจไป อีกส่วนหนึ่งในรัฐกึ่งวชิทธิพลขึ้นนั้นคือ รัตนิน (Ratnin) หรือ “พระภูษามาลา” ได้แก่ พระญาติ ข้าราชการและข้าราชการบริพารของกษัตริย์ ซึ่งล้วนได้รับการยกย่องในความสำคัญมาก จนกระทั่งในพิธีสถาปนา กษัตริย์จะต้องมีการจัดพิธีบูชาพิเศษเพื่อเป็นการยืนยันความจงรักภักดีของคนกลุ่มนี้ รายชื่อพวกรัตนินรวมทั้งปุโรหิตซึ่งเป็นประธานนักบวชประจำพระราชวัง แม่ทัพ จางวางมหาดเล็ก สารทิประจำรถพระที่นั่งและมหาดเล็กที่สำคัญอื่น ๆ อีกหลายคน รัตนิน ๒ คนคือ สังครหิตร (Samgrahitr) และภาคทุฆ (Bhagadugha) มีผู้อธิบายไว้ว่าเป็นขุนคลัง และเจ้าภาษีตามลำดับ การตีความดังกล่าวนั้นผิดเพี้ยนจะเป็นที่แน่นอน เราไม่มีหลักฐานที่แน่ชัดว่ามีระบบการเก็บภาษีที่พัฒนาแล้วในสมัยนี้

พิธีการบูชาได้ก้าวหน้าขึ้นมากในสมัยนี้ ความก้าวหน้าเจริญควบคู่ไปกับการอ้างสิทธิในความเป็นกษัตริย์ที่ทวีขึ้น วรรณคดีพราหมณ์ส่วนใหญ่มักจะเป็นเรื่องขอแนะนำในการประกอบพิธีบูชาของกษัตริย์อย่างถ้วนถี่ ซึ่งไม่ได้กล่าวไว้ในยุคเวท ในบรรดาวรรณคดีจำพวกนี้ได้แก่ ราชสุย (Rajasuya) หรือการสถาปนา กษัตริย์ และวาจาเปย (Vajapeya) หรือ “การดื่มเพื่อให้เกิดพลัง พิธีการฟื้นความเป็นหนุ่มเป็นสาวแบบหนึ่ง” ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการฟื้นพลังกษัตริย์ที่อยู่ในมัชฌิมวัยให้มีชีวิตชีวา แต่เป็นการยกพระองค์ขึ้นจากฐานะพระราชธรรมาดาสู่สมรภูมิจากการเป็นกษัตริย์โดยสมบูรณ์

ปราศจากพันธะในความจงรักภักดีต่อผู้ใด และมีกษัตริย์ซึ่งมีฐานะต่ำกว่าเป็นเจ้าประเทศราช ในบรรดาพิธีบูชาใหม่ที่ขึ้นชื่อมากและมีความสำคัญคือพิธีอัสวเมธ หรือการพลีกรรมด้วยม้า ในพิธีนี้ม้าที่ผ่านพิธีเพื่อให้ศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษจะได้รับการปล่อยให้ท่องเที่ยวไปเป็นเวลาหนึ่งปี นักบวชกลุ่มหนึ่งที่คัดเลือกแล้วติดตามม้านี้ไป หัวหน้าเผ่าและกษัตริย์ผู้ปกครองดินแดนทุกหนทุกแห่งที่ม้าผ่านไปถึงจะต้องแสดงคารวะหรือไม่ก็จับอาวุธขึ้นรบ และถ้าม้านั้นไม่ถูกจับไว้โดยกษัตริย์องค์หนึ่งของรัฐข้างเคียง และถูกนำกลับมายังนครหลวง ม้านั้นจะถูกบูชายันต์ในตอนสิ้นปี เป็นความไฝ่ฝันทะเยอทะยานของกษัตริย์ที่สำคัญทุกองค์ที่จะประกอบพิธีอัสวเมธ และผลร้ายของพิธีบูชาสังเวทม้านี้ต่อความสัมพันธ์ระหว่างรัฐจะปรากฏในตอนปลายยุคฮินดู

มาถึงระยะนี้พวกอารยันมีสิ่งจำเป็นเกือบทุกอย่างสำหรับอารยธรรมสมัยโบราณ ในขณะที่ยุคเวทกล่าวถึงแต่ทอง ทองแดง หรือสำริด พระเวทเล่มหลัง ๆ ยังกล่าวถึงดีบุก ตะกั่ว และเงิน และอาจเป็นเหล็ก* ด้วย ความสำคัญของเหล็กซึ่งมีความแข็งแรงมากกว่าและราคาถูกกว่าสำริด เพื่อใช้หักร้างถางพงป่าไม้เมืองร้อนไม่จำเป็นต้องยากนักเป็นพิเศษ การใช้เหล็กคงจะต้องเป็นตัวอย่างสำคัญต่ออัตราการขยายตัวของพวกอารยัน ซึ่งได้รับการฝึกหัดให้แข็งแกร่งแม้จะยังใช้ในสงครามน้อยมาก พวกอารยันในระยะนี้ทำการเพาะปลูกพืชหลายชนิด รวมทั้งข้าวเจ้าด้วย และยังพอรู้จักวิธีทอผ้าและการใช้ปุ๋ยธรรมชาติบ้าง

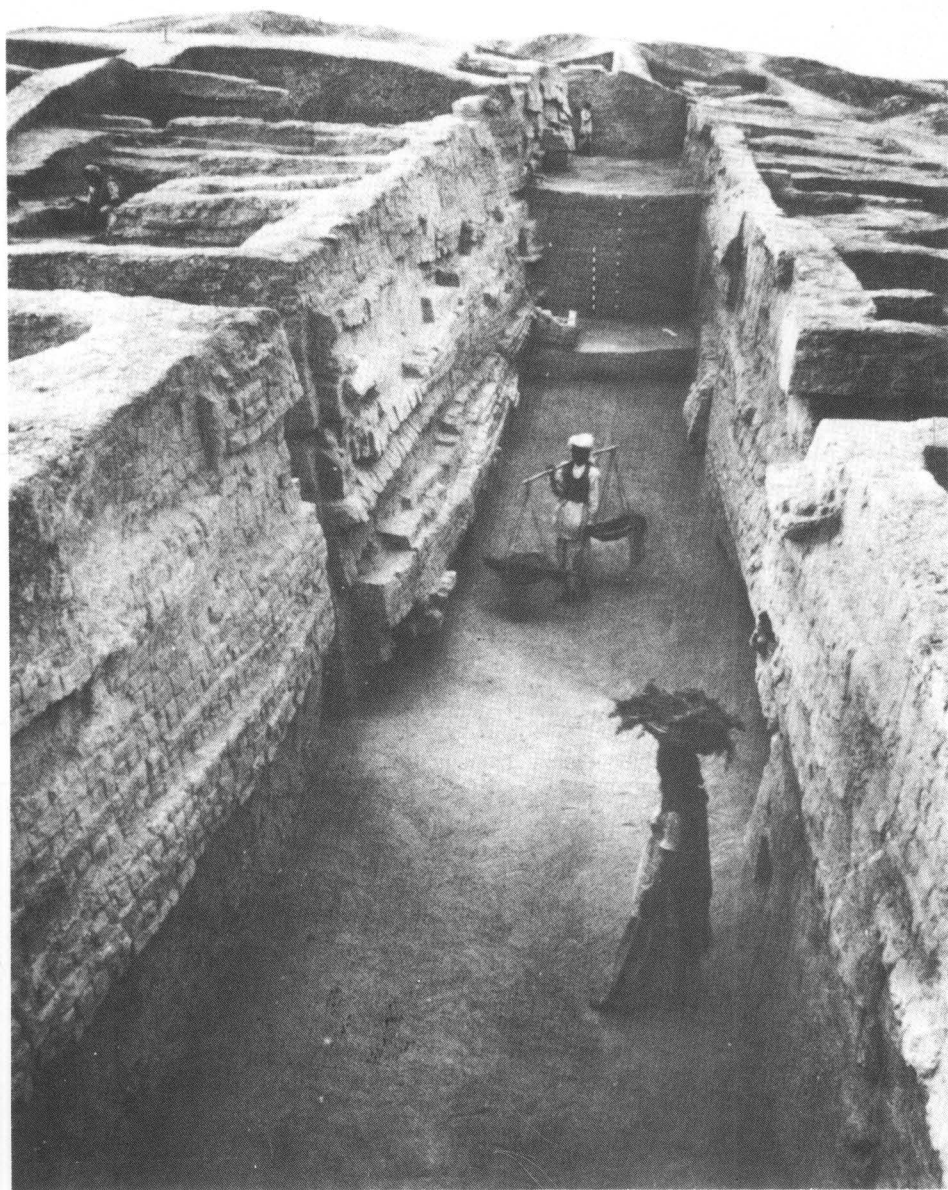
การค้าและงานฝีมือเฉพาะอย่างเริ่มปรากฏแทนที่อาชีพ ๒ - ๓ อย่างในสมัยยุคเวท สมัยนี้ยังมีช่างเพชรพลอย ช่างทอง ช่างโลหะ ช่างจักสาน ช่างทำเชือก ช่างทอ ช่างย้อมผ้า ช่างไม้ และช่างปั้นหม้อ มีกล่าวถึงคนรับใช้ในบ้านในงานประเภทต่าง ๆ และมีอุตสาหกรรมบันเทิงขั้นต้น มีนักกายกรรมอาชีพ นักพยากรณ์โชคชะตา นักเป่าขลุ่ย และนักระบำและยังมีการอ้างอิงไปถึงผู้มีอาชีพให้กู้แบบขูดรีดและพ้อคำ

แม้ว่ามาจนระยะนี้วัฒนธรรมอารยันได้แผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางแล้ว ก็ยังไม่มีบทกล่าวถึงเงินเหรียญหรือการเขียนหนังสือ ทั้งสองอย่างคงจะมีใช้ในอินเดียในระยะก่อนราชวงศ์โมริยะ การทำเหรียญกษาปณ์อาจเริ่มนำเข้ามาในอินเดียในตอนปลายศตวรรษที่ ๖ ก่อนคริสตกาล โดยอิทธิพลของเปอร์เซีย แต่ไม่เป็นการแน่ชัดว่าเราจะยอมรับหลักฐานในทางลบของวรรณคดีในสมัยหลังของยุคพระเวทที่แสดงว่าการเขียนหนังสือยังไม่เป็นที่รู้จักเลย วรรณคดีดังกล่าวมีขึ้นเพื่อกลุ่มคนจำนวนจำกัดคือนักบวช คนเหล่านี้มีความก้าวหน้าในระบบฝึกความจำเป็นพิเศษ และเขาเหล่านี้

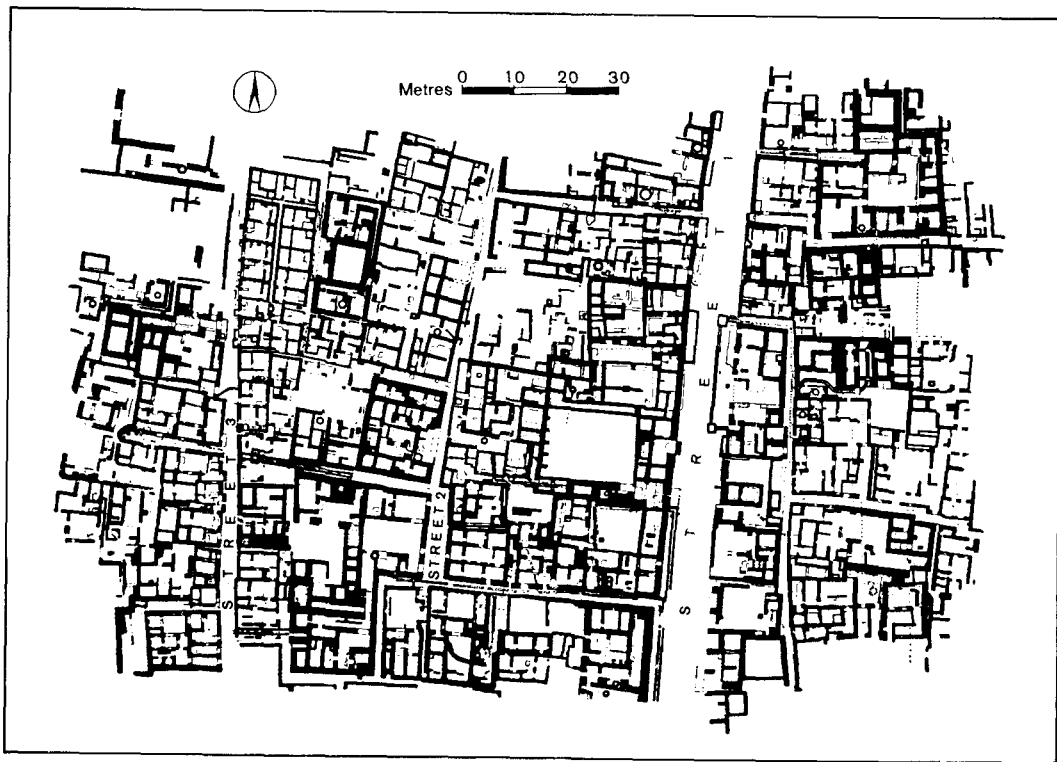
*ในยชุรเวทมีกล่าวถึง “สำริดดำ” และมีการค้นพบเหล็กบ้างเล็กน้อยในพื้นที่ดินระดับล่าง ๆ ที่เกาสมาที แต่ที่ซากเมืองหัสตินาปุระไม่พบเหล็กในระดับนี้ เมื่อไม่นานมานี้ที่อัตรันซี เฆรา (Atranji Khera) และปานทุ ราฐ ธิปี (เบงกอล) ได้มีการค้นพบเหล็กในระดับพื้นดินส่วนที่อยู่ล่าง ๆ ทักษะที่ว่าเหล็กเป็นสิ่งที่เกือบไม่เป็นที่รู้จักกันเลยในอินเดียจนกระทั่งคริสต์ศตวรรษที่ ๖ มาบัดนี้เห็นทักษะที่เกือบไม่มีอะไรน่าเชื่อถือ

อาจมองว่าการเขียนหนังสือเป็นการประดิษฐ์คิดค้นที่น่ารังเกียจก็ได้ มีหลักฐานในวรรณคดีว่ามีการติดต่อประปรายกับทางเมโสโปเตเมีย ที่น่าสังเกตคือนิยายเกี่ยวกับเรื่องน้ำท่วมของอินเดียซึ่งปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยนี้ และมีลักษณะคล้ายคลึงบางประการกับเรื่องของแบปิโลน หลังจากที่ยุคไปหลายศตวรรษ สินค้าจากอินเดียก็ได้เข้าไปในเมโสโปเตเมียอีก และอาจเป็นได้ว่าพ่อค้าเซมิติกหรือพ่อค้าอินเดียเมื่อเดินทางกลับจากดินแดนทางตะวันตกก็ได้นำเอาระบบการเขียนหนังสือด้วยตัวพยัญชนะเข้ามาด้วย บรรดาปราชญ์ค้อยศึกษาระบบการเขียนดังกล่าว และปรับเข้ากับระบบการออกเสียงในภาษาอินเดีย จนกลายเป็นตัวอักษรพราหมีของสมัยราชวงศ์โมริยะ

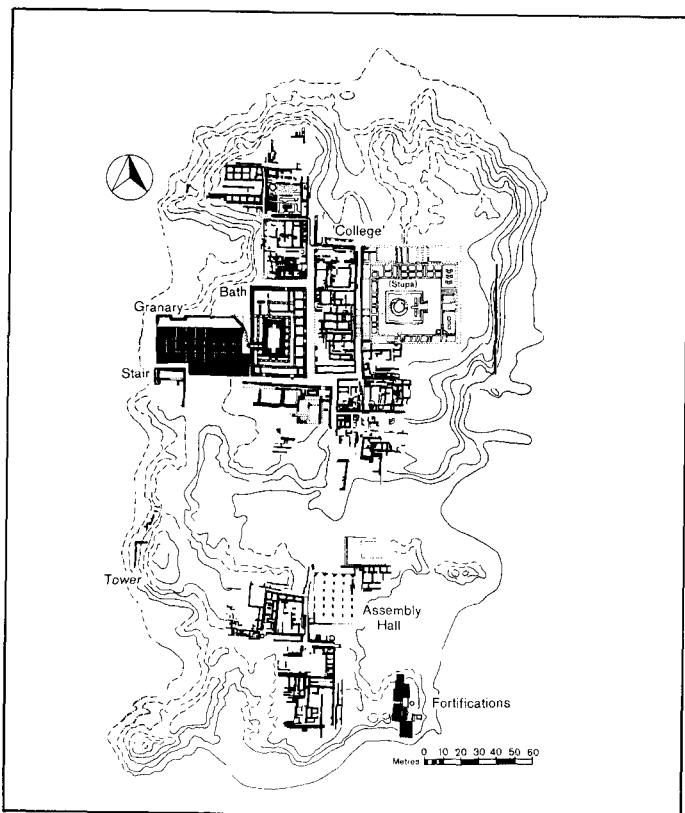
ความเจริญก้าวหน้าที่สำคัญที่สุดของสมัยนี้คือศาสนาซึ่งจะได้กล่าวต่อไป ในแง่ของวัฒนธรรมชีวิตและแนวความคิดในยุคพระเวทสมัยหลังได้เข้าสู่แนวทางซึ่งจะดำเนินต่อไปเช่นนั้นนับจากนั้น การสิ้นสุดของสมัยอันเลือนลางอันเป็นสมัยที่กษัตริย์ทรงขยายอำนาจ สมัยที่พระแสงงหาอภิสิทธิ์ต่าง ๆ ให้กับตัวเอง สมัยที่ทัศนะทางด้านศาสนาเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เป็นจุดเริ่มต้นของสมัยที่ยิ่งใหญ่ของวัฒนธรรมอินเดีย เป็นสมัยที่รูปแบบของสังคม ศาสนา วรรณคดี และศิลปะค่อย ๆ ก่อตัวเพื่อเข้าสู่รูปแบบที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

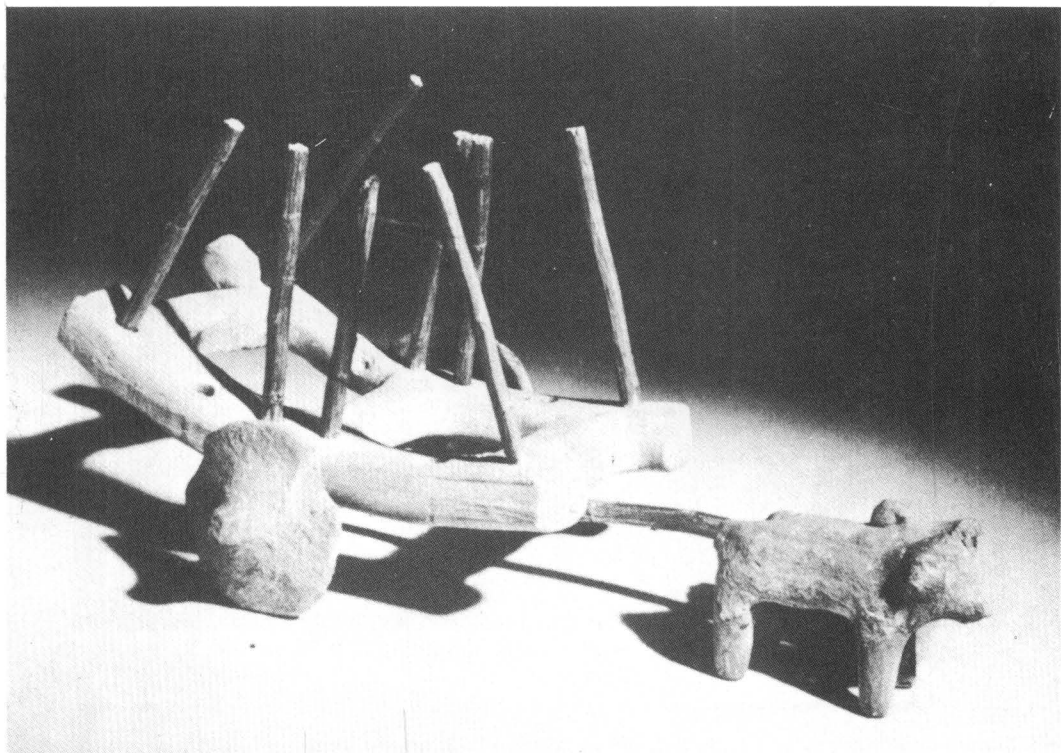
ภาพท้องถนน กาลิเลอัน

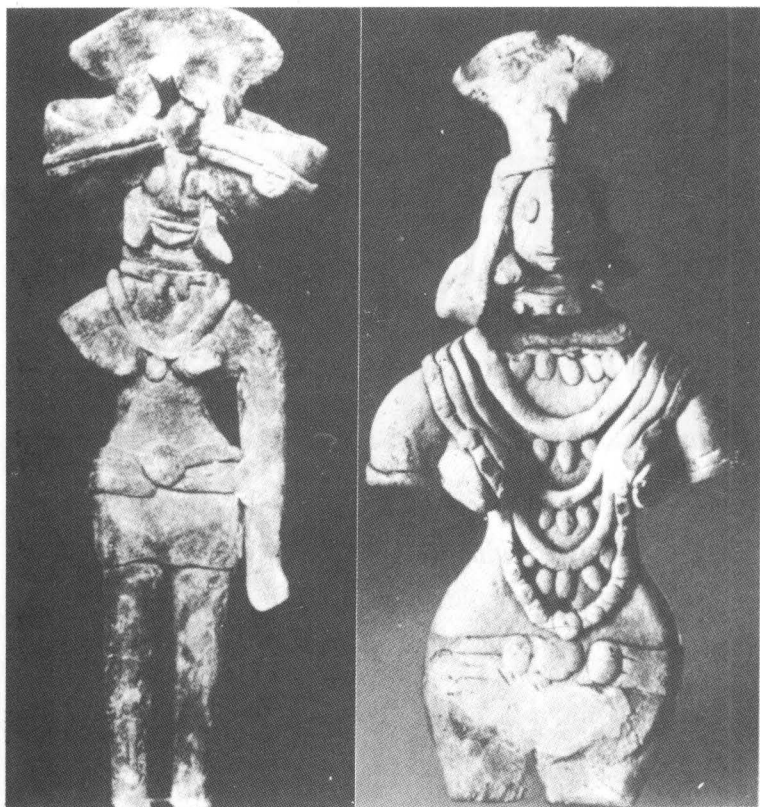
แผนผังซีกตอนล่างของเมือง
โมเฮนโจ ดาโร

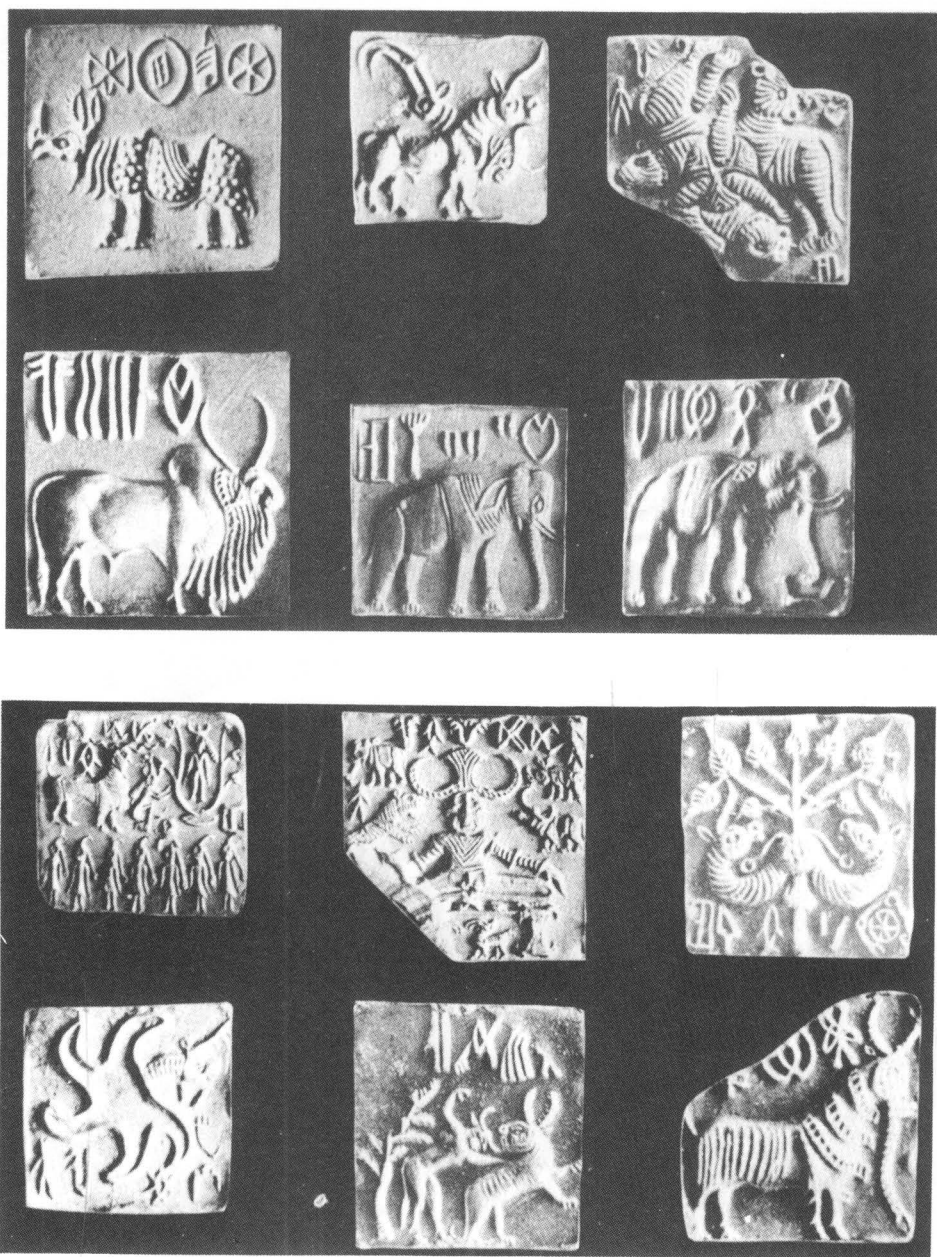
แผนผังป้อมเมืองโมเฮนโจ ดาโร

เครื่องทอผ้า
โมเฮนโจ ดาโร

รูปปั้นตุ๊กตาดินเผา
โมเฮนโจ ดาโร

ตราประทับเป็นภาพเกี่ยวกับเทพตำนานหรือเกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนา โมเฮนโจ ดาโร

๑. ภาพเทพตำนานแสดงการบวงสรวงเทพยดา มีเขาที่สถิตอยู่ที่ต้นโพธิ์ (pipal)

๒. เทพยดาในท่าประทับนั่ง มักถูกอ้างถึงเสมอว่า เป็นต้นกำเนิดที่มาของพระศิวะ

๓. ต้นโพธิ์ พร้อมหัวตัวยูนิคอร์น

๔. ภาพคล้ายปลาฉลาม พร้อมหัวตัวยูนิคอร์น

๕. เสือมีเขา มีวิญญาณสถิตมีเขาบนศีรษะคอยคุ้มครอง

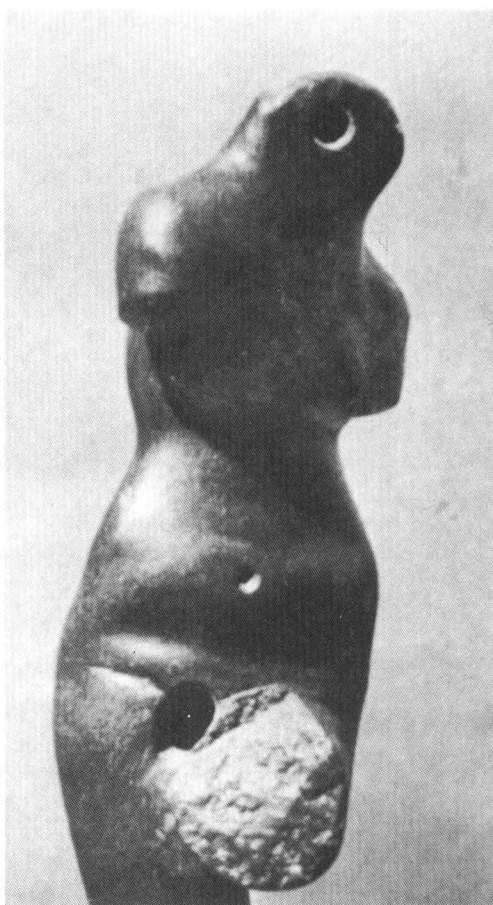
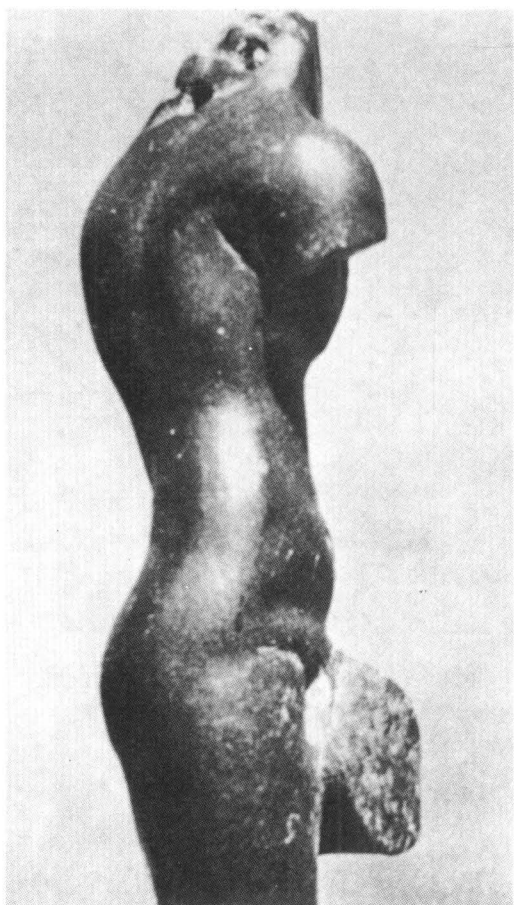
๖. สัตว์ประหลาด เสือที่มีลักษณะผสมผสานของวัวและช้าง

ที่อาบน้ำสาธารณะ โมเฮนโจ ดาโร วัฒนธรรม
ฮะรปปา ประมาณปี ๒๓๐๐ - ๑๗๕๐ ก่อน
คริสต์ศักราช

ปฏิมากรรมทองแดงรูปเด็กผู้หญิง อาจเป็นนางระบำ
ได้มาจากโมเฮนโจ ดาโร วัฒนธรรมฮะรปปา ประ-
มาณปี ๒๓๐๐ - ๑๗๕๐ ก่อนคริสต์ศักราช สูง
๕.๕ นิ้ว (๑๔ ซม.)

รูปสลักหินปูนเทาท่อนลำตัวของผู้ชายในท่าเร้งระบำ
ได้มาจากเมืองฮะรึปปา น่าจะเป็นวัฒนธรรมฮะรึปปา
ประมาณปี ๒๓๐๐ - ๑๗๕๐ ก่อนคริสต์ศักราช
สูง ๔ นิ้ว (๑๐ ซม.)

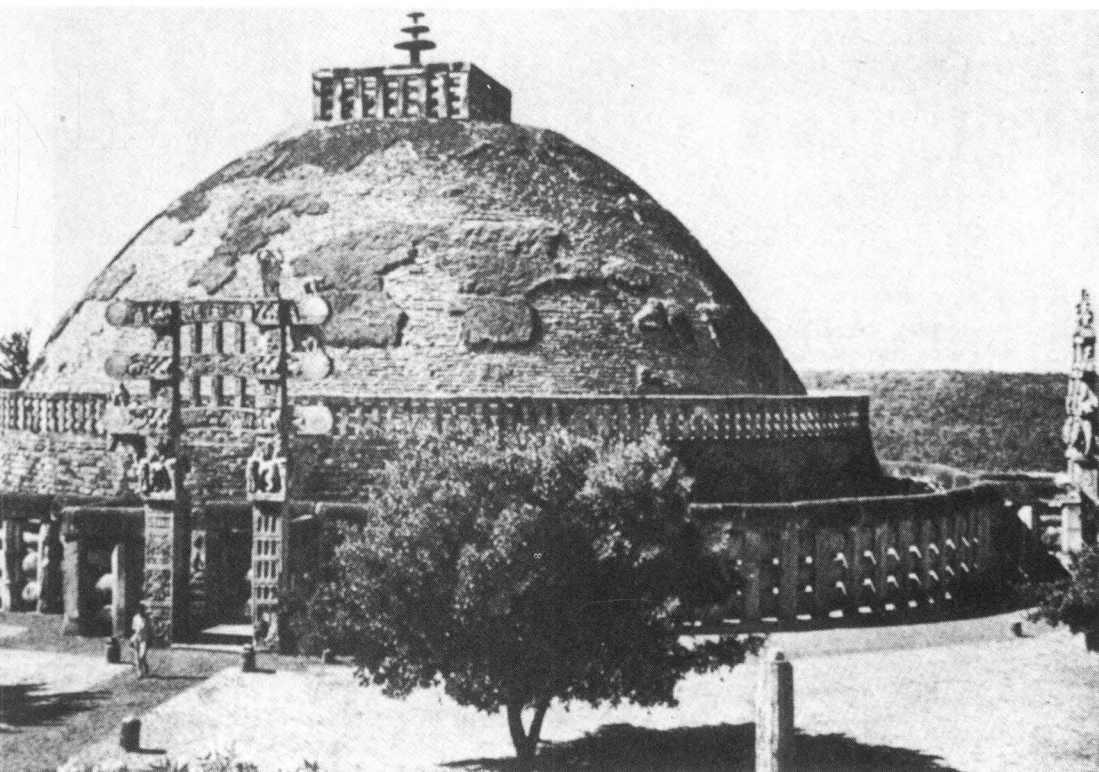

รูปสลักหินปูนแดงท่อนลำตัวของผู้ชาย ได้มาจาก
เมืองฮะรึปปา น่าจะเป็นวัฒนธรรมฮะรึปปา ประ-
มาณปี ๒๓๐๐ - ๑๗๕๐ ก่อนคริสต์ศักราช สูง
๓.๕ นิ้ว (๙ ซม.)

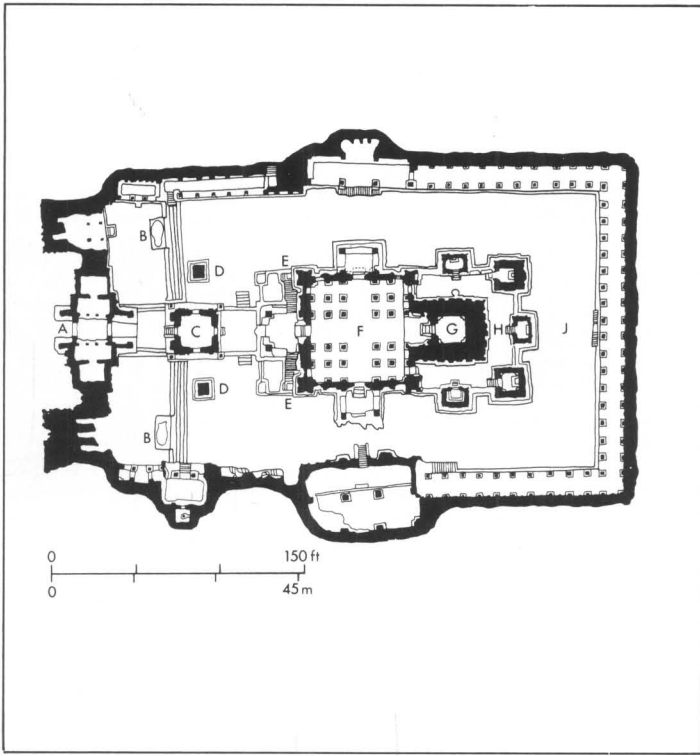
รูปสลักหินสบู่นอนบนของกษัตริย์ - พระ หรือเทพเจ้า
ได้มาจากเมืองโมเฮนโจ ดาโร ปลายสมัยวัฒนธรรม
ฮารัปปา ประมาณปี ๒๐๐๐ - ๑๗๕๐ ก่อน
คริสต์ศักราช สูง ๖.๘๗๕ นิ้ว (๑๗.๕ ซม.)

มหาสถูปเมืองสาญจิ มองจากด้านทิศตะวันออก
สมัยราชวงศ์ซุงคะ (Shunga) และอันธระ (An-
dhra) ตอนต้น ประมาณศตวรรษที่ ๓ ก่อน
คริสต์ศักราช - ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑

อชันตา ถ้ำหมายเลข ๑๙ ภาพ
สลักนูน รูปกษัตริย์และราชินี
ราชวงศ์ศุภกะ และด้านหน้าวิหาร
ของถ้ำ ศิลปะราชวงศ์คุปตะ ประ-
มาณปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๕

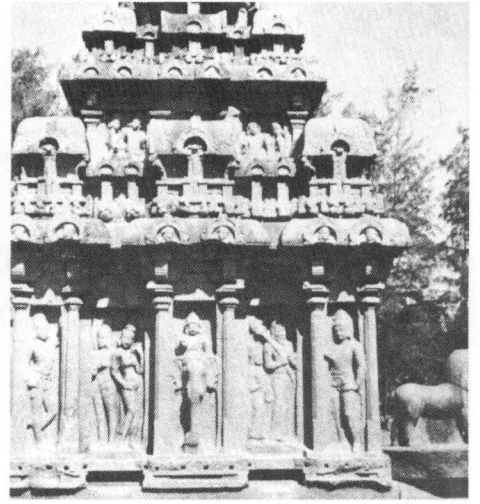
มหาวิหารไกลาสนาถ (Kailasa-
natha) เอลโลรา ทศนิยมภาพ
จากทิศตะวันตก พร้อมแผน
ผังวิหาร สร้างขึ้นสมัยราชวงศ์
ราชภฏฤคุตะ (Rashtrakuta)
ประมาณ ค.ศ. ๗๕๗ - ๗๙๐

A. ประตูทางเข้า B. ซ้ำ
C. วิหารนันทิ (Nandi) D.
แท่งหิน E. บันไดขึ้นไปสู่ชั้น
บน F. โถงประชุม G. วิหาร
ศิวลึงค์ H. ทางสำหรับ
ขบวนแห่พร้อมวิหารย่อย J.
ลานล้อมรอบด้วยระเบียง

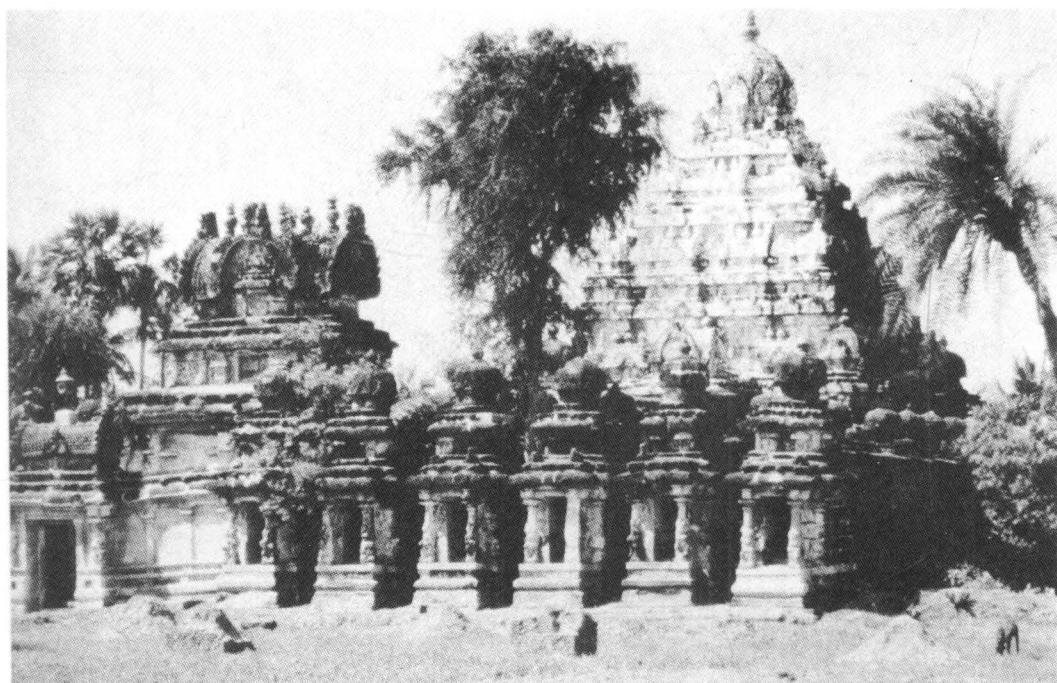
หินสลักรูปราชรถของ ธรรมราชา ภิเษะ และอรชุน (เรียง
ลำดับจากซ้ายไปขวา) และหินสลักรูปวัว มามัลลปุรัม
สมัยราชวงศ์ปัลลวะ คริสต์ศตวรรษที่ ๗ - ๘

ปฏิมากรรมที่ด้านนอกราชรถของอรชุน ทางทิศ
ตะวันออก และหินสลักรูปสิงห์ มามัลลปุรัม
สมัยราชวงศ์ปัลลวะ คริสต์ศตวรรษที่ ๗ - ๘

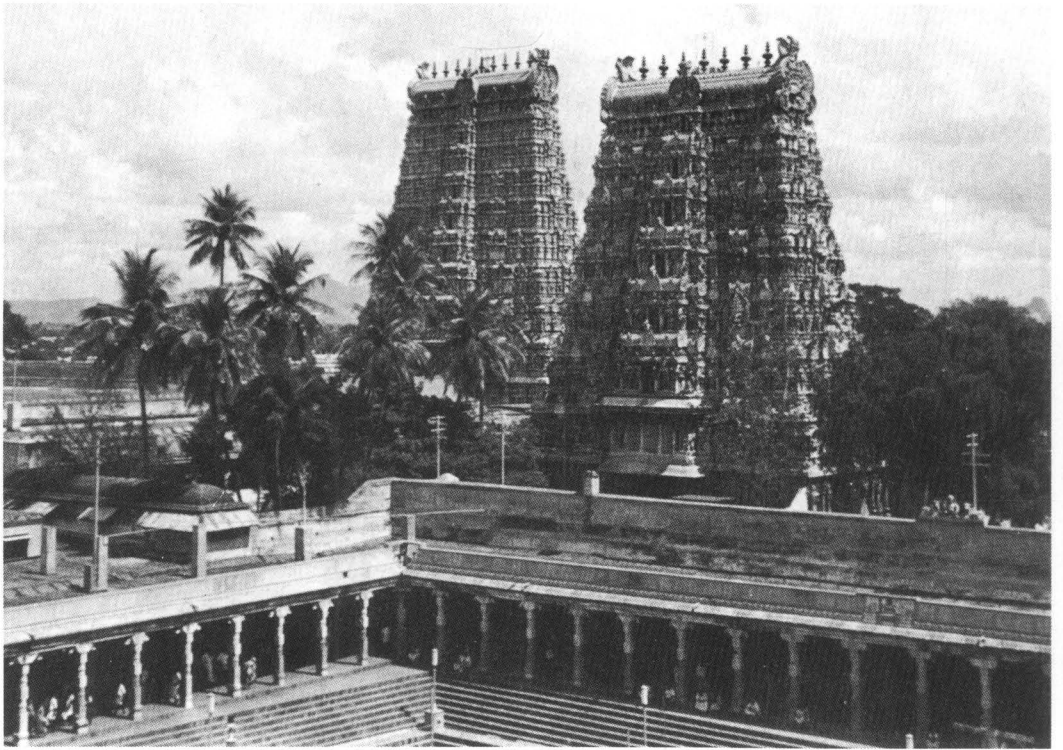
วิหารบนชายหาด มามัลลปุรัม สมัยราชวงศ์ปัลลวะ ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๘

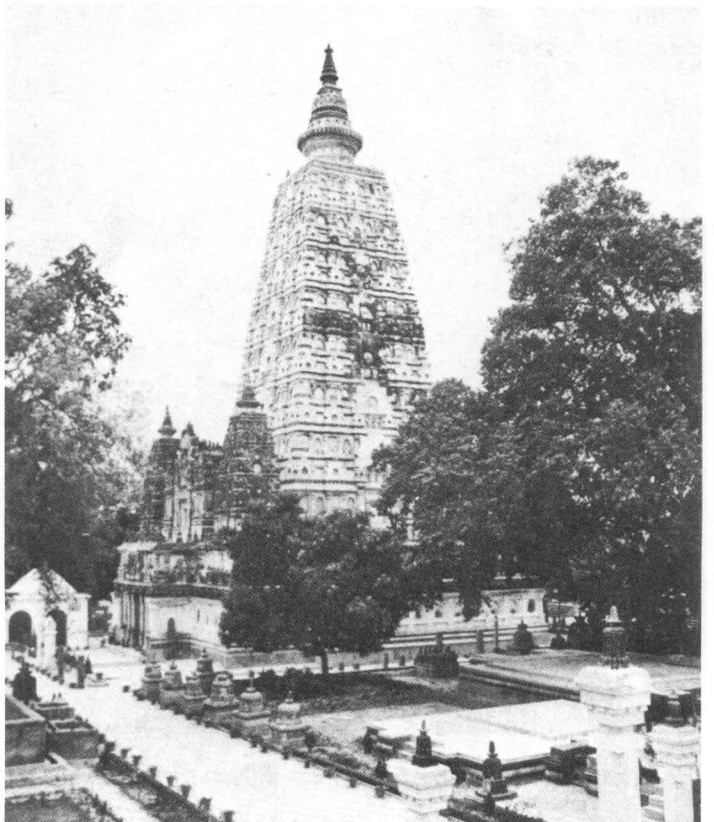
วิหารไกลาสนาถ กัญจีปุรัม (Kanchipuram) สมัยราชวงศ์ปัลลวะ ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๘

วิหารเกษว วิษณุ (Keshava Vishnu) โสมนาถปุระ (Somnathpura) ทัศนียภาพด้านหลัง สมัยราชวงศ์หอยสล่า (Hoysala) ค.ศ. ๑๒๖๘

มหาวิหารเมืองมதுไร (Ma-
durai) สมัยราชวงศ์ Nayak
(Nayak) คริสต์ศตวรรษที่ ๑๗

วิหารมหาโพธิ์ พุทธคยา สร้าง
ขึ้นครั้งแรกราวคริสต์ศตวรรษ
ที่ ๗ - ๘ และมีการปฏิสังขรณ์
ครั้งใหญ่ในคริสต์ศตวรรษ
ที่ ๑๙

ประวัติศาสตร์ : จักรวรรดิสัมย์ โบราณและสมัยกลาง

หลักฐานของประวัติศาสตร์

ณ ราชสำนักของกษัตริย์อินเดียโบราณ มีการเก็บหลักฐานเหตุการณ์สำคัญของราชอาณาจักร แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าเอกสารสำคัญเหล่านี้ได้สูญหายไปหมดสิ้น ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ กวีจากแคชเมียร์ผู้หนึ่งชื่อ กัลหณะ (Kalhana) เห็นว่าควรแต่งประวัติศาสตร์บ้านเกิดเมืองนอนของตนในรูปร้อยกรอง แต่บทประพันธ์ของเขาที่ชื่อ “สายธารแห่งพระราชา” (ราชตริงคินี) แม้ว่ามีค่าอย่างยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์แคชเมียร์ แต่สำหรับอินเดียโดยส่วนรวมมีเรื่องราวอยู่เพียงเล็กน้อย และไม่มีหลักฐานแน่นอนว่าพงศาวดารในลักษณะเช่นเดียวกันนี้มีประพันธ์ไว้ ณ ที่อื่น พงศาวดารลังกา ชื่อมหาวงศ์โดยแท้จริงแล้วเป็นเรื่องประวัติพุทธศาสนาในลังกา ถึงแม้ว่าจะมีเรื่องราวที่เชื่อถือได้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเมืองอยู่บ้าง อาจไม่ยุติธรรมนักที่จะกล่าวว่าอินเดียไม่มีสำนักทางประวัติศาสตร์เลย แต่สิ่งที่คนอินเดียสนใจเกี่ยวกับอดีตของตนเองโดยทั่วไปแล้วมักเพ่งเล็งเรื่องของกษัตริย์ที่เหลือเชื่อ ในยุคทองแห่งนิยาย มากกว่าเรื่องของจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่ที่เจริญขึ้นและเสื่อมลงในยุคประวัติศาสตร์

ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่ความรู้ของเราเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเมืองของอินเดียโบราณมักจะเลื่อนรางและไม่แน่นอน ส่วนที่เกี่ยวกับยุคกลางซึ่งเราอาจกำหนดได้ว่าเริ่มต้น

ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๗ ก็เพียงแค่แน่นอนกว่าเล็กน้อย ประวัติศาสตร์ต้องอาศัยการปะติดปะต่อเรื่องราวจากการอ้างอิงในหนังสือที่เกี่ยวกับศาสนาและคฤหัสถ์ จากบทละครที่มีอยู่บ้าง จากผลงานประเพณีนวนิยายที่กล่าวอ้างถึงเรื่องราวในทางประวัติศาสตร์ จากบันทึกของนักเดินทางชาวต่างชาติ และจากบทกลอนประเภทสวดดี หรือจากข้อความที่กล่าวถึงกษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่และบรรพบุรุษซึ่งพบจารึกอยู่บนก้อนหินบนเสาศาสนสถาน หรือที่ปรากฏเป็นส่วนหนึ่งของกถามุขในเอกสารมอบสิทธิ์ในที่ดิน และนับเป็นโชคของนักประวัติศาสตร์ที่ประเภทหลังสุดนี้มักจะจารึกอยู่บนแผ่นทองแดง ประวัติศาสตร์อินเดียสมัยต้น ๆ ดูคล้ายกับรูปต่อซึ่งขาดหายไปบางชิ้น บางตอนของรูปก็ค่อนข้างชัดแต่อีกหลาย ๆ ตอนจะต้องสร้างขึ้นใหม่ด้วยการอาศัยจินตนาการที่อยู่ใต้การควบคุม แต่ช่องโหว่ก็ยังคงมีอยู่หลายตอน ซึ่งอาจจะเติมให้สมบูรณ์ไม่ได้เลยก็เป็นได้ วันเดือนปีของระยะก่อนยุคกลางมีอยู่บ้างที่สามารถกำหนดแน่นอนได้ และประวัติศาสตร์อินเดียในยุคอินดูที่สามารถรวบรวมได้เกือบจะเรียกได้ว่าขาดเกร็ดที่น่าสนใจ ขาดบุคคลที่มีชีวิตชีวซึ่งจะทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์เป็นเรื่องสนุกสนานสำหรับทั้งนักประวัติศาสตร์อาชีพและนักประวัติศาสตร์สมัครเล่น ยิ่งกว่านั้นยังมีหัวข้อที่สำคัญ ๆ หลายหัวข้อที่ยังตกลงกันไม่ได้ในบรรดาหมู่ผู้รู้ที่ได้รับการยกย่อง

ในเมื่อความรู้ของเราในเรื่องประวัติศาสตร์การเมืองอินเดียเลือนรางมาก และยังไม่เป็นที่พอใจ ผู้อ่านอาจแนะนำให้เราปล่อยเรื่องดังกล่าวให้เป็นเรื่องของผู้เชี่ยวชาญ เราไม่อาจเห็นพ้องกับผู้อ่านนั้นได้ มีนักการศีกษาจำนวนมากเกินไปที่ศึกษาศาสนา ศิลปะ ภาษา และวรรณคดีอินเดียในความว่างเปล่าของความรู้ทางด้านการเมืองและประวัติศาสตร์ และการปฏิบัติเช่นนี้เองที่โน้มเอียงส่งเสริมให้เข้าใจผิดกันอย่างกว้างขวางว่าอารยธรรมอินเดียโบราณนั้นสนใจเฉพาะในเรื่องทางวิญญาณเกือบจะเรียกได้ว่าเพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม แม้ความรู้ของเราจะบกพร่องเพียงใด เราก็มีหลักฐานมากมายที่จะแสดงให้เห็นว่าในอินเดียนั้น จักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่ได้เจริญขึ้นแล้วก็เสื่อมลง และทั้งในทางศาสนา ศิลปะ วรรณคดี และชีวิตในสังคมเช่นเดียวกับองค์กรทางการเมือง อินเดียได้ผลิตระบบของตนเองขึ้นใช้ ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนทั้งในความแข็งแกร่งและความอ่อนแอ ดังนั้นความรู้บางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเมืองของอินเดียจึงมีความสำคัญเพื่อที่จะให้เกิดความเข้าใจอารยธรรมโบราณอย่างแจ่มชัด

ยุคพุทธกาล

ประวัติศาสตร์อินเดียเพิ่งจะพ้นภาวะความเป็นตำนานเรื่องประเภทเชือกกันต่อ ๆ มาแต่ว่ายังเป็นที่ยังสงสัยอยู่ก็เมื่อศตวรรษที่ ๖ ก่อนคริสตกาล ณ บัดนี้เป็นวาระแรกที่เราจะได้อ่านเรื่องราวกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่มีความแน่นอนในประวัติศาสตร์และมีผลงานที่เป็นที่ประจักษ์ และตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป แนวพัฒนาการที่สำคัญของการเมืองอินเดียจะกระจ่างชัด หลักฐานสำหรับสมัยนี้คือคัมภีร์พุทธศาสนาและศาสนาเชน ในลักษณะของเอกสารทางประวัติศาสตร์คัมภีร์ดังกล่าวยังขาดความสมบูรณ์ในอีกหลาย ๆ แห่ง ผู้เขียนสนใจด้านการเมืองน้อย เช่นเดียวกับพระเวท ข้อความของ

คัมภีร์ตกทอดลงมาด้วยปากเป็นเวลาหลายศตวรรษ แต่ส่วนที่แตกต่างกับพระเวทก็คือคัมภีร์ดังกล่าวขยายและเปลี่ยนแปลงไปกับเวลา แม้กระนั้นคัมภีร์ดังกล่าวก็บรรจุข้อรำลึกที่แท้จริงเกี่ยวกับเรื่องราวในประวัติศาสตร์และถึงแม้ว่าจะมีการเรียบเรียงโดยอิสระเป็นหลายฉบับในภาษาต่าง ๆ แต่ก็มีเนื้อความบางส่วนที่ตรงกัน

ยุคที่ประวัติศาสตร์อย่างแท้จริงปรากฏขึ้นในอินเดียเป็นยุคที่มีความปั่นป่วนอย่างยาวนานใหญ่ในทางภูมิปัญญาและทางวิญญาณ พวกนิยมในรหัสยวาทและโซฟิสต์ประเภทต่าง ๆ ร่อนเร่พเนจรไปทั่วลุ่มแม่น้ำคงคา คนเหล่านี้เผยแพร่และชักชวนให้เลื่อมใสในวิธีการควบคุมจิตและการถือสันโดษเป็นทางไปสู่ความหลุดพ้น ถึงแม้ว่ายุคพุทธกาลเป็นยุคที่ผู้มีสติปัญญาเยี่ยงยอดสละบ้านช่องการทำงานออกไปถือชีวิตสันโดษสวดมนต์ภาวนา แต่ก็นับว่าเป็นสมัยที่การค้าและการเมืองเจริญก้าวหน้า สมัยนี้ได้ผลิตไม่เฉพาะปรัชญาเมธีและโยคี แต่ยังผลิตเจ้าผู้มั่งคั่งร่ำรวยจากการค้าและบุคคลซึ่งเป็นผู้ทำจริง

มาถึงบัดนี้ศูนย์กลางของอารยธรรมได้เลื่อนไปทางตะวันออก และอาณาจักรใหญ่ ๔ แห่งซึ่งอยู่นอกบริเวณที่รับวัฒนธรรมพราหมณ์ในสมัยแรก ๆ ได้บัดบังดินแดนเก่าแก่ของพวกกูรในความสัมพันธ์ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ อาณาจักรเหล่านี้คือโกศาละ มคธ วัตสะ และอวันตี สามอาณาจักรแรกได้กล่าวถึงที่ตั้งไว้ในบทที่แล้ว ส่วนอาณาจักรที่สี่อยู่ใกล้เคียงกับเขตซึ่งต่อมาเรียกว่ามาลวา ในจำนวนอาณาจักรทั้ง ๔ ที่เรารู้เรื่องมากที่สุดคือ โกศาละ และมคธ อันเป็นฉากสำคัญของกิจกรรมต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าและพระมหาวิระผู้ให้กำเนิดศาสนาเซน โกศาละบ้านเกิดของพระรามในเรื่องนิยายได้เสื่อมลงแล้ว กษัตริย์ของอาณาจักรนี้คือพระเจ้าประเสนะจิต (ในบาลีคือประเสนธิ) ยังคงทรงอำนาจอยู่ ปกครองอาณาบริเวณซึ่งเล็กกว่าประเทศฝรั่งเศสเล็กน้อย แต่จากข้ออ้างอิงที่ผ่านตาในคัมภีร์พุทธศาสนาดูประหนึ่งว่า พระองค์ไม่ทรงมีประสิทธิภาพและทรงใช้เวลาและพระราชทรัพย์ให้หมดไปอย่างเปล่าประโยชน์กับพวกนักบวชที่เคร่งในศาสนาและพวกนอกวรรีต อาณาจักรของพระองค์ซึ่งเต็มไปด้วยใจผู้ร้ายมีการปกครองอย่างหลวม ๆ โดยหัวหน้าเผ่าและเจ้าประเทศราชต่าง ๆ

พระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธเป็นกษัตริย์ในอีกลักษณะหนึ่ง หลักฐานแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นผู้นำที่เต็มไปด้วยความตั้งใจมั่นและกระตือรือร้น ทรงปลดข้าราชการที่ไม่มีประสิทธิภาพอย่างไม่มีความเมตตา ทรงเรียกประชุมกำนันเพื่อปรึกษาหารือ ทรงสร้างถนนหนทางเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ทัวพระราชอาณาจักรเพื่อตรวจตรา

โดยทั่วไปพระองค์เป็นผู้รักสงบ ทรงมีความสัมพันธ์อันดีกับอาณาจักรต่าง ๆ ทางทิศตะวันตก ทรงแลกเปลี่ยนไมตรีกับแม้แต่กษัตริย์คันธาระ (Gandhara) ซึ่งอยู่ห่างไกลไปทางตอนบนของลุ่มแม่น้ำสินธุ การปราบปรามครั้งเดียวของพระองค์คือ อาณาจักรองคซึ่งอยู่ตรงพรมแดนเบงกอลในปัจจุบัน นครจัมปาราชธานีขององคในขณะนั้นมีความสำคัญในทางการค้ามากแล้ว เพราะเหตุว่าเป็นเมืองท่าริมฝั่งแม่น้ำสำหรับเรือสินค้าที่แล่นลงไปตามลำน้ำคงคาและเลียบฝั่งทะเลไปสู่ภาคใต้

ของอินเดีย เรือสินค้าเหล่านี้จะกลับมาด้วยรัตนชาติและเครื่องเทศซึ่งเป็นที่ต้องการมากในภาคเหนือ ถึงแม้ว่าอาจจะเป็นดินแดนแห่งเดียวที่พระเจ้าพิมพิสารตีได้ แต่ก็ดูประหนึ่งว่าพระองค์มีอำนาจอย่างน้อยก็เหนือบางส่วนของมณฑลกาลิซึ่งเป็นสินเดิมของพระมหาลีเอกผู้เป็นพระชนิษฐาของพระเจ้าประเสนะจิตแห่งโกศาละ ราชธานีของพระเจ้าพิมพิสารอยู่ที่กรุงราชคฤห์ซึ่งอยู่ประมาณ ๖๐ ไมล์ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของนครปัตนะปัจจุบัน

พระเจ้าพิมพิสารทรงถูกราชโอรสคือพระเจ้าอชาตศัตรูถอดจากราชบัลลังก์ ถูกจำขัง และถูกสังหารประมาณปี ๔๙๐ ก่อนคริสตกาล ในราว ๆ ๗ ปีก่อนพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน หลังจากซึ่งราชสมบัติของราชอาณาจักรที่มั่งคั่งที่พระราชบิดาทรงสร้างไว้แล้ว ปิตุฆาตกรพระองค์นั้นก็ทรงทำสงครามกับพระปิตุลาผู้ชราภาพคือพระเจ้าประเสนะจิตและได้อำนาจควบคุมกาลิ หลังจากนั้นไม่นานพระเจ้าประเสนะจิต เช่นเดียวกับพระเจ้าพิมพิสารก็ถูกโอรสถอดออกจากราชสมบัติและสิ้นพระชนม์ชีพลง กษัตริย์องค์ใหม่คือวิรูปกษะ (บาลี - วิรูปกะ) ได้เข้ารุกรานดินแดนของเผ่าศากยะซึ่งปกครองตนเองเป็นอิสระอยู่ตรงเชิงเขาหิมาลัย ได้กวาดล้างทำลายอย่างราบคาบ หลังจากนั้นเป็นต้นมาก็ไม่ปรากฏเรื่องราวของชนเผ่าผู้ให้กำเนิดบุคคลที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของอินเดียคือพระพุทธเจ้าอีกเลย เช่นเดียวกับพระเจ้าอชาตศัตรูแห่งแคว้นมคธ วิรูปกษะอาจทรงใฝ่ฝันที่จะสร้างจักรวรรดิและทรงปรารถนาที่จะแผ่ขยายอำนาจต่อไป หลังจากได้รวบรวมคนกลุ่มต่าง ๆ ที่อยู่โดยรอบ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยมีความภักดีอย่างหนึ่ง ๆ ต่อพระราชบิดาของพระองค์ให้เข้ามาอยู่ได้อำนาจควบคุมของส่วนกลาง แต่ความปรารถนาดังกล่าวไม่บรรลุผลสำเร็จ เพราะเราไม่ได้ยินเรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์อีกเลย นอกจากเรื่องเล่าซึ่งไม่น่าเชื่อว่าพระองค์ทรงถูกทำลายโดยสิ่งมหัศจรรย์หลังการสังหารพวกศากยะ หลังจากนั้นไม่นานอาณาจักรของพระองค์ก็ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นมคธ

หลังจากเสร็จสิ้นสงครามกับพระเจ้าประเสนะจิต พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงหันเหความสนใจไปยังเผ่าวัชชีซึ่งรวมอยู่เป็นสมาพันธรัฐทางฝั่งเหนือของแม่น้ำคงคาและเคยก่อความเดือดร้อนด้วยการปล้นสะดมดินแดนของมคธอยู่เนือง ๆ หลังจากการสงครามที่ยืดเยื้อพระองค์ทรงประสบชัยชนะได้เข้ายึดครองเมืองสำคัญคือ ไวศาลีและทรงผนวกดินแดนบางส่วน อย่างไรก็ตาม รัฐสำคัญในกลุ่มสมาพันธรัฐคือรัฐของพวกลิชฉวีสามารถธำรงรักษาความเป็นอิสระอยู่รอดมาได้อย่างน้อยก็จนคริสต์ศตวรรษที่ ๔ และมีอิทธิพลทางการเมืองในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกครั้งหนึ่ง ระยะต้นของสงครามระหว่างพระเจ้าอชาตศัตรูและพวกวัชชีอยู่ราว ๆ ระยะที่พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานคือเมื่อประมาณปี ๔๘๖ ก่อนคริสตกาล

เรื่องราวของรัชสมัยพระเจ้าพิมพิสารและอชาตศัตรูเป็นหลักฐานที่บ่งถึงนโยบายที่แน่นอน มีวัตถุประสงค์ที่จะได้อำนาจครอบครองบริเวณลุ่มแม่น้ำคงคามากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ดูประหนึ่งว่าทั้ง ๒ พระองค์เป็นกษัตริย์อินเดีย ๒ องค์แรกที่เล็งเห็นว่าจักรวรรดิที่กว้างใหญ่ไพศาลเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ มีเรื่องเล่าที่กล่าวถึงจักรพรรดิสมัยแรก ๆ ผู้ปกครองดินแดนทั้งหมดจากฝั่งทะเลด้านหนึ่งไปสู่ฝั่งทะเลอีกด้านหนึ่ง แต่เราเกือบจะแน่ใจได้ว่าจักรพรรดิผู้เลือนรางเหล่านี้เป็นตัวบุคคลที่นักเล่า

นิยายสมัยหลังได้แรงบันดาลใจมาจากความทรงจำถึงกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของราชวงศ์โมริยะเล่าไว้อย่างเกินความจริง จักรพรรดิในนิยายเช่นพระราม หมายถึงบุคคลในประวัติศาสตร์ในสมัยก่อนหน้า พระพุทธเจ้าก็จริงอยู่ แต่บุคคลเหล่านี้อาจเป็นเพียงหัวหน้าเผ่าเล็ก ๆ ซึ่งจะคู่อำนาจก็ต่อเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับหัวหน้าเผ่าประเภทเดียวกัน ทั้งนี้เพราะการปราบปรามอย่างกว้างขวางที่เชื่อกันนั้นไม่มีข้อพิสูจน์ที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์เลย

ถ้าจะมีแหล่งที่มาแห่งความบันดาลใจให้แก่กษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ ๒ พระองค์แห่งแคว้นมคธ สิ่งนั้นน่าจะได้แก่ จักรพรรดิของราชวงศ์อาคีเมนิด (Achaemenid) แห่งเปอร์เซีย ซึ่งมีปฐมกษัตริย์คือพระเจ้าไซรัสมหาราช (Cyrus ๕๕๘ - ๕๓๐ ก่อนคริสตกาล) ทรงขึ้นครองราชบัลลังก์ ๑๖ ปีก่อนการครองราชย์ของพระเจ้าพิมพิसार และทรงดำเนินการอย่างรวดเร็วในการสร้างจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่ที่สุดเท่าที่เคยเป็นที่ประจักษ์ในโลก ในระยะนั้นครตกษัตริลาทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือได้เป็นศูนย์กลางของการศึกษาเล่าเรียนและการค้าแล้ว เยาวชนจากแคว้นมคธได้เข้าไปฝึกฝนเล่าเรียนเพื่อให้การศึกษาเป็นไปอย่างสมบูรณ์ พระเจ้าพิมพิसारได้ทรงติดต่อทางการทูตกับพระเจ้าปุสกรสาริน (บาลี - ปุกกุสติ) กษัตริย์แห่งคันธาระซึ่งอาณาจักรของพระองค์อาจรวมนครตกษัตริลาด้วย แต่ในจารึกซึ่งมีอายุอยู่ในราวปี ๕๑๙ ก่อนคริสตกาล พระเจ้าดาร์อุสที่ ๑ (Darius I) จักรพรรดิองค์ที่ ๓ ของราชวงศ์อาคีเมนิดทรงอ้างว่าได้ครอบครองคันธาระ และในอีกจารึกหนึ่งหลังจากนั้นเล็กน้อย อ้างว่าได้ปกครองอินเดียหรืออินเดีย ซึ่งเฮโรโดตัสบันทึกไว้ว่า ได้กลายเป็นแคว้นที่ ๒๐ ของจักรวรรดิเปอร์เซีย ขอบเขตของแคว้นอินเดียของเปอร์เซียไม่แน่นอน แต่อาจรวมส่วนใหญ่ของแคว้นปัญจาบ ไม่น่าจะเป็นไปได้ว่ากษัตริย์แห่งมคธไม่ทรงทราบว่ามีอะไรเกิดขึ้นทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และนโยบายขยายดินแดนของพระองค์ส่วนหนึ่งอาจได้แรงดลใจจากตัวอย่างของพวกเขาเปอร์เซีย

คัมภีร์พุทธศาสนาและลัทธิเชนไม่ได้กล่าวไว้มากนักถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังที่ผู้ก่อตั้งศาสนาทั้งสองได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ดังนั้นเราจึงเกือบจะไม่รู้เรื่องราวในระยะหลังของรัชกาลพระเจ้าอชาตศัตรู ปรากฏหลักฐานว่าพระองค์ได้สู้รบกับพระเจ้าปรีทโยตกษัตริย์แห่งอวันตีและอย่างน้อยที่สุดในระยะหนึ่งไซคไม่เข้าข้างพระองค์ แต่เป็นการแน่ที่พระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการสร้างจักรวรรดิที่ทรงอำนาจที่สุดในอินเดียเท่าที่เคยปรากฏในเวลานั้น ทรงปกครองบริเวณ ๒ ผังของกลุ่มแม่น้ำคงคาจากพาราณสีถึงพรมแดนเบงกอล ซึ่งในขณะนั้นยังอยู่ห่างไกลจากรัศมีของอารยธรรมอารยัน ในหนึ่งศตวรรษครึ่งต่อมาแคว้นมคธยังคงขยายอำนาจต่อไป และเมื่อมันได้เผยออกอีกครั้งหนึ่งเพื่อแสดงถึงอดีตของอินเดียในศตวรรษที่ ๔ ก่อนคริสตกาล ปาตลีบุตร (ปัจจุบันคือปัตนะ) ราชธานีใหม่แห่งมคธ ได้ปกครองกลุ่มแม่น้ำคงคาทั้งหมด ยิ่งไปกว่านั้นส่วนอื่นของตอนเหนือของอินเดียทั้งหมด ยกเว้นแคว้นราชสถาน ซินด์ ปัญจาบ และบริเวณตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียก็ได้ตกเป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิมคธ และอาณาจักรอื่น ๆ ถ้าไม่ถูกปราบลงอย่างราบคาบก็ถูกลดฐานะลงเป็นเพียงประเทศราชที่ไม่มีความสำคัญ

พระเจ้าอเล็กซานเดอร์และกษัตริย์ราชวงศ์ไมริยะ

ในระยะกลางศตวรรษที่ ๔ ก่อนคริสตกาล มหาปัทมะนันทะ (Mahapadma Nanda) ทรงเป็นจักรพรรดิแห่งแคว้นมคธ ทรงมีพื้นเพเดิมเป็นชนชั้นต่ำและไม่เป็นที่นิยม แต่จากหลักฐานอ้างอิงเท่าที่มีอยู่บ้างเล็กน้อยพอรวบรวมได้ว่าทรงมีความกระตือรือร้น มีความทะเยอทะยานและทรงประสบผลสำเร็จในการเข้าครอบครองกัลิงคะ (Kalinga ปัจจุบันคือโอริสสา (Orissa) และชายฝั่งทะเลตอนเหนือของอารุร (Andhra)) และอาจได้ส่วนอื่น ๆ ของเดคชานด้วย เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ได้เกิดปัญหาเรื่องการสืบราชสมบัติอันเป็นเวลาซึ่งพ้องกับเหตุการณ์สำคัญทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือจากสภาพยุ่งเหยิงในระยะเวลาดังกล่าวได้เกิดจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่และสำคัญที่สุดของอินเดีย

ในปี ๓๓๐ ก่อนคริสตกาล พระเจ้าอเล็กซานเดอร์แห่งมาซีโดเนีย ทรงประสบชัยชนะในการปราบปรามพระเจ้าดาร์อุสที่ ๓ กษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์อาคีเมนิด และทรงเริ่มการปราบปรามดินแดนที่เคยอยู่ใต้การปกครองของจักรวรรดิเปอร์เซียมาก่อนทั้งหมด เปอร์เซียนั้นมิได้อยู่ในฐานะที่จะปกครองดินแดนที่ห่างไกลออกไปอย่างมีประสิทธิภาพมาเป็นเวลานานแล้ว ในการสงครามตัดสินโชคชะตาที่กอกกาเมลา (Gaugamela) พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ได้เคยเผชิญหน้ากับกองทหารอินเดียมาแล้ว ทั้งนี้เพราะกองทหารเล็ก ๆ จากทางตะวันตกของแม่น้ำสินธุกับช้าง ๑๕ เชือกได้เคยต่อสู้กับพระเจ้าดาร์อุสก่อนหน้านั้นกว่า ๑๐๐ ปี ชาวกรีกได้เคยประดาบกับชาวอินเดียมาแล้ว ดังปรากฏหลักฐานในบันทึกของเฮโรโดตัสว่าทหารอินเดียเหล่านี้รบในกองทัพเปอร์เซียในการยุทธที่ปลาเต้ (Plataea)

หลังจากการต่อสู้อันยาวนานในแคว้นบัคเตรียบริเวณซึ่งติดกับพรมแดนสหภาพโซเวียตและอัฟกานิสถานในปัจจุบัน ในเขตลุ่มแม่น้ำออกซุส (Oxus) พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ก็ได้ทรงข้ามเทือกเขาฮินดูกูชและเข้ายึดครองบริเวณเมืองกาบูล พวกชาวเขาได้ต่อต้านอย่างดุเดือดแต่ไม่เป็นผล พระองค์จึงทรงเดินทางข้ามหุบเขากาบูลไปจนถึงแม่น้ำสินธุและทรงเดินทัพข้ามแม่น้ำในฤดูใบไม้ผลิ ในปี ๓๒๖ ก่อนคริสต์กาล โอมฟิส (Omphis)* กษัตริย์แห่งดักษิลาทรงยอมจำนนแต่โดยดี และเมืองนั้นก็ได้ต่อต้านแต่อย่างใด ถัดแม่น้ำแฉลัมไปคือดินแดนของกษัตริย์นักรบแห่งปัญจาบพระนามว่า โปรุส (Porus)** ผู้ที่โอมฟิสทรงเกรงกลัวเป็นอย่างมากถึงแก่เต็มพระทัยยอมมอบโชคชะตาไว้กับอเล็กซานเดอร์ หลังจากการข้ามแม่น้ำแฉลัมอย่างจุใจและด้วยความยากลำบากอย่างยิ่งหลวงพวกมาซีโดเนียจึงได้ประสบความสำเร็จในการปราบปรามกองทัพของโปรุส โปรุสถูกจับได้ โปรุส

*ชื่อนี้เรียกตามหลักฐานโบราณ ในภาษาสันสกฤตเขียนอัมบิ (Ambhi)

**ในสันสกฤตอาจเรียกว่าปาวระ (Paurava) ซึ่งอาจโยงโปรุสกับเผ่ากุ ทั้งนี้เพราะโปรุสเป็นฉายาของตระกูลที่ปกครองเผ่านี้

เป็นบุรุษร่างสูงใหญ่และสง่างามและประทับใจพวกกรีกในความกล้าหาญและภาคภูมิ เมื่อถูกนำตัวออกมาต่อหน้าผู้พิชิต ปรากฏว่ามีบาดแผลถึง ๙ แห่ง และเกือบจะไม่สามารถทรงตัวอยู่ได้ แต่เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ตรัสถามว่าปรารถนาจะให้ได้รับการปฏิบัติอย่างไร โปรุสตอบอย่างกล้าหาญว่า “ให้เหมาะกับข้าพเจ้า - เหมือนกับกษัตริย์” พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ทรงประทับใจในเฉลียวฉลาดของพระองค์มากจนถึงกับทรงคืนอาณาจกรให้ปกครองในฐานะประเทศราช และเมื่อกรีกถอนกำลังกลับได้มอบหมายให้โปรุสดูแลปกครองปัญจาบ

หลังการปราชัยของโปรุส พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ทรงเดินทัพต่อไป ปราบปรามเผ่าต่าง ๆ มากมายรวมทั้งอาณาจกรเล็กอาณาจกรน้อย แต่เมื่อเสด็จมาถึงเบอาส (Beas) พระองค์จำต้องถอยทัพกลับ เพราะแม่ทัพของพระองค์เกรงว่าจะเกิดขบถขึ้นในกองทัพถ้าหากพระองค์ดำเนินทัพต่อไปในดินแดนที่ไม่เคยรู้จัก พระองค์จึงทรงถอยทัพกลับผ่านแคว้นปัญจาบและทรงตีฝ่าลงตามลำน้ำสินธุ ทรงประสบการแข็งขันต่อสู้จากเผ่าพันธุ์หลายเผ่า เมื่อถึงบริเวณปากน้ำทรงจัดแบ่งกองทัพออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งกลับเมโสโปเตเมียทางทะเล อีกส่วนหนึ่งภายใต้การนำของพระองค์เดินทางบกเลียบชายฝั่งทะเลผ่านดินแดนมกราน (Makran) ที่แห้งแล้งเปล่าเปลี่ยว หลังจากประสบความลำบากนานัปการ กองทัพทั้ง ๒ ก็มาถึงลุ่มแม่น้ำยูเฟรติส รวมกับส่วนหนึ่งของกองทัพเล็ก ๆ อีกทัพหนึ่งซึ่งส่งกลับมาก่อนโดยใช้เส้นทางอาราคเซีย (Arachosia คือกันทฮาร์ (Kandahar) ปัจจุบัน) ไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่าพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ทรงปรารถนาที่จะควบคุมดินแดนอินเดียที่ทรงปราบปรามได้ ทั้งนี้เพราะพระองค์ได้ทรงตั้งกองทหารไว้เบื้องหลังและทรงแต่งตั้งซาเทรป (Satraps) ปกครองดินแดนดังกล่าว แต่การกบฏที่เกิดขึ้นในส่วนต่าง ๆ ของอินเดียประกอบกับการสิ้นพระชนม์อย่างกะทันหันของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ในปี ๓๒๓ ก่อนคริสตกาล ทำให้ฐานะของมาซีโดเนียในอินเดียคลอนแคลน ยูดามุส (Eudamus) แม่ทัพของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์คนสุดท้ายถอนตัวไปจากดินแดนทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียในปี ๓๑๗ ก่อนคริสตกาล

ถึงแม้ว่าชาวกรีกจะมีความรู้บางประการเกี่ยวกับอินเดียอยู่บ้างก่อนการรุกรานของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช ความรู้เหล่านั้นส่วนใหญ่เป็นลักษณะนิยายเหลือเชื่อของพวกนักเดินทางมาบัดนี้ นับเป็นครั้งแรกที่ชาวกรีกและชาวอินเดียได้มีการติดต่อกันอย่างใกล้ชิด เป็นที่แน่ชัดจากรายละเอียดของการรบของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ว่าพวกกรีกเกิดความรู้สึกว่าสิ่งที่ตนได้เห็นในอินเดียนั้นน่าประทับใจ พวกกรีกนิยมชมชื่นเป็นอย่างมากต่อสิ่งเหล่านี้ ความกล้าหาญของอินเดีย ความเคร่งครัดของพวกโยคีเปลือยที่ได้พบในดักษิณและความซื่อสัตย์กับความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ของเผ่าชนในแคว้นปัญจาบและซินด์

ผลโดยทันทีของการรุกรานมีน้อย มีอาณานิคมของกรีกตั้งขึ้นในแคว้นบัคเตรีย อาฟกานิสถาน และภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย อาณานิคมเหล่านี้บางแห่งเจริญรุ่งเรืองอยู่เป็นเวลาประมาณ ๗๐ ปีหลังจากนั้น หากว่าเราจะลงความเห็นจากจารึกภาษากรีกของสมัยพระเจ้าอโคซึ่งค้นพบเมื่อไม่นานมานี้ ภาษากรีกยังคงเป็นภาษาสำคัญที่ใช้พูดกันทางแถบกันทฮาร์ อาณาจกรเล็ก ๆ

และคนเผ่าต่าง ๆ ทางตะวันตกเฉียงเหนือถูกแบ่งแยกและโค่นล้ม แต่อินเดียรู้สึกประทับใจกับพระเจ้าอเล็กซานเดอร์น้อยมาก เห็นได้จากวรรณคดีโบราณที่เหลืออยู่ทั้งหมดของอินเดียไม่มีการกล่าวขวัญถึงพระองค์เลย ๒ - ๓ ศตวรรษหลังจากนั้นคนอินเดียจึงได้เริ่มรู้จักคนกรีก แต่สำหรับอิทธิพลของกรีกในระยนี้ไม่มีร่องรอยเลย อย่างไรก็ตาม เป็นไปได้ว่าการรุกรานและช่องว่างทางการเมืองอันเกิดจากการถอนทหารของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์จากดินแดนทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือมีผลโดยทางอ้อมอันมีความสำคัญเป็นอย่างมาก

หลักฐานทางกรีกกล่าวถึงชายหนุ่มอินเดียชื่อซานโดรโคตตุส (Sandrocottus) ซึ่งตามหลักฐานอินเดียก็คือจันทรคุปตะแห่งราชวงศ์โมริยะซึ่งเป็นผู้สนับสนุนผู้รุกราน พลูตาร์ค (Plutarch) กล่าวว่าซานโดรโคตตุสแนะนำให้พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ยกทัพบุกเลยเบอาสไปเพื่อโจมตีจักรพรรดิแห่งราชวงศ์นันทะ (Nanda) ผู้ไม่เป็นที่นิยมในหมู่ราษฎรและคนเหล่านั้นจะได้ลุกฮือขึ้นสนับสนุนผู้รุกราน นักประวัติศาสตร์ละตินชื่อ จัสติน (Justin) เขียนเติมต่อไปว่าหลังจากนั้นซานโดรโคตตุสได้ทำให้พระเจ้าอเล็กซานเดอร์พิโรธด้วยวาจาอันห้าวหาญของเขา พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ทรงสั่งให้ประหารชีวิต แต่ซานโดรโคตตุสหนีรอดไปได้และหลังจากการผจญภัยระยะหนึ่งจึงได้ทำการขับไล่กองทหารกรีกออกจากอินเดียเป็นผลสำเร็จ ตนเองก็ได้ขึ้นปกครองอินเดีย ไม่ว่าเรื่องที่กล่าวมาแล้วจะเป็นจริงหรือไม่ ก็ยังมีเหตุผลพอที่จะเชื่อว่าจักรพรรดิจันทรคุปตะโมริยะผู้เถลิงอำนาจหลังการรุกรานของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์อย่างน้อยที่สุดก็คงเคยได้ยินได้ฟังเกี่ยวกับพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ และคงจะได้แรงดลใจจากการกระทำอันกล้าหาญของพระองค์

ทั้งหลักฐานอินเดียและกรีกเห็นพ้องต้องกันว่าจันทรคุปตะได้ล้มกษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์นันทะและเข้ายึดนครหลวงคือปาตลีบุตร หลักฐานกรีกยังกล่าวต่อไปอีกว่า หลังจากพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ถอยทัพกลับไปแล้ว จันทรคุปตะได้ปราบปรามดินแดนทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียและขับไล่กองทหารกรีกออกไปจากดินแดนดังกล่าว ไม่เป็นที่แน่ชัดว่าเรื่องทั้งสองนี้พระองค์กระทำเรื่องใดก่อน และจากความไม่แน่นอนอันน่ารำคาญของประวัติศาสตร์อินเดียโบราณส่วนใหญ่นี้ การประมาณปีขึ้นครองราชย์ของจันทรคุปตะจึงแตกต่างอยู่ในระยะ ๑๐ ปี (๓๒๔ - ๓๑๓ ก่อนคริสตกาล) แต่ถึงแม้ว่ารายละเอียดประวัติศาสตร์ของการขึ้นครองอำนาจของพระองค์จะไม่แน่นอนก็ตาม แต่ก็เป็นที่ประจักษ์ชัดว่าพระองค์เป็นสถาปนิกเอกของจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในบรรดาจักรวรรดิอินเดียโบราณทั้งหลาย ชาวอินเดียทั้งหลายเชื่อกันว่าพระองค์ทรงได้รับการช่วยเหลือในการปราบปรามเป็นอย่างมากจากที่ปรึกษาผู้เป็นพราหมณ์ที่สามารถแต่ขาดคุณธรรมซึ่งมีชื่อเรียกกันต่าง ๆ ว่า เกาฏิลยะ (Kautilya) จานักยะ (Canakya) และวิษณุคุปตะ (Visnugupta) ในบทละครสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๖ เรื่องแหวนตราของเสนาบติซึ่งมุ่งกล่าวถึงระยะสุดท้ายที่จันทรคุปตะทรงมีชัยเหนือราชวงศ์นันทะ ได้วาดภาพกษัตริย์เป็นชายหนุ่มที่อ่อนแอและไม่มีความสำคัญ และจานักยะคือผู้ปกครองจักรวรรดิที่แท้จริง เสนาบติผู้นี้เป็นผู้ประพันธ์งานที่มีชื่อเสียงโด่งดังเรื่อง อรรถศาสตร์ หรือ “Treatise on Polity” ซึ่งเป็นหลักฐานมีค่ามากในเรื่องการบริหารงานของรัฐ อย่างไรก็ตาม

ก็ตาม ต้นฉบับที่ตกทอดมาถึงปัจจุบันไม่ใช่งานของเฮกาเลียแน แต่ก็นับว่ามีค่ามากและบรรจุข้อรำลึกถึงราชวงศ์โมริยะอย่างแท้จริง

หลังจากนั้นไม่นานพวกกรีกก็ได้หวนกลับมายังอินเดียอีก แม่ทัพคนหนึ่งของอเล็กซานเดอร์คือ เซลิวคัสนิเคเตอร์ (Seleucus Nicator) ประสบความสำเร็จในการคุมอำนาจเหนือส่วนใหญ่ของแคว้นต่าง ๆ ในเอเชีย ซึ่งครั้งหนึ่งเคยร่วมอยู่ในจักรวรรดิมาซีโดเนียที่มีอายุไม่ยืนยาว และต่อจากนั้นก็มุ่งความสนใจไปทางตะวันออก ประมาณปี ๓๐๕ ก่อนคริสตกาล เซลิวคัสนิเคเตอร์ก็ได้เผชิญหน้ากับจันทรคุปตะในการยุทธ์ที่ยากลำบากที่สุด เพราะเซลิวคัสนิเคเตอร์ไม่เพียงแต่ประสบความสำเร็จล้มเหลวในความพยายามที่จะยึดเอาดินแดนในอินเดียที่อเล็กซานเดอร์เคยตีได้กลับคืนมาเท่านั้น แต่ยังสูญเสียดินแดนส่วนที่เป็นอาฟกานิสถานในปัจจุบันแก่จันทรคุปตะโดยได้รับข้างเพียง ๕๐๐ เชือกเป็นการชดเชย การตกลงสันติภาพกระทำโดยใช้วิธีการสมรส หากแต่เราไม่มีรายละเอียดว่ากระทำในลักษณะใด อย่างไรก็ตาม คงจะไม่ใช้สิ่งที่เป็นไปไม่ได้ว่าผู้สืบสันตติวงศ์องค์ต่อ ๆ มาของจันทรคุปตะจะมีสายเลือดกรีกอยู่ด้วย

เซลิวคัสได้ส่งเอกอัครราชทูตคือเมอกาสเตนิส (Megasthenes) ไปประจำอยู่ที่ราชสำนักราชวงศ์โมริยะที่ปาตลีบุตร ทูตผู้นี้ได้บันทึกเรื่องราวอย่างละเอียดเกี่ยวกับอินเดียซึ่งกลายเป็นตำราที่ได้มาตรฐานในเรื่องนี้สำหรับนักเขียนกรีก - ละตินในสมัยหลัง แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ต้นฉบับของเมอกาสเตนิสซึ่งพรรณนารายละเอียดถึงอินเดียไม่เหลือตกทอดถึงปัจจุบัน แต่นักประพันธ์กรีกและละตินหลายคนได้เคยศึกษาต้นฉบับนั้นอย่างมาก และได้นำมาเขียนลงไว้ในงานของตนเป็นบางส่วนหลักฐานของเมอกาสเตนิสแม้ว่าไม่สมบูรณ์และถูกต้องเท่าที่ปรารถนาจะให้ เป็นแต่ก็มีความสำคัญมากในแง่ที่เป็นรายละเอียดที่มีความต่อเนื่องกันเกี่ยวกับอินเดียอย่างแท้จริง ซึ่งนักเดินทางต่างชาติเป็นผู้บันทึกจากการเปรียบเทียบข้อความหลายตอนของเมอกาสเตนิสกับอรรถศาสตร์ เป็นที่แน่ชัดว่าในจักรวรรดิของราชวงศ์โมริยะมีการบริหารงานตามระบบราชการที่จัดไว้อย่างเป็นระเบียบ ระบบดังกล่าวควบคุมการเศรษฐกิจทั้งหมดของรัฐ มีระบบสืบราชการลับที่มีประสิทธิภาพทำงานเข้มข้นอยู่ในหมู่ชนทุกชั้น ตั้งแต่หมู่เสนาบดีผู้สูงที่สุดจนถึงหมู่ชนชั้นต่ำของเมือง

เมอกาสเตนิสยกย่องจักรพรรดิจันทรคุปตะเป็นอย่างมากในเรื่องการบริหารงานด้านตุลาการอย่างแข็งขัน พระองค์จะทรงออกกว่าราชการด้วยพระองค์เองในทพาทิ (darbar)* กลางแจ้ง พระองค์ประทับในวังที่ใหญ่โตกว้างขวางและหรูหราที่กรุงปาตลีบุตร ซึ่งถึงแม้ว่าจะสร้างด้วยไม้ก็ยังงดงามและโอ่อ่าอย่างไม่น่าเชื่อ แต่ชีวิตของพระองค์ไม่ทรงเป็นสุขนัก เพราะทรงเกรงการลอบปลง

*ในข้อความนี้เป็นคำที่ใช้ผิดในทางกาลเวลา ทั้งนี้เพราะเป็นคำเปอร์เซีย และพวกมุสลิมเป็นผู้นำเข้ามา แต่เป็นที่รู้จักกันดีว่าและมีความหมายตรงกว่าคำสันสกฤตคือ สภา ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน

พระชนมซึ่งเป็นอันตรายที่กษัตริย์อินเดียหลายองค์หันวันเกรงเสมอมา จึงต้องมีการถวายอารักขาอย่างเข้มงวด ราชธานีก็ใหญ่โตงดงามล้อมรอบด้วยกำแพง มีคณะกรรมการบริหารซึ่งประกอบด้วยสมาชิก ๓๐ คน ทำหน้าที่ควบคุมดูแล คณะกรรมการชุดนี้จะวางกฎเกณฑ์อย่างละเอียดเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมของประชาชน เมื่อกาสเตนีสได้สังเกตเห็นว่ามีวรรณะ แม้ว่าการที่เขาจัดแบ่งประชาชนออกเป็น ๗ กลุ่มตามการสืบเชื้อสายในเผ่าเดียวกันจะเป็นการแบ่งที่ผิดพลาดอย่างแน่นอน

ตามที่เชื่อกันในลัทธิศาสนาเซน พระเจ้าจันทรคุปตะทรงสละราชสมบัติและผนวชเป็นพระในศาสนาเซน ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาโดยไม่เสวยจลนสิ้นพระชนม์ตามแบบฉบับของนักบุญของลัทธิเซน ณ วัดของศาสนาเซนแห่งพระศระวะณะเบลโคลา (Sravana Belgola) ในแคว้นไมซอร์ปัจจุบัน เรื่องนี้จะจริงหรือไม่ก็ตาม ราชโอรสของพระองค์คือพินทุसारได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์หลังจากที่ทรงอยู่ในราชสมบัติมาเป็นเวลา ๒๔ ปี เราไม่รู้เรื่องราวเกี่ยวกับพระเจ้าพินทุसारมากนัก นอกจากว่าทรงติดต่อกับแอนติโอคัสที่ ๑ (Antiochus I) กษัตริย์ราชวงศ์เซลิวซิด (Seleucid) แห่งซีเรียตามหลักฐานของอธีนาอุส (Athenaeus) พระเจ้าพินทุसारได้ทรงขอประทานเหล่าองุ่น มะเดื่อและไซฟิสต์จากกษัตริย์กรีก แอนติโอคัสส่งมะเดื่อและเหล่าองุ่นมาประทาน แต่ทรงปฏิเสธว่า ปรัชญาเมธีกรีกไม่ได้มีไว้เพื่อการส่งออก นิยายประหลาดเรื่องนี้ดูเหมือนจะบ่งชี้ว่าพระเจ้าพินทุसारก็ทรงเหมือนกับกษัตริย์อินเดียองค์อื่น ๆ ที่สนพระทัยทั้งในความสละดวงสลายทางกายและปรัชญาในเวลาเดียวกัน แต่พระองค์ก็ทรงมีความสามารถพอที่จะรักษจักรวรรดิพระองค์ไว้ได้โดยปลอดภัย และน่าจะเป็นได้ว่าได้เพิ่มดินแดนทางเขตแดนเข้ากับจักรวรรดิ โอรสคือพระเจ้าอโคกได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระองค์ประมาณปี ๒๖๙ ก่อนคริสตกาล โดยอาจจะมิช่วงวันระยะสั้น ๆ ระหว่างรัชกาลทั้งสอง พระเจ้าอโคกทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดและทรงคุณธรรมที่สุดที่อินเดียเคยประจักษ์และทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดองค์หนึ่งของโลกอย่างแน่นอน

ตามหลักฐานทางพุทธศาสนา พระเจ้าอโคกทรงชิงราชสมบัติและสังหารผู้ที่อาจจะขึ้นมาเป็นคู่แข่งของพระองค์ทั้งหมด และเริ่มรัชกาลด้วยการปกครองแบบทรวาษย์ แต่เรื่องดังกล่าวไม่ปรากฏในจารึกในสมัยพระเจ้าอโคกซึ่งเป็นหลักฐานประเภทเอกสารที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่เก่าแก่ที่สุดที่มีความสำคัญในทางประวัติศาสตร์ของอินเดีย ประกอบด้วยชุดพระบรมราชโองการจารึกในลักษณะเดียวกันบนหลักศิลาและเสานินตามที่แตกต่างกัน กระจัดกระจายอยู่ทั่วอินเดีย (ดูรูปที่ ๖) เป็นอนุสาวรีย์ที่มีลักษณะพิเศษเพื่อเตือนความทรงจำถึงกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ พระบรมราชโองการดังกล่าว ได้รับแรงบันดาลใจบ้างจากพระราชนิพนธ์ของราชวงศ์อาคิเมนิดที่มีมาก่อน แต่เนื้อหาแตกต่างจากจารึกที่ยิ่งใหญ่ของดาร์อุสที่ ๑ มาก ยกตัวอย่างเช่นข้อความที่สวดดีพระจักรพรรดิ การจัดลำดับหมวดหมู่การปราบปรามของพระองค์ และบัญชีจำนวนประชาชาติและเผ่าต่าง ๆ ที่อยู่ใต้พระราชอำนาจ พระบรมราชโองการของพระเจ้าอโคกมีลักษณะเป็นประกาศนโยบายที่เป็นทางการและข้อปฏิบัติที่ข้าราชการและพลนิกรควรยึดถือ ข้อความหลายตอนมีลักษณะเป็นกันเอง และฉบับร่างคงจะเป็นพระนิพนธ์ขององค์จักรพรรดิเอง

จารึกกล่าวว่าหลังจากเกลิงราชสมบัติได้ ๔ ปี พระเจ้าอโคกได้ทรงเปลี่ยนแปลงพระราช-
 หฤทัยโดยสมบูรณและเริ่มดำเนินนโยบายใหม่ พระเจ้าอโคกทรงมีพระราชดำรัสดังนี้

“เมื่อพระมหากษัตริย์ ผู้สง่างามและเป็นທີ່โปรดปรานแห่งพระเป็นเจ้าเกลิงราชสมบัติได้ ๔
 ปี กลิงคะก็ถูกปราบปรามลง ในครั้งนั้นประชากร ๑๕๐,๐๐๐ ถูกจับเป็นเชลย อีก ๑๐๐,๐๐๐ คน
 ถูกประหารชีวิต และยังมีอีกเป็นจำนวนมากที่ถึงแก่ชีวิต ภายหลังที่ยึดได้กลิงคะ “ผู้เป็นที่โปรด
 ปรานแห่งพระเป็นเจ้า” ก็เริ่มดำเนินชีวิตตามทางแห่งธรรมะ รักในธรรมะ สั่งสอนธรรมะ เมื่อ
 ดินแดนที่ยังไม่ได้ปราบปรามถูกปราบปรามลง ประชาชนพลเมืองต้องถูกประหารชีวิต เขาเหล่านั้น
 นั้นสูญเสียชีวิต หรือถูกจับเป็นเชลย สิ่งเหล่านี้ “ผู้เป็นที่โปรดปรานแห่งพระเป็นเจ้า” รู้สึกหดหู่
 และสังเวช มาบัดนี้แม้เพียงหนึ่งในร้อยหรือหนึ่งในพันของบรรดาผู้ที่ประสบทุกข์เข็ญในกลิงคะจะ
 ถูกประหารชีวิตหรือสูญเสียชีวิตหรือถูกจับเป็นเชลย ก็นับเป็นความวิปริตของ “ผู้เป็นที่โปรด
 ปรานแห่งพระเป็นเจ้า” แล้วหากผู้ใดกระทำผิดต่อพระองค์ผู้นี้จะได้รับการอภัยโทษเท่าที่พึงกระทำ
 ได้ “ผู้เป็นที่โปรดปรานแห่งพระเป็นเจ้า” ทรงปกครองด้วยเหตุผล ทรงพยายามที่จะปรับปรุง แม้
 แต่พวกชาวป่าซึ่งอยู่ในจักรวรรดิของพระองค์ แต่ “ผู้เป็นที่โปรดปรานแห่งพระเป็นเจ้า” ไม่เพียงแต่
 ทรงมีเมตตาธรรม พระองค์ยังทรงอำนาจให้คนเหล่านั้นรู้สึกสำนึกตน หรือมิฉะนั้นก็จะถูกประหาร
 ทั้งนี้ “ผู้เป็นที่โปรดปรานแห่งพระเป็นเจ้า” พิจารณาให้มีความปลอดภัย การควบคุมตนเอง ความ
 เป็นธรรมและความสุข แก่สิ่งมีชีวิตทั้งปวง “ผู้เป็นที่โปรดปรานแห่งพระเป็นเจ้า” ทรงถือว่าชัยชนะ
 ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดคือชัยชนะแห่งธรรมะและชัยชนะนั้น “ผู้เป็นที่โปรดปรานแห่งพระเป็นเจ้า” ทรงชนะ
 แล้ว ณ ที่นี้ และตลอดพระแดนทั่วทุกสารทิศ แม้แต่อยู่ห่างออกไปถึง ๑๒,๐๐๐ เส้น ในดินแดน
 ของกษัตริย์กรีก อันติโยคะ และเลยดินแดนของกษัตริย์กรีกไปยังดินแดนของกษัตริย์ทั้ง ๔ คือ
 ตูรมัย อันติกนิ มคา และอลิกสุตระ และทางทิศใต้ ในหมู่พวกโจฬะและปาณฑยะ ไปไกลจนถึง
 ลังกา”

จึงเห็นได้ว่าหัวใจสำคัญของการปฏิรูปของพระเจ้าอโคกคือมนุษยธรรมสำหรับการบริหารภายใน
 และละเว้นจากสงครามอันเป็นการรุกราน พระองค์ทรงหันมาใช้นโยบายการพิชิตด้วยธรรมะแทน
 นโยบายการแผ่ขยายอาณาเขตซึ่งเคยใช้ปฏิบัติมา พระองค์ทรงอ้างว่า ได้ประสบชัยชนะหลายครั้ง
 ด้วยวิธีดังกล่าว แม้แต่ในหมู่กษัตริย์กรีกทั้ง ๕ ซึ่งพระนามถูกดัดแปลงไปบ้างตามลักษณะอินเดีย
 ดังที่กล่าวไว้ในข้อความที่คัดมาข้างต้น แอนติโอคัสที่ ๒ เธออส (Theos) แห่งซีเรีย โทเลมี ที่ ๒
 (Ptolemy II) ฟิลาเคิลฟูส (Philakelphus) แห่งอีลิปต์ แอนติโกนุส (Antigonos) โกนาตาส (Gonatas)
 แห่งมาซีโดเนีย มากาส (Magas) แห่งซีเรเน (Cyrene) และอเล็กซานเดอร์แห่งเอไพรัส พระเจ้า
 อโคกดูเหมือนจะทรงเชื่อว่า พระองค์สามารถจะทำให้เพื่อนบ้านของพระองค์เห็นคุณค่าในวิเท-
 โศบายใหม่ของพระองค์ พอที่จะยอมรับความเป็นผู้นำของพระองค์ทางธรรมในหมู่โลกทั้งหลายที่
 เจริญแล้ว ทั้งนี้ด้วยการเป็นตัวอย่งการปกครองแบบธรรมิกราช พระองค์มิได้ทรงยกเลิก
 ความปรารถนาที่จะแผ่ขยายจักรวรรดิ แต่ทรงดัดแปลงความปรารถนาดังกล่าวให้เข้ากับข้อปฏิบัติ
 ที่มีมนุษยธรรมของพุทธศาสนา

รูปที่ ๖: แผนที่แสดงจักรวรรดิของพระเจ้าอโศกมหาราช (เสานหินที่เดิมพบอยู่ที่เมืองมิราต (Mirath) และโทปาร์ (Topra) นั้น ปัจจุบันอยู่ที่กรุงเดลี)

ในเรื่องกิจการภายในประเทศ นโยบายใหม่ของพระองค์ทำให้เกิดความรู้สึกละอายใจอยู่ทั่วไป ซึ่งต่างไปจากการปกครองที่เข้มงวดของสมัยก่อนหน้านั้น พระเจ้าอโศกทรงประกาศว่ามนุษย์ทุกคนคือลูกของพระองค์ พระองค์เคยตำหนิข้าหลวงประจำท้องถื่นมากกว่าหนึ่งครั้งในการที่เขาเหล่านั้นไม่อาจปฏิบัติตามแนวนโยบายของพระองค์อย่างถืถ้วน พระองค์ทรงสนับสนุนลัทธิฮินสา (การไม่ทำร้ายต่อสัตว์และเพื่อนมนุษย์) อย่างแข็งขัน ความคิดดังกล่าวในขณะนั้นได้แพร่ขยายไปในหมู่ผู้เคร่งศาสนาในทุกลัทธิ ทรงห้ามการบูชายันต์ด้วยสัตว์ อย่างน้อยที่สุดห้ามไม่ให้มีในเมืองหลวง ทรงออกกฎเกี่ยวกับการฆ่าสัตว์เพื่อการบริโภค และห้ามการฆ่าสัตว์บางชนิดอย่างเด็ดขาด พระองค์ทรงภาคภูมิพระทัยเป็นอย่างยิ่งที่ได้เสด็จยั้งสังเวชนียสถานในพุทธศาสนาแทนการเสด็จประพาสล่าสัตว์อันเป็นกิฬาทิที่กษัตริย์อินเดียทรงถือเป็นราชประเพณี และทรงประกาศว่าให้ลดการบริโภคเนื้อสัตว์ในราชสำนักลงจนเหลืออัตราส่วนที่น้อยมาก กล่าวได้ว่าการส่งเสริมในเรื่องนี้ของพระองค์มีส่วนช่วยให้เกิดความนิยมอย่างกว้างขวางในมังสะวิริตปฏิบัติในอินเดีย

จากข้อความที่คัดมาข้างต้นและจากข้อบ่งชี้อื่น ๆ เป็นที่ประจักษ์อย่างแจ่มชัดว่าพระเจ้าอโศกมิได้ทรงเป็นผู้ใฝ่สันติโดยสมบูรณ์ ชาวเขาและชาวป่าที่ดุร้ายยังคงเป็นอันตรายต่อประชาชนในหมู่บ้านซึ่งเป็นผู้มีอารยธรรมสูงกว่า และดูเหมือนว่ากษัตริย์องค์ก่อน ๆ ทรงควบคุมชาวเขาชาวป่าเหล่านี้ด้วยการปราบปรามกวาดล้างให้สิ้นซากอย่างไร้ความปราณี เห็นได้ถนัดว่าพระเจ้าอโศกทรงตั้งพระทัยที่จะพยายามนำความเจริญไปสู่คนเหล่านั้น แต่ขณะเดียวกันก็เป็นทีที่ประจักษ์ชัดว่าพระองค์พร้อมที่จะปราบปรามด้วยการใช้กำลัง ถ้าคนเหล่านั้นยังทำการปล้นสะดมดินแดนในจักรวรรดิส่วนที่มีผู้คนตั้งรกรากแล้ว พระองค์ไม่ทรงกล่าวถึงการลดกำลังทหาร ซึ่งถ้าด้วยอิทธิพลของพุทธศาสนา พระองค์ได้ทรงดำเนินการดังกล่าวก็คงจะได้แสดงความภูมิพระทัยให้เป็นที่ปรากฏ ถึงแม้พระองค์ทรงเสียพระทัยในการปราบปรามกลึงคะ แต่ทรงเป็นนักนิยมในความจริงเกินกว่าที่จะให้ชาวกลึงค์กลับคืนอยู่ใต้การปกครองของผู้ปกครองดั้งเดิมไม่ว่าคนเหล่านั้นจะเป็นใครก็ตาม พระองค์ได้จัดการปกครองพวกกลึงค์ให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิของพระองค์ ในความนิยมในมนุษยธรรมของพระองค์ พระองค์ยังคงรักษาไว้ซึ่งการลงโทษถึงแก่อชีวิต โดยให้โอกาสผู้รับโทษได้มีชีวิตอยู่ ๓ วัน ก่อนถึงวันประหารเพื่อสั่งเสียและเตรียมจิตใจสำหรับโลกหน้า โทษประหารนี้กษัตริย์อินเดียสมัยหลังบางพระองค์ทรงยกเลิกเสีย แม้หลักฐานที่เชื่อถือกันในกลุ่มพุทธศาสนิกชนจะกล่าวว่าพระองค์ทรงล้มเลิกวิธีทรมานที่ใช้ในขบวนการยุติธรรม ข้อนี้ไม่มีระบุไว้เป็นที่แน่ชัดในพระบรมราชโองการของพระองค์

ในบรรดาบริการแน่ชัดที่ให้กับชุมชน พระเจ้าอโศกทรงกล่าวถึงการปรับปรุงการคมนาคมด้วยการปลูกไม้ผลตามเส้นทางเพื่อให้ร่มเงาและใช้บริโภค โปรดให้ขุดบ่อน้ำเป็นระยะ ๆ และปลูกที่ปักสำหรับคนเดินทางที่เหน็ดเหนื่อย ทรงส่งเสริมการปลูกพืชประเภทสมุนไพร ยาที่ทำจากพืชดังกล่าวรวมทั้งยาชนิดอื่น ๆ ใช้รักษาทั้งคนและสัตว์ เพื่อประกันว่าการปฏิรูปของพระองค์จะได้ผลจริงจึงพระองค์ทรงจัดตั้งคณะเจ้าหน้าที่ชุดหนึ่งเรียกว่า “เจ้าหน้าที่แห่งธรรมะ” หรือ “ธรรมะ มหามาตรา” รับคำสั่งจากส่วนกลางทำการตรวจตรากิจการงานในท้องถื่นต่าง ๆ ส่งเสริมสัมพันธไมตรีอันดีระหว่าง

บุคคลต่อบุคคล และดูแลให้เจ้าพนักงานท้องถิ่นปฏิบัติตามนโยบายใหม่ให้ได้ผลดี ด้วยลักษณะดังกล่าวการปฏิรูปของพระเจ้าอโศกจึงโน้มเอียงไปในทางโยกอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางมากกว่าการปกครองแบบมอบอำนาจ

เป็นที่ประจักษ์ชัดว่าหลังจากที่กลับพระทัยแล้ว ถ้าไม่ใช่ก่อนหน้านี้ พระองค์ได้ทรงรับนับถือพุทธศาสนา ผู้เชี่ยวชาญบางคนเชื่อว่าพระองค์ถึงกับทรงผนวชในพุทธศาสนา แต่จาริกได้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ไม่ได้ทรงเป็นนักอภิปราย และอาจทรงสนพระทัยหรือเข้าพระทัยในข้อปลีกย่อยต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนาน้อยมาก ถึงแม้ว่าพระองค์ไม่เคยตรัสเกี่ยวกับนิพพาน แต่ก็ทรงกล่าวถึงสวรรค์อยู่บ่อยครั้ง และดูเหมือนว่าจะทรงเชื่ออย่างบริสุทธิ์ใจว่าเทพดาได้มาปรากฏบนพื้นโลกเนื่องด้วยศีลธรรมจรรยาสูงขึ้นอันเป็นผลจากการปฏิรูปของพระองค์ และปรากฏการณ์ดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นมาเป็นเวลาหลายปีแล้วก่อนหน้านี้ ศาสนาพุทธในทัศนะของพระเจ้าอโศกเป็นเสมือนหนึ่งระบบศีลธรรมอันนำไปสู่ความสงบสันติและความรักใคร่ปรองดองทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ข้อสมมติในระดับอภิปรายของพระองค์เห็นได้ชัดว่าไม่ใช่พุทธลักษณะ แต่เป็นธรรมเนียมของอินเดียในสมัยนั้นอย่างเห็นได้ชัด ลักษณะเล็กน้อยที่แสดงว่าพระเจ้าจักรพรรดิทรงเคร่งศาสนา เห็นได้จากข้อความในพระบรมราชโองการที่ทรงห้ามงานสนุกสนานที่เอะอะตึงตัง และทรงอนุญาตงานชุมนุมทางศาสนาเท่านั้น

ศาสนาพุทธของพระเจ้าอโศก แม้จะเต็มไปด้วยศรัทธาอย่างแรงกล้าก็ไม่ได้มีการกีดกันใด ๆ พระองค์เคยทรงประกาศมากกว่าหนึ่งครั้งว่าทุก ๆ ลัทธิมีค่าควรแก่การนับถือทั้งสิ้น พระองค์ได้ทรงอุทิศกำลังที่สร้างขึ้นให้แก่ลัทธิของอาชีวกะ (Ajivika) ซึ่งเป็นพวกหนึ่งที่เป็นคู่แข่งสำคัญของพวกพุทธศาสนิกชน ความสัมพันธ์ของพระองค์กับคณะสงฆ์เป็นไปในลักษณะที่ทรงมีอำนาจเหนือกว่า ดังที่พระองค์ทรงมีกระแสรับสั่งอย่างทรงรู้ผิดชอบให้คณะสงฆ์ศึกษาข้อความบางตอนในพระคัมภีร์ และยังทรงออกคำสั่งให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นทำการสืบเสาะที่ประพฤติตนไม่เหมาะสม ในรัชสมัยพระเจ้าอโศกนี้เองที่ศาสนาพุทธได้สิ้นสุดสภาพการเป็นลัทธิเล็ก ๆ ธรรมดา ๆ ของอินเดีย และเริ่มบทบาทของการเป็นศาสนาสำคัญของโลก เชื่อกันว่าได้มีการประชุมสงฆ์ครั้งสำคัญที่กรุงปาตลีบุตร เพื่อทำการรวบรวมพระธรรมคำสั่งสอนเป็นภาษาบาลี และหลังจากนั้นคณะธรรมทูตก็ได้ถูกส่งออกไปทั่วทุกส่วนของอินเดียและดินแดนใกล้เคียง

เชื่อกันเป็นเสียงเดียวว่าการรับพุทธศาสนาในลังกานั้นเป็นผลงานของพระเจ้ามเหศวระ (Mahendra บาลี - มหินทรี) โอรสหรือบางแห่งว่าเป็นอนุชาของพระเจ้าอโศกผู้ทรงผนวชในพุทธศาสนา แม้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างผู้เผยแพร่ศาสนาในลังกากับพระเจ้าอโศกก็ยังเป็นที่สงสัยกันอยู่ แต่ไม่มีอะไรต้องสงสัย ในแง่ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของพระองค์หรือของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ (Devanampiya Tissa) ผู้ทรงยอมเปลี่ยนศาสนาเป็นคนแรก แม้ว่ามีพวกอารยันเข้าไปตั้งถิ่นฐานในลังกาก่อนหน้านี้นี้กว่า ๒ ศตวรรษ แต่วัฒนธรรมของเกาะลังกาที่เพิ่งจะเริ่มก่อตัวขึ้นในระยะนี้ ทั้งนี้ภายใต้อิทธิพลของพุทธศาสนา พงศาวดารลังกาซึ่งถึงจะมีลักษณะออกไปในทางชาตินิยมก็ไม่นำ

จะผิดพลาดในเรื่องนี้ ได้ยอมรับอย่างเป็นทางการเป็นนัยว่าติสสะทรงอยู่ได้อำนาจพระเจ้าอโศกอย่างหลวม ๆ ทั้งนี้โดยกล่าวว่าพระองค์ได้ทรงทำการราชภิเษกเป็นครั้งที่ ๒ และทรงเปลี่ยนมารับนับถือพุทธศาสนาตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าอโศก โดยเหตุนี้เราอาจกล่าวได้ว่า อย่างน้อยที่สุดหนึ่งในบรรดาชัยชนะแห่งธรรมของพระเจ้าอโศกนอกจักรวรรดิของพระองค์ได้ประสบผลสำเร็จอย่างงดงาม แต่ความพยายามที่จะเอาชนะกษัตริย์กรีกด้วยธรรมะนั้นสิ้นสุดลงด้วยความล้มเหลว ทั้งนี้ตามหลักฐานข้างกรีก - โรมันไม่ปรากฏว่าได้กล่าวถึงคณะสมณะทูต และถึงแม้ว่าคณะทูตดังกล่าวจะได้เดินทางไปถึงจุดหมายปลายทาง ก็คงไม่มีผลอันใดต่อผู้สืบสันตติวงศ์ต่อ ๆ มาของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ ผู้เต็มไปด้วยความทะเยอทะยาน

ในทัศนะของนักศึกษานี้ในปัจจุบัน พระเจ้าอโศกทรงเด่นอยู่เหนือกษัตริย์องค์อื่น ๆ ของอินเดียโบราณ ถ้ามิใช่ด้วยเหตุผลอื่นมากไปกว่าการที่พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์องค์เดียวในบรรดากษัตริย์ทั้งหลายที่มีประวัติและความเป็นมาที่รื้อฟื้นขึ้นได้ด้วยความสำเร็จได้มากพอประมาณ แต่แม้กระนั้นภาพของพระเจ้าอโศกก็มีได้แจ่มชัดอย่างที่เราราวรณนาจะให้เป็น และวิเทโศบายของพระองค์ ก็ยังเป็นประเด็นที่มีหลายความเห็น นักวิจารณ์กล่าวหาว่าพระองค์ทรงนำจักรวรรดิแห่งราชวงศ์โมริยะไปสู่ความพินาศ อาจด้วยการทำให้ชนชั้นพราหมณ์ขุนเคือง หรือด้วยการบ่อนทำลายจิตใจความเป็นนักรบในหมู่ชนชั้นปกครอง เราไม่อาจยอมรับข้อกล่าวหาข้อหนึ่งข้อใดได้ ทั้งนี้ปรากฏว่าจักรพรรดิผู้สราสิ้นพระชนม์ในราวปี ๒๓๒ ก่อนคริสตกาล ทรงหย่อนอำนาจลงมากในระยะหลังทั้งยังมีปัญหาการสืบราชสมบัติในมูราชโอรส เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์จักรวรรดิก็เริ่มแตกแยก ข้าหลวงตามแคว้นใหญ่ ๆ ซึ่งโดยปกติแล้วก็คือสมาชิกในราชตระกูลได้ตั้งตัวเป็นอิสระ ผู้สืบสันตติวงศ์ต่อ ๆ มา มีความสามารถน้อยกว่าพระเจ้าอโศกและเรื่องราวเกี่ยวกับกษัตริย์เหล่านั้นก็ไม่ใช่ที่รู้จักมากนัก นอกจากพระนาม

ผู้เชี่ยวชาญในศตวรรษที่ ๑๙ ผู้หนึ่งกล่าวถึงพระเจ้าอโศกตามพุทธตำนานว่า “กึ่งสัตว-ประหลาดกึ่งคนปัญญาอ่อน” ด้วยเหตุที่เรื่องราวความมีมนุษยธรรมและความใจบุญสุนทานที่ทรงปฏิบัติถูกทับถมเสริมแต่งโดยนิยายของพวกพระในศตวรรษหลัง ๆ แต่พระเจ้าอโศกผู้ปรากฏในหลักศิลาจารึกและจารึกเสานหินปรากฏพระองค์เป็นมนุษย์ที่แท้จริง และเป็นบุรุษที่ก้าวล้ำหน้าสมัยของพระองค์เอง ไม่มีทางใดเลยที่พระองค์จะทรงเป็นนักฝัน แต่ทรงเป็นกษัตริย์ทุกกระเบียดนิ้ว ทรงชื่อและไร้เดียงสาอยู่บ้าง ประจักษ์ธรรมะด้วยพระองค์เอง โปรดพิธีรีตอง แต่ไม่ทรงรู้จักเหน็ดเหนื่อย มีพระทัยเข้มแข็งแน่วแน่และสง่า สาธารณรัฐอินเดียมีเหตุผลอย่างดีในการรับเอารูปหัวเสาพระเจ้าอโศกมาเป็นตราประจำแผ่นดิน

สมัยการรุกราน

กษัตริย์ราชวงศ์โมริยะทรงปกครองแคว้นมคธต่อมาอีกเป็นเวลาประมาณ ๕๐ ปี จนถึงราวปี ๑๘๓ ก่อนคริสตกาล ปุษยมิตรสูงคะ (Pusyamitra Sunga) พราหมณ์ผู้เป็นแม่ทัพของพุกุฬทรถ

(Brhadratha) กษัตริย์ราชวงศ์โมริยะองค์สุดท้ายทำการปฏิวัติชิงอำนาจเป็นผลสำเร็จ ปุชยมิตรทรงสนับสนุนลัทธิดั้งเดิม และได้รื้อฟื้นการทำพิธีกรรมตามพระเวทโบราณรวมทั้งพิธีอศวเมธ แต่ความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในระยะนี้พิสูจน์ได้จากซากที่เหลือตกค้างอยู่ที่ภารhut (Bharhut) เรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับการที่พระองค์ทรงประหัตประหารพระสงฆ์ในพุทธศาสนาอาจเป็นเรื่องที่เล่ากันจนเกินเหตุโดยพวกแยกศาสนา อาณาจักรราชวงศ์สูงจะเป็นราชอาณาจักรที่ไม่ได้รวมกันปกครองเป็นปึกแผ่นโยงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอย่างเช่นราชวงศ์โมริยะไม่ว่าในทางใด เป็นจักรวรรดิที่รวมกันอย่างหลวม ๆ ซึ่งจะเป็นลักษณะสามัญของอินเดียตามแบบอินเดีย ลักษณะดังกล่าวเรียกอย่างกว้าง ๆ ว่า พิวดัล ศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่วิดิสา (Vidisa มาลาวาตะวันออก) ซึ่งส่วนใหญ่ กษัตริย์ปกครองโดยตรง รายรอบอาณาจักรคือรัฐประเทศราชทั้งเล็กและใหญ่ ยอมอยู่ได้อำนาจในขอบเขตมากน้อยต่างกัน บางรัฐเห็นได้ถนัดว่ามีอำนาจปกครองตนเองมากพอที่จะออกเหรียญกษาปณ์ใช้เอง ไกลออกไปจากจักรวรรดิของพระเจ้าปุชยมิตร ส่วนใหญ่ของจักรวรรดิของราชวงศ์โมริยะเดิมได้ปกครองตนเองอย่างเป็นอิสระแล้วในขณะนั้น และภาวะของมคธซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมและอำนาจก็ไม่ใช่ที่ทราบมากนัก

ไม่นานอิทธิพลของราชวงศ์โมริยะก็ถูกลิ้มจนเกือบหมดสิ้น หลังจากนั้นราชวงศ์คุปตะได้พยายามสร้างจักรวรรดิที่โยงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางมากขึ้น และปกครองส่วนใหญ่ของอินเดียตอนเหนือโดยตรงเป็นเวลากว่า ๑๐๐ ปี แต่กรณีนี้เป็นข้อยกเว้นประการสำคัญรวมกับข้อยกเว้นย่อย ๆ อีก ๒ - ๓ กรณี จักรวรรดินิยมของอินเดียภายใต้วัฒนธรรมฮินดูในสมัยต่อมาจะเป็นลักษณะกึ่งพิวดัลคือหลวมและไม่มั่นคง ความทรงจำเกี่ยวกับการละทิ้งการปราบปรามของพระเจ้าอโศกก็ถูกลืมในเวลาไม่นานนัก ยุทธสงครามเพื่อรุกรานได้กลายมาเป็นกีฬาพระราชารีกครั้งหนึ่ง โดยทัศนะของนักทฤษฎีแล้วสิ่งนี้คือกิจกรรมปกติวิสัยของรัฐ โดยทั่วไปแล้วประวัติศาสตร์อินเดียสมัยหลังราชวงศ์โมริยะเป็นเรื่องราวของการต่อสู้ระหว่างราชวงศ์เพื่อครองความเป็นใหญ่ในภูมิภาค ทำให้อินเดียต้องสูญเสียความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในทางการเมือง ถึงแม้ว่าจะไม่ใช่ทางวัฒนธรรม เป็นเวลาเกือบสองพันปี

หลักฐานหลายแห่งกล่าวถึงปุชยมิตร พระนามของพระองค์ปรากฏในจารึกสั้น ๆ แห่งหนึ่งกล่าวถึงการสืบเชื้อสายที่ไม่เป็นที่รู้จัก พระองค์ไม่ได้ใช้พระนามกษัตริย์ และตลอดรัชสมัยใช้ตำแหน่งเสนาบดี หรือ “แม่ทัพ” อัคนิมิตร (Agnimitra) ไอรสผู้ซึ่งดูเหมือนจะเป็นกษัตริย์ตลอดช่วงชีวิตของพระราชบิดา เป็นที่รู้จักกันในบทละครของกาลิลาส (Kalidasa) ชื่อเรื่อง มาลวิกาและอัคนิมิตร ส่วนราชันต์ดาคือวสุมิตร (Vasumitra) ได้มีบันทึกไว้ในหลักฐานแหล่งเดียวกันว่าเคยมีชัยเหนือพวกกรีก จากจารึกบนเสาที่เบสนคร (Besnagar) ใกล้ ๆ กับภิลสา (Bhilsa) บันทึกว่า กษัตริย์ราชวงศ์สูงะองค์หนึ่งคือภากภดร (Bhagabhadra) ทรงรับราชทูตชื่อเฮลิโอโดรุสจากแอนติอาลซิดัส กษัตริย์กรีกแห่งดักษิณิลา นอกจากนั้นแล้วกษัตริย์ราชวงศ์สูงะก็ปรากฏแต่เพียงพระนามในลักษณะที่ปิดเป็นอันในหมู่รายพระนามกษัตริย์ที่ปะปนกันอยู่ในปุราณะ (Purana) เอกสารทางศาสนาซึ่งมีอายุตั้งแต่สมัยราชวงศ์คุปตะเป็นต้นมา

ในระหว่างนั้นมีเหตุการณ์หลายอย่างเกิดขึ้นทางพรมแดนทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย เหตุการณ์ดังกล่าวจะมีผลอย่างลึกซึ้งต่อทั้งประวัติศาสตร์อินเดียเองและต่อทวีปเอเชียโดยทั่วไป การรุกรานครั้งแล้วครั้งเล่าล้วนแต่ไม่ได้มีหลักฐานบันทึกไว้อย่างเพียงพอ ทำให้ดินแดนทั้งหมดซึ่งปัจจุบันคือปากีสถานตะวันตก มาลวา (Malwa) และกาธิอาวาร์ ส่วนใหญ่ของอุตตรประเทศ และราชสถาน และแม้แต่บางส่วนของมหาราษฏร์ตะวันตกในบางเวลาต้องตกอยู่ใต้การปกครองของกษัตริย์ต่างชาติ

ผู้รุกรานรุ่นแรกคือชาวกรีกจากบัคเตรีย ราชวงศ์อากิเมนิดได้รวมชนเผ่ากรีกในเอเชีย ตั้งอาณานิคมเล็ก ๆ ขึ้นในบัคเตรีย อาณานิคมดังกล่าวเข้มแข็งขึ้นโดยการตั้งรกรากในสมัยอเล็กซานเดอร์และเซลิวคัสนิเคเตอร์ ในราวกลางศตวรรษที่ ๓ ก่อนคริสตกาล ดิโอดอตุส ข้าหลวงแห่งบัคเตรียประกาศตนเป็นอิสระจากจักรวรรดิของราชวงศ์เซลิวซิด และปาร์เธีย (Parthia) แคว้นหนึ่งของอิหร่านก็ประกาศตนเป็นอิสระในเวลาใกล้เคียงกัน โอรสของดิโอดอตุสพระนามเดียวกันคือดิโอดอตุสได้ครองราชย์ต่อมา แต่ไม่นานก็ถูกชิงราชบัลลังก์โดยยูธิเดมุส (Euthydemus) ยูธิเดมุสได้ทำความเข้าใจกับจักรพรรดิราชวงศ์เซลิวซิดคือแอนติโอคัสที่ ๓ ผู้ซึ่งพยายามที่จะได้ดินแดนที่เสียไปกลับคืนมา เมื่อด้านหนึ่งปลอดภัยมั่นคงแล้ว ยูธิเดมุสก็เริ่มขยายข้ามเทือกเขาฮินดูกูชและยึดได้เขตพรมแดนด้านตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียซึ่งน่าจะได้แยกตัวออกจากจักรวรรดิของราชวงศ์โมริยะแล้ว เดเมทริอุส (Demetrius) โอรสผู้สืบราชสมบัติต่อจากยูธิเดมุสได้บุกต่อเข้าไปในอินเดียในตอนต้นศตวรรษที่ ๒ ก่อนคริสตกาล เดเมทริอุสและผู้สืบสันตติวงศ์องค์ต่อ ๆ มา ได้เข้าครอบครองดินแดนส่วนใหญ่ของกลุ่มแม่น้ำสินธุและแคว้นปัญจาบ และเข้าปล้นสะดมลึกเข้าไปในกลุ่มแม่น้ำคงคา อย่างน้อยก็ครั้งหนึ่งที่กษัตริย์มีแนเดอร์ (Menander) ได้เสด็จเข้าไปถึงปาดลีบุตร ไม่นานหลังจากนั้นแผ่นดินบ้านเกิดเมืองนอนของพวกกรีก - บัคเตรีย ก็ถูกเข้าแย่งชิงโดยผู้ปล้นสะดมบัลลังก์คือ ยูคราติดีส (Eucratides) แต่ลูกหลานที่สืบเชื้อสายมาจากยูธิเดมุสก็ยังคงครองอยู่ในปัญจาบ และบางส่วนของภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย พรรคพวกของยูคราติดีสก็เช่นเดียวกัน รู้สึกพอใจที่จะได้เข้าไปแสวงหาโชคในดินแดนอีกฟากหนึ่งของขุนเขา และได้เข้าครอบครองบริเวณที่กาบูลและเขตตักกษิลา อาณาจักรของกรีกในอินเดียจึงแบ่งออกเป็นเขตเล็ก ๆ หลายเขต แถบที่ราบกาบูลและพรมแดนด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ส่วนใหญ่ปกครองโดยกษัตริย์ที่สืบเชื้อสายมาในวงศ์ของยูคราติดีสและพวกที่อยู่ทางปัญจาบปกครองโดยวงศ์ของยูธิเดมุส

ประวัติศาสตร์ของชาวกรีกในอินเดียมีเรื่องราวเป็นที่รู้กันน้อยมาก ความเป็นไปของคนเหล่านี้อาศัยผูกเรื่องราวอย่างเลื่อนกลางจากแผ่นเหรียญซึ่งมีข้อความเขียนด้วยภาษากรีกด้านหัวและภาษาปราคฤตด้านก้อย อย่างไรก็ตาม นับแต่บัดนี้เป็นต้นไปพวกยวน (Yavanas คำนี้อินเดียยืมมาจากภาษากรีก โดยผ่านทางเปอร์เซีย) มักจะมีกล่าวถึงเป็นครั้งคราวในวรรณคดีอินเดีย ทฤษฎีทางดาราศาสตร์และแพทยศาสตร์ของตะวันตกก็เริ่มเข้าสู่อินเดียโดยผ่านทางบรรดาอาณาจักรกรีก - บัคเตรียในอินเดีย และอาจเป็นไปได้ว่าความเจริญของละครสันสกฤตส่วนหนึ่งได้รับแรงบันดาลใจมา

จากแหล่งนี้ หลักฐานอินเดียมากกว่า ๑ แหล่งกล่าวถึงการปล้นสะดมครั้งใหญ่ ๆ โดยพวกยวนในพุทธศาสนามีกล่าวถึงกษัตริย์กรีกองค์หนึ่งในแคว้นปัญจาบว่าทรงอุปถัมภ์ภิกษุนักปราชญ์รูปหนึ่งชื่อ นาคเสน กษัตริย์องค์นี้คือมิลินทหรือมีแนเดอรซึ่งปกครองที่สาเกละ (Sakala) คำสนทนาโต้ตอบระหว่างกษัตริย์องค์นี้กับนาคเสนมีอยู่ในบันทึกภาษาบาลีชื่อ *มิลินทปัญหา* ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี กล่าวกันว่ามีแนเดอรได้รับนับถือพุทธศาสนา แต่ตามจารึกเสาหินเบสนครซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างต้นแสดงว่าชาวกรีกยังคงอุปถัมภ์ลัทธิดั้งเดิมด้วยในบางครั้ง จารึกเสาหินดังกล่าวราชทูตเฮลิโอโดรุสเป็นผู้จัดตั้งขึ้นเพื่อถวายแก่ชาวสุทวาทะพเจ้าของพวกไวษณพนิกาย จึงเห็นได้ว่าพวกกรีกบางคนในขณะที่ไม่ได้ผสมผสานเข้ากับประชาชนอินเดียอย่างสมบูรณ์ แต่ก็ได้รับอิทธิพลทางด้านแนวความคิดของอินเดียและได้ปรับเข้ากับวัฒนธรรมอินเดียในหลาย ๆ ด้าน ผู้เขียนมนูธรรมศาสตร์ซึ่งอาจเขียนขึ้นหนึ่งหรือสองศตวรรษหลังเฮลิโอโดรุสกล่าวถึงพวกยวนว่าเป็นกลุ่มชนชั้นกษัตริย์ที่เสื่อมแล้วหรือเป็นสมาชิกของชนชั้นนักรบ ซึ่งนับเป็นการกำหนดชั้นในคนเหล่านั้นอยู่ในสังคมฮินดู

อย่างไรก็ตาม บรรดาอาณาจักรกรีก-บัคเตรียในอินเดียก็คงอยู่ไม่ได้นาน ในตอนต้นครึ่งหลังของศตวรรษที่ ๒ ก่อนคริสตกาล บัคเตรียเองก็ถูกยึดครองโดยพวกปาร์เธีย พวกกรีกจึงจำต้องกักตัวเองอยู่ในเขตของตนในอินเดียและอาฟกานิสถาน ต่อจากนั้นก็มีผู้รุกรานใหม่ปรากฏขึ้นทางทิศเหนือด้วยสาเหตุอันซับซ้อนที่เชื่อมโยงกันเป็นลูกโซ่คือทั้งภูมิอากาศและการเมืองทำให้เกิดการเคลื่อนไหวครั้งใหม่ของชนกลุ่มต่าง ๆ ในเอเชียกลาง การรวบรวมจักรวรรดิจีนภายใต้จักรพรรดิซิงตี้ ผู้ยิ่งใหญ่ที่ดี (๒๔๗ - ๒๑๐ ก่อนคริสตกาล) การสร้างกำแพงใหญ่ของจีนที่ดีและอาจเป็นเพราะความแห้งแล้งของทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ ทำให้พวกเร่ร่อนกลุ่มใหญ่ต้องทิ้งถิ่นที่อยู่มุ่งหน้าไปทางตะวันตกจากเขตประเทศจีนไปยังดินแดนทางทิศตะวันออกของทะเลสาบแคสเปียน ต่อจากนั้นไม่นานพวกเร่ร่อนกลุ่มหนึ่งที่จีนเรียกว่า ยู่ฉี (Yueh-Chih) ได้เข้ารุกรานชนเผ่าซิเดียน (Scythian) อย่างหนักทางพรมแดนแคว้นบัคเตรีย พวกซิเดียนที่ชาวอินเดียรู้จักในชื่อว่า ศกะ (Sakas) ต้องถอยร่นเข้าโจมตีบัคเตรียเพราะตนถูกบุกรุกจากทางเหนือและตะวันออก พวกศกะได้เข้ายึดครองบัคเตรียแต่อยู่ได้ไม่นานพวกยู่ฉีก็ติดตามลงมา พวกศกะจึงต้องขยับขยายต่อไป จากบัคเตรียก็เข้าโจมตีปาร์เธียซึ่งปกครองโดยอิหร่านก่อนและเลยเข้าโจมตีกรีกในอินเดีย ในตอนกลางศตวรรษที่ ๑ ก่อนคริสตกาล คงเหลือหัวหน้กรีกที่ไม่มีความสำคัญเพียง ๒ - ๓ คนที่ยังปกครองอยู่ในอินเดีย อำนาจของพวกศกะได้ขยายไปไกลจนถึงมฤธา พวกศกะได้ยึดถือธรรมเนียมเดิมของการออกเหรียญมีจารึกภาษากรีกและภาษาปรากฤต กษัตริย์ศกะองค์แรกที่ปกครองอินเดียคือ เมาส (Maues ประมาณ ๘๐ ปีก่อนคริสตกาล)

จนถึงตอนปลายศตวรรษที่ ๑ ก่อนคริสตกาล สายกษัตริย์ที่มีพระนามเป็นภาษาอิหร่านซึ่งเป็นที่รู้จักกันในนามปาลลวะ (Pahlavas) มีอำนาจปกครองทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียชั่วระยะเวลาสั้น ๆ องค์หนึ่งที่ควรจะกล่าวถึงคือ คอนโดฟาริส (Gondophares) ปกครองอาณาจักรซึ่งกล่าวกันว่าเซนต์โทมัสได้นำความรู้เกี่ยวกับคริสต์ศาสนาเข้าสู่อินเดียเป็นครั้งแรก ผู้ทรงความรู้บาง

ท่านยังสงสัยความจริงในเรื่องนี้ และยืนยันว่าสมัยคอนโดฟาริสเก่าเกินกว่าที่จะเป็นคนสมัยเดียวกับ เซนต์โทมัส แต่อย่างไรก็ตาม คอนโดฟาริสก็คงจะต้องมีความสำคัญพอที่ทำให้ชื่อเสียงไปไกลถึง ประเทศทางตะวันตก และการที่เซนต์โทมัสจะมาสอนศาสนาในอินเดียก็ไม่ใช่เรื่องที่จะเป็นไปได้

ครั้นแล้วก็ถึงคราวที่พวกปาหฺลวะถูกปราบปรามลงโดยพวกยูเจือ ความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ใน ทางเชื้อชาติของคนเหล่านี้ไม่เป็นที่ทราบแน่นอน ในทางร่างกายมีลักษณะเป็นแบบเตอร์ก แต่อาจ พุดภาษาอิหร่านเช่นเดียวกับพวกสกะ เป็นเวลาถึงหนึ่งศตวรรษหรือกว่านั้นที่พวกยูเจือพำนักอาศัย อยู่ในบัคเตรียและบริเวณใกล้เคียงในเอเชียกลาง พวกนี้แบ่งแยกกันอยู่เป็นเผ่าเป็นอิสระต่อกัน จน กระทั่งกุซุละกะทุมิเสส (Kujula Kadphises) แห่งเผ่ากุษานะได้รวบรวมอำนาจหมู่ต่าง ๆ เข้าเป็น อันหนึ่งอันเดียวกัน ในระยะใดระยะหนึ่งของครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ ๑ กุซุละได้นำกองทัพ ข้ามภูเขากุซุละและโอรสคือวีมะกะทุมิเสส (Vima Kadphises) ได้อำนาจเหนือบริเวณภาคตะวันตก- ตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย

กนิษกะ (Kaniska) ได้ปกครองสืบต่อจากวีมะกะทุมิเสสโดยอาจมีช่วงเว้นระยะสั้น ๆ กนิษกะ ได้ปกครองภาคตะวันตกของอินเดียทั้งหมดอย่างน้อยที่สุดมาจนถึงพาราณสีและอาณาจักรในเอเชีย กลางของพระองค์ก็แผ่ออกไปอย่างกว้างขวาง บันทึกประจำปีของจีนกล่าวถึงกษัตริย์ของพวกกุษานะ องค์หนึ่งคือกนิษกะ หรือกทุมิเสส องค์ใดองค์หนึ่งประสงค์จะได้อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงองค์หนึ่งของจักรพรรดิราชวงศ์ฮั่น และภายหลังได้ถูกกองทัพของนายพลปันเจา (Pan Ch'ao) บดขยี้เพื่อ ให้สำนึกในความเห่อเหิม ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑ กองทัพดังกล่าวได้บุกไปไกลถึงทะเลสาบ แคลเปียน

สมัยนี้นับว่ามีความสำคัญมากในส่วนที่เกี่ยวกับประวัติพุทธศาสนา และตามที่เชื่อถือกันใน หมู่พุทธศาสนิกชนทางเหนือพระเจ้ากนิษกะทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ที่ยิ่งใหญ่ มีซากที่เหลือตกค้างอยู่ มากมายที่พิสูจน์ถึงความสำคัญและความนิยมในพุทธศาสนาในหมู่ประชาชนในระยะนี้ และ ณ บัดนั้นเองที่พุทธศาสนาเริ่มแผ่ออกไปในเอเชียกลางและตะวันออกไกล ความคุ้นเคยบางประการ ของศาสนาอินเดียนี้ได้เข้าไปถึงจีนแล้ว แต่ยังมีมิติอิทธิพลสำคัญประการใดจน ณ บัดนี้ คือ เมื่อจักรวรรดิของราชวงศ์กุษานะและจักรวรรดิจีนได้มีสัมพันธติดต่อใกล้ชิด สมัยนี้เป็นสมัยที่เป็นที่ รู้จักว่าเป็นสมัยศิลปกรรมแห่งคันธาระ ศิลปกรรมดังกล่าวมีอิทธิพลมิใช่แต่เพียงในอินเดียแต่ยังมี ผลต่อตะวันออกไกลในทางอ้อมด้วย

เราไม่ทราบระยะเวลาที่แน่นอนของสมัยพระเจ้ากนิษกะและระยะเวลาของสมัยราชวงศ์สกะ - กุษานะได้เลย มีการคำนวณปีที่ขึ้นครองราชย์ไว้ระหว่างปี ๕๘ ก่อนคริสตกาลถึง ค.ศ. ๒๗๘ ความเห็นปัจจุบันของบรรดาผู้ทรงความรู้มากที่สุดในเรื่องนี้แตกต่างอยู่ระหว่าง ค.ศ. ๗๘ - ๑๔๔ ปี ๗๘ คือรากฐานของระบบการกำหนดปีที่แพร่หลายมากที่สุดระบบหนึ่งของอินเดีย ภายหลังเรียก ว่าศักราช พระเจ้ากนิษกะโดยแท้จริงแล้วไม่ได้เป็นพวกสกะ คำดังกล่าวเอามาใช้กันอย่างหลวม ๆ

และเป็นที่ยอมรับกันว่าพระองค์เป็นผู้ตั้งศักราช แม้ว่า ค.ศ. ๗๘ จะตรงกับหลักฐานอื่นของอินเดีย การจัดที่ยุ่งยากเพื่อให้เหตุการณ์สอดคล้องกันโดยที่ใช้หลักฐานส่วนใหญ่จากแหล่งอื่นทำให้เห็นว่าทรงครองราชย์อยู่หลังจากนี้หลายสิบปี และปัญหาดังกล่าวยังไม่เป็นอันยุติจนกว่าจะปรากฏหลักฐานใหม่ ผู้ที่สืบต่อจากพระเจ้ากนิษกะยังคงปกครองอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย แต่จักรวรรดิมีขนาดเล็กลงมาก ประมาณกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๓ วาสุเดวะ (Vasudeva) ผู้สืบเชื้อสายจากพระเจ้ากนิษกะองค์หนึ่งทรงพ่ายแพ้อย่างราบคาบต่อชาปุร (Shapur) แห่งราชวงศ์สัสซานียัน (Sasanian) อันเป็นราชวงศ์ใหม่ของเปอร์เซีย และตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียมักจะตกอยู่ใต้อิทธิพลของอิหร่านเป็นส่วนใหญ่

ในระหว่างนั้นได้มีอาณาจักรใหม่ ๆ เกิดขึ้นภายในคาบสมุทร ในโอริสสาผู้พิชิตที่ยิ่งใหญ่คือ คารเวละ (Kharavela) ได้ปรากฏตัวในครึ่งหลังของศตวรรษที่ ๑ ก่อนคริสตกาล ได้เข้าปล้นสะดมอย่างกว้างขวางทั่วอินเดียและทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ภักดีทิเชน แต่จักรวรรดิของพระองค์มีอยู่ได้ไม่นาน และเราไม่รู้อะไรเลยเกี่ยวกับผู้ที่สืบต่อจากพระองค์ ในระยะใกล้เคียงกันมีอาณาจักรสำคัญเกิดขึ้นทางตะวันตกเฉียงเหนือของเดคข่านจากซากปรักหักพังของราชวงศ์โมริยะ นั่นคือ อาณาจักรสาตวาทานะ (Satavahana) หรืออาณาจักรมีศูนย์กลางอยู่ที่ประดิษฐาน (Pradisthana ไปถานในปัจจุบัน) อาณาจักรนี้เจริญอยู่ถึง ๓๐๐ ปีหรือนานกว่านั้นจนกระทั่งถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๓ อำนาจของอาณาจักรนี้บางครั้งได้แผ่ข้ามแม่น้ำนัมมาไปยังมาลวา และในระยะคริสต์ศตวรรษที่ ๒ แผ่จากฝั่งทะเลด้านหนึ่งไปสู่ฝั่งทะเลอีกด้านหนึ่ง เชื่อกันว่ากษัตริย์ของอาณาจักรสาตวาทานะองค์แรกคือสีมุกะ (Simuka) ได้กำจัดกษัตริย์ราชวงศ์สูงคะองค์สุดท้ายที่ไม่มีความสำคัญกับกษัตริย์ราชวงศ์คานวะ (Kanva) ซึ่งปกครองอยู่ระยะสั้น ๆ ในบริเวณส่วนหนึ่งของจักรวรรดิของราชวงศ์สูงคะชั่วระยะหนึ่ง ประมาณต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒ ราชวงศ์สาตวาทานะก็ถูกขับไล่ออกจากภาคตะวันตกเฉียงเหนือของเดคข่านโดยผู้รุกรานชาวศกะเผ่ากษุหาราฏ (Ksaharata) ซึ่งต่อมานหปานะ ผู้นำสำคัญของคนเหล่านี้ได้สร้างจารึกไว้เป็นจำนวนไม่น้อย แต่พวกราชวงศ์สาตวาทานะภายใต้ผู้นำที่ยิ่งใหญ่ที่สุดคือ โคตมิบุตร สาตกรณิน (Gautamiputra Satakarni) ได้แย่งชิงดินแดนกลับคืนมาได้ในราว ค.ศ. ๑๓๐ จากนั้นก็ไม่ได้ยินเรื่องราวของพวกกษุหาราฏอีกเลย

ราชวงศ์ของพวกศกะอีกราชวงศ์หนึ่งซึ่งรู้จักกันโดยทั่วไปว่า “ชาแทรกปตะวันตก” ได้ปกครองคุชราตและมาลวาในระยะใกล้เคียงกันและปกครองอยู่จนกระทั่งไม่นานหลัง ค.ศ. ๓๘๘ ระยะรุ่งโรจน์ที่สุดได้ปกครองส่วนใหญ่ของราชสถาน และซินด์ กษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของราชวงศ์นี้คือ พระเจ้ารุทรทามัน (Rudradaman) ผู้ทรงทิ้งจารึกสำคัญที่เก่าแก่ที่สุดเป็นภาษาสันสกฤตที่ถูกต้อง เป็นเรื่องยืดยาวเกี่ยวกับการแสดงความกล้าหาญในการรบและการบูรณะฟื้นฟูทะเลสาบที่ขุดขึ้นที่คินาร์ (Gimar) ในเสาราสฏร์ (Saurashtra) ซึ่งขุดในสมัยจักรพรรดิอะสุกะ และปรับปรุงให้ดีขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศก จารึกนี้นับเป็นจารึกหนึ่งที่เก่าแก่ที่สุดของอินเดียโบราณที่มีหลักฐานเกี่ยวกับเวลาแน่ชัด และพิสูจน์ว่ารุทรทามันครองราชย์อยู่ในปี ค.ศ. ๑๕๐

ในระยนี้พวกดราวิเดียนทางตอนใต้เริ่มปรากฏตัวในประวัติศาสตร์ ตามที่เชื่อกันเขตทมิฬมักจะแบ่งออกเป็น ๓ อาณาจักร คือ โจฬะ (Cola ผังโคโรมันเดล) เกรฬะ (Kerala) หรือเจระ (Cera มะละบาร์) และปาณฑยะ (Pandya ปลายสุดของคาบสมุทร) อาณาจักรทั้ง ๒ นี้ พระเจ้าอโศกเคยทรงกล่าวว่าเป็นเขตที่พระองค์ทรง “เอาชัยชนะด้วยธรรมะ” นอกบริเวณอาณาจักรของพระองค์และมีจารึกที่กล่าวไว้อย่างคร่าว ๆ ว่า นักพรตในศาสนาพุทธและศาสนาเชนได้เคยเดินทางไปถึงแดนทมิฬก่อนสมัยคริสตกาล วรรณคดีทมิฬที่เก่าแก่ที่สุดซึ่งคงจะแต่งขึ้นในต้นสมัยคริสตกาลกล่าวถึงอาณาจักรทั้ง ๓ ว่ารบพุ่งกันอยู่เกือบตลอดเวลา กษัตริย์และพวกหัวหน้าที่กล่าวถึงมีจำนวนมากมาย ดูประหนึ่งว่าเป็นพวกที่กระหายเลือดมากกว่าพวกทางเหนือ และวรรณคดียังเอ่ยไปในทำนองว่ามีการสังหารคนเป็นจำนวนมาก ๆ และการกระทำที่ทารุณโหดร้ายที่ไม่ค่อยปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต ข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงการเลี้ยงฉลองหลังจากเสร็จสงครามทำนองที่ว่ามีการกินเนื้อมนุษย์ พวกทมิฬโบราณ ซึ่งไม่ได้รับวัฒนธรรมอารยันอย่างสมบูรณ์ไม่ว่าโดยวิธีใด เป็นคนละลักษณะกับพวกที่สืบเชื้อสายรุ่นต่อ ๆ มาซึ่งอ่อนโยนและอารีารอบ ทมิฬโบราณเป็นคนอำมหิตและป่าเถื่อน ชอบดื่มและชอบรบพุ่ง บุษพาพระเจ้าที่เหี้ยมโหดด้วยการจึงระบำแบบส่ามะเลเทเมารุนแรงในเรื่องความรัก เปรียบเทียบได้ชัดเจนกับนักรบขุนนางที่ถ่มทิ้งในมหากาพย์สันสกฤต ซึ่งคงจะได้รูปแบบสุดท้ายในเมื่อมีการรวบรวมโคลงกลอนเพื่อเขียนขึ้นเป็นภาษาทมิฬ ระยะเวลา ๒ - ๓ ศตวรรษจะทำให้ภาพค่อย ๆ เปลี่ยนไปและวรรณคดีทมิฬในสมัยต่อมาแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลอุดมการณ์และมาตรฐานของอารยันได้แทรกซึมมากขึ้น แต่ลักษณะเล็กน้อยที่แสดงถึงความอำมหิตและไม่แยแสต่อชีวิตของบุคคลนั้นยังปรากฏชัดในลักษณะนิสัยของชาวดราวิเดียนไปจนกระทั่งวิชัยนคร (Vijayanagara) สลายตัว

พวกทมิฬแล่นเรือออกไปสู่ท้องทะเลตั้งแต่ระยะแรก แม้แต่ในศตวรรษที่ ๒ ก่อนคริสตกาลพวกนี้ได้รุกรานลังกาถึง ๒ ครั้ง ครั้งแรกหลังจากกษัตริย์เทวานัมปิยะติสสะผู้ยิ่งใหญ่สิ้นพระชนม์ใหม่ ๆ และครั้งที่ ๒ หลังจากนั้นอีกไม่นาน ในการรุกรานครั้งหลังกษัตริย์ทมิฬเอฬาร (Elara) ได้เข้าครอบครองบริเวณตอนเหนือทั้งหมดซึ่งเป็นครึ่งหนึ่งของเกาะอยู่เป็นเวลานาน จนกระทั่งวีรบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ของชาวสิงหล คือกษัตริย์ทูกคามุณ (ในภาษาบาลีคือ ทูกคามณี) ได้ทำการขับไล่เอฬารด้วยความ ยากลำบากจนเป็นผลสำเร็จ (ปี ๑๖๑ - ๑๓๗ ก่อนคริสตกาล) พวกทมิฬคงได้เดินทางเข้าไปในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ประมาณเวลาเดียวกันและในคริสต์ศตวรรษที่ ๑ ได้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับอียิปต์และจักรวรรดิโรมันโดยอาศัยการค้าที่รุ่งเรืองกับดินแดนทางตะวันตก

ราชวงศ์คุปตะและहरषะ

เราไม่รู้อะไรมากเกี่ยวกับทางเหนือของอินเดียหลังจากราชวงศ์กุษาณะเสื่อมลง แต่ดูเหมือนว่าเมื่อถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๓ อินเดียทางตะวันออกของปัญจาบและมาลาว่าทั้งหมดตกอยู่ในการปกครองของกษัตริย์อินเดียหลายพระองค์และหัวหน้าหมู่ต่าง ๆ ที่ไม่มีความสำคัญ ผู้รับบางท่าน

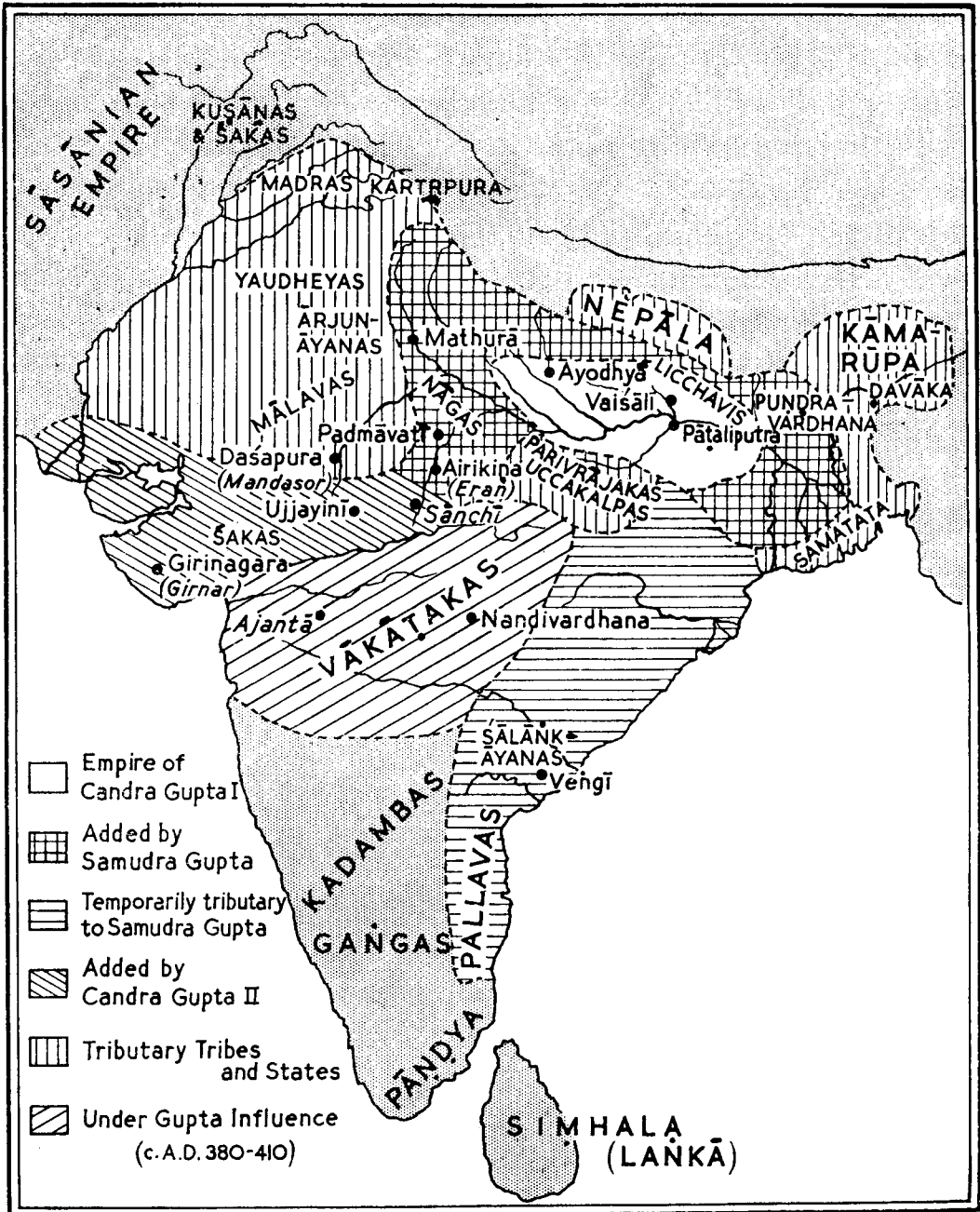
พยายามที่จะวาดภาพจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ของราชวงศ์คุปตะให้ดูเหมือนว่าเป็นผู้ปลดปล่อยอินเดียจากแอกต่างชาติ แต่ดูประหนึ่งว่าในระยะนี้ผู้รุกรานทั้งหลายได้รับวัฒนธรรมอินเดียแล้วอย่างเต็มที่ และการขับไล่คนเหล่านี้ออกไปเป็นความสำเร็จของผู้ที่มาก่อนสมัยราชวงศ์คุปตะที่เราไม่ค่อยรู้จัก

ใน ค.ศ. ๓๒๐ พระเจ้าจันทรคุปตะองค์ใหม่* ได้ขึ้นมามีอำนาจ และผู้ที่สืบสันตติวงศ์ของค์ต่อ ๆ มาได้รื้อฟื้นความรุ่งโรจน์ดงามของราชวงศ์โมริยะอย่างขนานใหญ่ การก้าวขึ้นสู่อำนาจของพระองค์เป็นผลมาจากการอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงองค์หนึ่งจากพวกลิจจวีทรวงพระนามว่ากุมารเทวี (Kumradevi) พวกลิจจวีได้เริ่มปรากฏบทบาทขึ้นอีกครั้งหนึ่งหลังจากที่ได้ถูกพระเจ้าชาตศัตรูปราบปรามลงเป็นเวลาถึง ๘ ศตวรรษ จากการที่ลำดับราชสกุลวงศ์ของกษัตริย์ราชวงศ์คุปตะในสมัยหลังให้ความสำคัญแก่เจ้าหญิงลิจจวีพระองค์นี้ และจากการออกเหรียญที่ระลึกในการอภิเษกสมรสของพระนางกับจันทรคุปตะ ทำให้ดูเหมือนว่าพวกลิจจวีสามารถจัดตั้งอาณาจักรใหม่ขึ้นได้ และมีอิทธิพลเป็นอย่างมากในแคว้นมคธในขณะนั้น ทั้งนี้เป็นผลประโยชน์จากการที่ระยะนั้นปราศจากการควบคุมจากส่วนกลางที่มีอำนาจอย่างแท้จริง จันทรคุปตะที่ ๑ ทรงปกครองอาณาจักรที่กว้างใหญ่พอควร รวมเขตมคธและโกศาละ

ภายใต้การปกครองของผู้ที่สืบต่อจากพระองค์คือสมุทรรคุปตะ (Samudra Gupta ประมาณ ค.ศ. ๓๓๕ - ๓๗๖) นครปาตลีบุตรได้กลับเป็นศูนย์กลางของจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง สมุทรรคุปตะทรงมีอำนาจปกครองตั้งแต่แคว้นอัสสัมไปจรดพรมแดนปัญจาบ พระองค์ได้ทรงมีพระประสงค์ที่จะสถาปนาจักรวรรดิที่รวมกันอย่างใกล้ชิดประเภทเดียวกับจักรวรรดิของราชวงศ์โมริยะ ทั้งนี้ตามที่ปรากฏในจารึกอลาบาด (Allahabad) ที่ยิ่งใหญ่พระองค์ทรงได้ทำการกวาดล้างกษัตริย์ทางเหนือของอินเดียไม่ต่ำกว่า ๙ พระองค์ อย่าง “ถอนรากถอนโคน” และได้ทรงผนวกดินแดนของกษัตริย์เหล่านั้นให้เข้าอยู่ในการปกครองของพระองค์ อย่างไรก็ตามเมื่อนักรบแห่งราชสถานเพียงแต่ยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์เช่นเดียวกับอาณาจักรอีกหลายอาณาจักรทางพรมแดนด้านต่างๆ ในขณะที่ทางเดคชานตะวันออก สมุทรรคุปตะทรงยกทัพลงไปปราบปรามถึงกาณฺฐี (Kanci คันที-เวรัม) และทรงประสบชัยชนะอย่างงดงาม กษัตริย์ที่พ่ายแพ้ได้กลับเข้าปกครองตามเดิมโดยยอมสวามิภักดิ์และถวายบรรณาการ และจากนั้นก็คงมิได้ข่าวคราวอะไรจากเจ้าเหนือหัวอีกเลย

เป้าสำคัญแห่งความพยายามของพระเจ้าสมุทรรคุปตะอยู่ทางตะวันตกซึ่งพวกเขาปกครองอยู่นานกว่า ๒๐๐ ปี และบ้านเมืองก็มั่งคั่งด้วยการค้าที่ให้แก่โรงดงามกับประเทศทางตะวันตก

*เราแยกพระนามออกเป็นสองคำ คือ Candra Gupta เพื่อให้พระองค์และจันทรคุปตะที่ ๒ แตกต่างไปจากพระเจ้าจันทรคุปตะแห่งราชวงศ์โมริยะ (Candragupta Maurya) ในภาษาสันสกฤตนั้นพระนามสะกดเหมือนกัน แต่จักรพรรดิแห่งราชวงศ์คุปตะทรงยึดถือส่วนหลังของพระนาม (คือคุปตะ) เป็นราชสกุล

รูปที่ ๗: แผนที่แสดงจักรวรรดิสมัยคุปตะ (Gupta Empire)

จากราชธานีคืออุชชยีนี (ปัจจุบันคือ อุชเชนี (Ujjain) พวกศกะยังคงแผ่อำนาจเหนือมาลวาและคุชราตและยังมีอำนาจที่ฝั่งตะวันออก แม้ว่าจารึกของสมุทคุปตะอ้างไว้อย่างลางเลือนถึงการรับสวามิภักดิ์จาก “เจ้าของพวกเขา” ก็น่าจะเป็นได้ว่าพระองค์มิได้ทรงรบพุ่งกับคนเหล่านั้นหรือถ้ามีการรบพุ่งก็คงไม่ประสบผลสำเร็จ ทั้งนี้เพราะไม่น่าเป็นไปได้ว่าพระองค์จะทรงยอมให้พวกศกะมีอิสรภาพอยู่ถ้าทรงสามารถจะป้องกันได้ มีเรื่องเล่าว่าเมื่อพระเจ้าสมุทคุปตะสิ้นพระชนม์พวกศกะประสบความสำเร็จในการทำให้จักรวรรดิคุปตะสิ้นสะเทือนและบังคับให้กษัตริย์ผู้อย่อนแอคือรามคุปตะ (Rama Gupta) ยอมลงพระนามในสัญญาสันติภาพที่ไร้เกียรติ ผู้ส่วนใหญ่ไม่ยอมรับเรื่องดังกล่าวและไม่ยอมรับว่ารามคุปตะมีจริงในประวัติศาสตร์ แต่จากการค้นพบเหรียญทองแดงที่มีพระนามดังกล่าวทำให้เราโน้มเอียงที่จะเชื่อว่าเรื่องดังกล่าวมีพื้นฐานความจริง

จันทรคุปตะที่ ๒ (ประมาณ ค.ศ. ๓๗๖ - ๔๑๕) ผู้เป็นโอรสของสมุทคุปตะและอนุชาของรามคุปตะผู้เลือกรางทรงเป็นผู้กวาดล้างพวกศกะลงได้ในที่สุดไม่นานหลังจาก ค.ศ. ๓๘๘ ดังนั้นพระองค์จึงทรงเป็นเจ้าผู้ครองที่มีอำนาจสูงสุดตลอดอินเดียภาคเหนือแต่ยกเว้นภาคตะวันตกเฉียงเหนือ และมีอำนาจอยู่บ้างในดินแดนส่วนใหญ่ของเดคขานตอนเหนือ ทั้งนี้เป็นผลมาจากการอภิเษกสมรสระหว่างราชธิดาของพระองค์คือ พระนางประภาวดีกับรุทรเสนะกษัตริย์แห่งวากาตกะ (Vakataka) ซึ่งปกครองอาณาจักรใหญ่ในมัธยมประเทศปัจจุบัน มหาราษฎร์และตะวันตกเฉียงเหนือของอันธระประเทศ รุทรเสนะสิ้นพระชนม์แต่ยังเยาว์ มเหสีม้ายทรงปกครองต่อมาจนกระทั่งโอรสบรรลุนิติภาวะ จากธรรมเนียมของพระนางเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าในสมัยที่พระนางทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ ราชสำนักวากาตกะอยู่ใต้อิทธิพลของราชวงศ์คุปตะเป็นอย่างมาก

รัชสมัยของพระเจ้าจันทรคุปตะที่ ๒ อาจนับได้ว่าเป็นสมัยที่วัฒนธรรมอินเดียโบราณเจริญเป็นอย่างยิ่ง นิยายอินเดียสมัยหลังเล่าถึงพระเจ้าวิกรมาทิตยผู้ยิ่งใหญ่และทรงคุณงามความดีทรงขับไล่พวกศกะออกไปจากแคว้นอุชชยีนีและได้ปกครองตลอดทั่วอินเดีย ยิ่งความเจริญสูงสุดและความสุขมาสู่ประชาชน วิกรมาทิตยเป็นพระนามหนึ่งของจันทรคุปตะที่ ๒ เรื่องดังกล่าวจึงน่าจะหมายถึงพระองค์ ข้อโต้แย้งสำคัญประการเดียวคือ การที่กล่าวกันว่าวิกรมาทิตยเป็นผู้ให้กำเนิดศักราชวิกรม ซึ่งเป็นระบบการกำหนดเวลาที่สำคัญที่สุดของอินเดียและยังคงใช้กันอยู่ในอินเดียตอนเหนือในปัจจุบัน ศักราชนี้เริ่มต้นตั้งแต่ปี ๕๘ ก่อนคริสตกาล ดังนั้นจะเห็นได้ว่านิยายดังกล่าวจัดพระองค์ไว้เร็วไปถึง ๔๐๐ ปี เชื่อกันว่ากาลิลาสกีและนักแต่งบทละครที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของอินเดียผู้มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องอยู่กับวิกรมาทิตย มีผลงานที่ได้อาศัยเป็นหลักฐานชี้ให้เห็นข้อเท็จจริงว่าเขาเขียนงานของเขาประมาณระยะนี้

ความเจริญรุ่งเรืองและความผาสุกของจักรวรรดิในสมัยจันทรคุปตะพิสูจน์ยืนยันได้โดยนักเดินทางชาวต่างประเทศผู้หนึ่ง แต่น่าเสียดายที่เผณูมิเป็นผู้ช่างสังเกตและรอบรู้เช่นเมอกาสเตนีส ผู้นี้คือฟาเหียนภิกษุจีนผู้เดินทางมาอินเดียเพื่อแสวงหาพระคัมภีร์ไตรปิฎกฉบับแท้ รายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางของเขาให้ความรู้เรื่องวัดวาอารามและเล่าเรื่องพุทธตำนาน มีเพียงสองสาม

ประโยคที่กล่าวเกี่ยวกับสภาวะทางสังคม ส่วนที่เกี่ยวกับพระเจ้าจันทร์คุปตะไม่มีกล่าวถึงเลย ทั้ง ๆ ที่ฟาเหียนพำนักอยู่ในอินเดียเป็นเวลาประมาณ ๖ ปีในรัชสมัยของพระองค์ อย่างไรก็ตาม ผู้จาริกบุญผู้นี้ได้กล่าวถึงความสงบสันติในอินเดีย อาชญากรรมรุนแรงเกือบไม่มีเลย การบริหารงานเป็นไปอย่างอะลุ่มอล่วย เขากล่าวว่าการเดินทางจากด้านหนึ่งไปสู่อีกด้านหนึ่งของจักรวรรดิเป็นไปได้โดยไม่ถูกทำร้ายและไม่จำเป็นต้องมีหนังสือเดินทาง เขาตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับธรรมเนียมทางสังคมว่าพลเมืองที่เป็นที่เคารพนับถือทั้งหมดเป็นมังสะวิวัติ การบริโภคเนื้อสัตว์จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่ชนชั้นต่ำและพวกจัณฑาล ฟาเหียนได้กล่าวถึงคนเหล่านี้อย่างแจ่มชัดเป็นครั้งแรกว่า “ทำให้มีมลทินเมื่อเข้าใกล้” และพบว่าศาสนาพุทธยังคงเจริญรุ่งเรือง แต่ลัทธิฮินดูเทวนิยมก็แพร่หลายมาก

บันทึกของฟาเหียนแสดงให้เห็นว่าอินเดียได้เปลี่ยนแปลงไปมากนับแต่สมัยของเมอกาสเตนีลเมื่อ ๗๐๐ ปีมาแล้ว จริยธรรมที่อ่อนโยนของศาสนาพุทธและศาสนาเชนได้ซึมซาบเข้าไปในสังคมอินเดียที่ละน้อย ทำให้สังคมอินเดียในระยะนี้สุภาพนุ่มนวลและเมตตากรุณามากกว่าในสมัยราชวงศ์โมริยะ ลัทธิฮินดูซึ่งเข้ามาแทนที่ลัทธิพราหมณ์อันเดิมไปด้วยพิธีกรรมไม่แตกต่างในทางรูปแบบไปมากจากที่เคยเป็นมาศตวรรษก่อน ๆ ไม่ช้าไม่นานลักษณะส่วนที่รุนแรงและโบราณล้าสมัยจะกลับปรากฏขึ้นใหม่ แต่ในระยะที่รุ่งโรจน์ที่สุดของจักรวรรดิราชวงศ์คุปตะ วัฒนธรรมอินเดียได้ก้าวขึ้นสู่ความสมบูรณ์แบบอย่างชนิดที่จะไม่ได้ประสบบ้างเลย ในระยะนี้อาจกล่าวได้ว่าอินเดียเป็นเขตที่ผาสุกและมีวัฒนธรรมเจริญสูงสุดในโลก ทั้งนี้เพราะจักรวรรดิโรมันที่อ่อนเปลี้ยกำลังใกล้วาระสุดท้าย และจีนที่กำลังอยู่ในยุคที่เต็มไปด้วยความยุ่งเหยิงระหว่างสมัยของราชวงศ์ฮั่นและราชวงศ์ถังที่ยิ่งใหญ่

กุมารคุปตะที่ ๑ (ประมาณ ค.ศ. ๔๑๕ - ๔๕๔) ราชโอรสได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระเจ้าจันทร์คุปตะที่ ๒ และเช่นเดียวกับพระเจ้าสมุทคุปตะได้ทรงประกอบพิธีฮัสตเมธซึ่งอย่างน้อยที่สุดในทางทฤษฎีเป็นพิธีการที่พึงประกอบโดยกษัตริย์ผู้พิชิตที่ยิ่งใหญ่เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานว่าในรัชสมัยของพระองค์ได้ขยายอาณาเขตของจักรวรรดิออกไป ถึงแม้ว่าเกือบตลอดรัชสมัยพระองค์ทรงรักษากิจการวรรดิไว้ได้โดยมิถูกกล้ำกรายเลย แต่ในช่วงสุดท้ายของรัชกาลจักรวรรดิต้องถูกกระทบกระเทือนอย่างหนัก และเช่นเดียวกับเหตุการณ์สำคัญอื่น ๆ ในประวัติศาสตร์อินเดียตอนต้น รายละเอียดมักจะบกพร่องจนน่ารำคาญ แต่เป็นที่แน่ชัดว่าในหมู่ศัตรูซึ่งราชวงศ์คุปตะต้องต่อสู้ด้วยได้แก่ผู้รุกรานชุดใหม่เรียกกันในอินเดียว่าพวกหุนะ (Hunas) พวกนี้เป็นชาวเอเชียภาคกลาง นักเขียนไบแซนไทน์เรียกพวกนี้ว่าเฮฟธาลิท (Hephthalites) หรือฮันชาว และเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าพวกนี้เป็นสาขาหนึ่งของชนเชื้อชาติเตอร์ก - มองโกลซึ่งเข้าคุกคามยุโรปในระยะเวลาเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ปราชญ์สมัยใหม่บางคนอ้างว่าพวกนี้ไม่ได้มีอะไรเกี่ยวข้องกับพวกฮันของอดีตแต่อย่างใด แต่เป็นพวกที่สืบเชื้อสายมาจากพวกอิหร่าน พวกหุนะได้เข้ายึดครองบัลลังก์แล้วในระยะก่อนหน้านั้นเล็กน้อย ต่อจากนั้นก็ได้ข้ามภูเขาและเข้ารุกรานบริเวณที่ราบของอินเดียเช่นเดียวกับที่พวกกรีก พวกสกะและพวกกุษาณะได้กระทำมาก่อน น่าจะเป็นได้ว่าพวกเผ่าต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกันจากเอเชียกลางคงร่วมเข้ามาในการรุกรานครั้งนี้

อีกครั้งหนึ่งที่อินเดียตะวันตกต้องตกเป็นเหยื่อของผู้ปล้นสะดมที่โหดร้าย ซึ่งถูกด้านทานไว้ อย่างลำบากยิ่งยวดโดยโอรสของจักรพรรดิพระนามสกันตคุปตะ (Skanda Gupta) พระเจ้ากุมาร คุปตะสิ้นพระชนม์ในระหว่างการรบกับพวกหุณะ สกันตคุปตะ (ประมาณ ค.ศ. ๔๕๔ - ๔๖๗) ได้ขึ้นครองอำนาจ ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้ทรงเป็นโอรสของพระมเหสีเอก จึงไม่ได้เป็นรัชทายาทตามราชประเพณี พระองค์ประสบความสำเร็จในการสถาปนาจักรวรรดิคุปตะอีกครั้งหนึ่ง และในตอนปลาย ค.ศ. ๔๕๕ สันติภาพก็ได้กลับคืนมา แต่พระองค์ทรงครองราชย์อยู่เพียง ๑๒ ปีเศษ และเมื่อสิ้นพระชนม์ความรุ่งโรจน์ของราชวงศ์คุปตะก็ถึงแก่กาลอวสาน จักรวรรดิยังคงอยู่ต่อไป แต่การควบคุม จากส่วนกลางอ่อนแอลง และข้าหลวงตามท้องถิ่นแสวงอำนาจโดยการสวมตำแหน่งเจ้าที่มีการสืบสายโลหิตตามระบอบเจ้าขุนมูลนาย ไกลออกไปทางตะวันตกของพาราณสี จักรพรรดิของราชวงศ์ คุปตะทรงมีอำนาจแต่เพียงในนาม

ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๕ การรุกรานครั้งใหม่ของพวกหุณะก็ได้เกิดขึ้นอีกครั้งนี้ ยิ่งยากลำบากที่จะขับไล่ออกไป จักรวรรดิถึงแก่การแตกแยกและไม่ปรากฏผู้นำที่เข้มแข็งสามารถ อย่างเช่นสกันตคุปตะที่จะทำการขับไล่ผู้รุกรานออกไป เป็นระยะเวลาประมาณ ๓๐ ปี นับตั้งแต่ ค.ศ. ๕๐๐ อินเดียตะวันตกตกอยู่ใต้การปกครองของกษัตริย์หุณะหลายองค์ ในจำนวนนี้มีอยู่ ๒ องค์คือ โตรมาน (Toramana) และโอรสคือมihirกุละ (Mihirakula) ซึ่งทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ สำหรับองค์หลังนั้นตามความทรงจำของนักเดินทางชาวจีนชื่อเฮียนจั่งเมื่อคริสต์ศตวรรษที่ ๗ กล่าวว่าเป็นผู้ประหัตประหารพุทธศาสนาที่เต็มไปด้วยความดุร้าย และในแคชเมียร์ซึ่งเป็นศูนย์กลาง อำนาจแห่งหนึ่งของพระองค์ ความทรงจำเกี่ยวกับการกดขี่ทารุณอย่างแสนสาหัสของกษัตริย์องค์นี้ ยังปรากฏอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ ดังที่นักประวัติศาสตร์นามว่ากัลหณะจดบันทึกไว้ ดูเหมือนว่า มihirกุละจะถูกขับไล่ออกจากที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาโดยนรังหคุปตะ (Narasimha Gupta) ผู้มีพระสมัญญานามว่าบาลาทิตยะ ในบันทึกของเฮียนจั่งก็ใช้พระนามหลังนี้ ในราว ค.ศ. ๕๓๐ มihirกุละ ถูกปราบปรามลงทางอินเดียตะวันตก คราวนี้โดยยโสธรมันกษัตริย์แห่งมันดซอร์ (Mandasor) ผู้เต็มไปด้วยพลัง ผู้สร้างอาณาจักรใหญ่ซึ่งมีได้คงอยู่หลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์ลง ถึงแม้ว่ามihirกุละ จะคงรักษาอำนาจไว้ในแคชเมียร์และบางส่วนของภาคตะวันตกเฉียงเหนือ แต่อำนาจของพวก หุณะไม่ได้คุกคามอินเดียอย่างจริงจังอีกเลยและหลังจากนั้นไม่นานก็หมดสิ้นความเป็นตัวของตัวเอง

การรุกรานเหล่านี้ยังความหายนะแก่จักรวรรดิราชวงศ์คุปตะ ซึ่งใน ค.ศ. ๕๕๐ ได้สลายตัวลงอย่างสิ้นเชิง วงศ์คุปตะใหม่ซึ่งอาจจะไม่เกี่ยวข้องกับราชวงศ์ที่ยิ่งใหญ่ที่แล้วได้ปกครองในแคว้น มคธจนกระทั่งคริสต์ศตวรรษที่ ๘ ทางเหนือของแม่น้ำคงคาอาณาจักรอีกแห่งหนึ่งของพวกเมาขริ (Maukhari) เริ่มมีความสำคัญขึ้นและได้สร้างความสำคัญให้แก่ครกานยะกูปชะ (Kanyakubja) ปัจจุบัน คือกานาห์ (Kanauj) ซึ่งจะเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมของอินเดียตอนเหนือและเป็นเมืองที่ใหญ่ที่สุดและเจริญรุ่งเรืองที่สุดจนกระทั่งสมัยที่มุสลิมเข้ามา ในคุชราตสายที่สืบมาจากเจ้าประเทศราช ของราชวงศ์คุปตะคือพวกไมตรกะ (Maitrakas) ได้แข็งแกร่งขึ้นและตั้งตัวเป็นอิสระ เป็นที่ประจักษ์

ชัดว่าอีกครั้งหนึ่งที่ลักษณะความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมืองได้สูญสลายไป ในระยะนี้เราได้ยินเกี่ยวกับพวกกูรจาระ (Gurjaras) เป็นครั้งแรก เป็นกลุ่มคนกลุ่มใหม่ที่จะได้สร้างราชวงศ์ที่แข็งแกร่งที่สุดราชวงศ์หนึ่งของสมัยกลาง การรุกรานของพวกคุณะได้ทำลายหรือขับไล่เผ่านักรบที่เก่าแก่ของราชสถาน พวกที่เข้ามาอยู่แทนที่อาจจะเป็นผู้รุกรานซึ่งปรับตัวเข้ากับท้องถิ่นหรือเผ่าชาวเขาพื้นเมือง พวกนี้เองจะเป็นบรรพบุรุษของพวกราชปุต (Rajput) ส่วนใหญ่ในสมัยกลาง

ชั่วระยะเวลาหนึ่งศูนย์กลางของความสนใจได้ย้ายไปยังสถานวีศวร (Sthanvisvara สุทธานคร ในปัจจุบัน) ในเขตสันปันน้ำภูเขาสัตลาชและยมนาซึ่งมีความสำคัญต่อเสถียรภาพของอินเดียและมีการยุทธ์ที่ดัดสันโดษชะตาเกิดขึ้นหลายครั้ง ณ ที่นี้ เจ้าท้องถิ่นพระเจ้าประภากรวิฆนะ แห่งวงศ์ปุษยภูติ (Pusyabhuti) ได้ขึ้นมามีอำนาจ ทั้งนี้เป็นผลมาจากชัยชนะในการโจมตีปล้นสะดมทางเขตอินเดียตะวันตกและในการรบกับพวกคุณะ ซึ่งยังคงยึดบางส่วนของปัญจาบไว้ พระราชมารดาของเจ้าองค์นี้ทรงเป็นเจ้าหญิงในวงศ์คุปตะที่ ๒ และพระราชธิดาคือ ราชยะศรีได้อภิเษกสมรสกับกษัตริย์แห่งเมาฆริทรงพระนามว่ากระหะวรมัน (Grahavarman) ดังนั้นพระเจ้าประภากรวิฆนะจึงได้รักษาไมตรีอันดีต่อแคว้นเพื่อนบ้านทางตะวันออกในระหว่างที่รวบรวมกำลังอยู่ทางทิศตะวันตก แต่พวกคุปตะและพวกเมาฆริเป็นศัตรูกันอยู่ในสายโลหิตและเมื่อพระเจ้าประภากรวิฆนะสิ้นพระชนม์สงครามก็อุบัติขึ้นระหว่าง ๒ พวก ราชยะวิฆนะกษัตริย์องค์ใหม่ของพวกสถานวีศวรได้รับรุดมาช่วยพวกเมาฆริ ในขณะที่พวกคุปตะได้รับความช่วยเหลือจากศตางกะ (Sasanka) กษัตริย์แห่งเบงกอล ทั้งกระหะวรมันแห่งกานะกุพพะและราชยะวิฆนะแห่งสถานวีศวรสิ้นพระชนม์ในสงคราม องค์แรกสิ้นพระชนม์โดยไม่มีรัชทายาท อาณาจักรทั้ง ๒ จึงเข้าร่วมกันภายใต้กษัตริย์หรรษะวิฆนะ (Harshavardhana) แห่งราชวงศ์หรรษะ (Harsa) ผู้เป็นโอรสองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าประภากรวิฆนะ ผู้เป็นอนุชาของพระมหะเสีของกระหะวรมัน

พระเจ้าหรรษะทรงขึ้นครองราชสมบัติในปี ๖๐๖ พระชนมายุได้ ๑๖ ชันษา และในรัชสมัยของพระองค์ซึ่งยาวนาน ๔๑ ปี พระองค์ทรงประสบความสำเร็จส่วนหนึ่งในการฟื้นฟูความรุ่งโรจน์ของราชวงศ์คุปตะ พระเกียรติคุณของพระองค์สืบเนื่องมาจากว่าเรื่องราวในรัชสมัยของพระองค์ได้มีการจดบันทึกไว้เป็นอย่างดี เมื่อเทียบกับสมัยของกษัตริย์อินเดียองค์ก่อน ๆ ส่วนใหญ่ กวีพานะ (Bana) ผู้ที่พระเจ้าหรรษะทรงอุปถัมภ์ได้เขียนรายละเอียดอย่างหรูหราเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่นำไปสู่การเถลิงอำนาจของพระองค์ และในช่วงหลังของรัชสมัยของพระองค์มีกวีจีนผู้หนึ่งชื่อเฮียนจิงได้เขียนพรรณนาความที่มีค่าเกี่ยวกับอินเดียซึ่งผิดกับบันทึกของเมอกลาสเตนีสตรงที่ว่าพรรณนาความของเฮียนจิงตกทอดมาถึงปัจจุบันในสภาพบริบูรณ์ เฮียนจิงมีวัตถุประสงค์เดียวกับฟาเหียนในการเดินทางมาอินเดียคือเพื่อแสวงหาต้นฉบับพระคัมภีร์ในพุทธศาสนา และนมัสการสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในทางศาสนา แต่เฮียนจิงมีความสนใจในโลกหน้าน้อยกว่าฟาเหียน เขาได้ติดต่อใกล้ชิดกับพระเจ้าหรรษะ เฮียนจิงชื่นชมพระเจ้าหรรษะมากและพระองค์ก็ทรงต้อนรับภิกษุจีนรูปนี้อย่างเต็มเกียรติยศ ผลงานของเขามีคุณค่าในทางประวัติศาสตร์มากกว่างานของฟาเหียน

ถึงแม้ว่าพระเจ้าहरषะได้ทรงมีอำนาจเหนืออินเดียภาคเหนือส่วนใหญ่ คือจากคุชราตไปจนจรดเบงกอล แต่จักรวรรดิของพระองค์มีลักษณะเป็นแบบเจ้าขุนมูลนายในโครงสร้าง ถัดจากพระราชอาณาเขตโดยตรงซึ่งได้แก่แคว้นกานยะกุปทะและสถานวีศวรรออกไป กษัตริย์เดิมหลายองค์ยังคงรักษาราชบัลลังก์ ศศางกะ กษัตริย์แห่งเบงกอลผู้ต่อต้านพุทธศาสนาอย่างโหดร้ายและผู้ปราบปรามแคว้นมคธในระยะที่พระเจ้าहरषะขึ้นครองราชย์ บัดนี้ถูกตีถอยร่นกลับไปสู่อณาจักรของพระองค์เองและอาณาจักรก็ตกอยู่ใต้อำนาจพระเจ้าहरषะในที่สุด แต่ทว่าคุปตะกษัตริย์ผู้ทรงต้องรับผิดชอบสำคัญต่อการหมดอำนาจของพระสวามีแห่งพระภคินีของพระเจ้าहरषะคือพระหะวรมันเมอาหรินัน มีพระญาติขึ้นครองราชย์แทนที่คือมาหะคุปตะ (Madhava Gupta) และกษัตริย์วงศ์ไมตรกะแห่งคุชราตหลังจากพ่ายแพ้ต่อพระเจ้าहरषะแล้วก็คงอยู่ในราชบัลลังก์แต่ในฐานะเจ้าประเทศราช พระเจ้าहरषะทรงควบคุมจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่ของพระองค์ด้วยการเสด็จไปยังแคว้นต่าง ๆ อย่างไม่ทรงรู้จักเหน็ดเหนื่อย ทั้งในราชอาณาเขตของพระองค์เองและในเขตประเทศราช ซึ่งเจ้าประเทศราชทั้งหลายก็ได้ใช้เวลาเป็นอันมากในการเฝ้าถวายความจงรักภักดีต่อพระองค์ เมื่อพระองค์ทรงสิ้นพระชนม์โดยปราศจากรัชทายาท จึงไม่เป็นการประหลาดที่จักรวรรดิของพระองค์ก็ถึงแก่การแตกแยก

พระเจ้าहरषะทรงเป็นบุรุษที่มีพรสวรรค์ที่ยิ่งใหญ่และมีพลังอย่างมหาศาลเช่นเดียวกับที่เมอกลาสเตนีสเคยเขียนพรรณนาเกี่ยวกับพระเจ้าจันทรคุปตะ เขียนจึงก็ได้เขียนเล่าไว้เกี่ยวกับพระเจ้าहरषะว่า ทรงสดับตรับฟังความทุกข์ยากของประชาชนผู้ต่ำต้อยด้วยความอดทนมีรู้เหน็ดเหนื่อยทั้งนี้มิใช่ในห้องพระโรงของพระองค์ แต่เสด็จประทับบนพระเสลี่ยงออกไปตามท้องถนนให้ราษฎรได้เฝ้า อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็โปรดพิธีรีตองและในการเสด็จพระราชดำเนินจะมีขบวนตามเสด็จประกอบด้วยข้าราชการบริวาร บุคคลในราชสำนัก ข้าราชการ พระสงฆ์และพราหมณ์ พระองค์ทรงเป็นมิตรที่ซื่อสัตย์และมีน้ำใจ และถ้าหลักฐานนั้นเชื่อได้ทรงมีน้ำพระทัยโอบอ้อมอารีอย่างมากมายต่อผู้ที่ทรงโปรดปราน พระองค์โปรดปรัชญาและวรรณคดีและในยามว่างได้ทรงรจนาบทละครที่ได้มาตรฐานถึง ๓ เรื่อง

จักรวรรดิของพระองค์มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล แม้แต่ภาสกรวรมัน (Bhaskaravarman) กษัตริย์แห่งฮัสสัมซึ่งอยู่ไกลโพ้นก็มาเฝ้า ณ ราชสำนักของพระองค์ และถ้าหากว่าจะไม่ใช่ประเทศราชอย่างแท้จริงก็ต้องอยู่ใต้อิทธิพลของพระองค์อยู่มาก น่าจะเป็นไปได้ว่าภาสกรวรมันช่วยพระเจ้าहरषะรบกับพวกศศางกะในตอนต้นรัชกาล และทั้งสองพระองค์จึงทรงเป็นมิตรที่ดีต่อกันตลอดพระชนม์ชีพ เฉพาะในเดคขานเท่านั้นที่พระเจ้าहरषะไม่ทรงประสบความสำเร็จก้าวหน้าใด ๆ ณ ที่นี้พระองค์ได้เข้าโจมตีกษัตริย์ของพวกจาลุกยะ (Calukya) พระนามว่า ปุลเกศินที่ ๒ (Pulakesin II) แต่ทรงพ่ายแพ้อย่างยับเยินและไม่สามารถข้ามแม่น้ำนัมทาได้อีกเลย

เขียนจึงแสดงให้เห็นว่าศาสนาพุทธในอินเดียเสื่อมแล้วอย่างแน่นอนในระยะนี้ ถึงแม้ว่าในช่วงหลังของรัชสมัยพระองค์ทรงตกอยู่ใต้อิทธิพลของศาสนาพุทธมากขึ้น ในระยะนี้ลักษณะบาง

ประการของลัทธิฮินดูสมัยหลัง ซึ่งเคยปรากฏร่องรอยบ้างแล้วตั้งแต่สมัยคุปตะ เริ่มปรากฏเห็นได้อย่างชัดเจนในสมัยนี้ ความเจริญของลัทธิตันตระและการปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีสดีแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมกำลังเข้าสู่ความเสื่อม การรักษากฎหมายและระเบียบต่าง ๆ ไม่ดีเหมือนในสมัยราชวงศ์คุปตะ ตรงกันข้ามกับฟาเหียนผู้ประทับใจในความสงบสุขและการรักษากฎหมายอย่างเคร่งครัดในอินเดีย เขียนจึงกลับถูกโจรปล้นถึง ๒ ครั้งในพระราชอาณาจักรของพระเจ้าหรรษะ และครั้งหนึ่งเกือบถูกสังเวยเป็นพลีแก่เจ้าแม่ทศุคาโดยพวกโจรสลัดในแม่น้ำแห่งหนึ่งในใจกลางของจักรวรรดิ

สมัยกลางในดินแดนภาคเหนือ

ประวัติศาสตร์ของศตวรรษต่อ ๆ มา ค่อนข้างเป็นเรื่องที่น่าเบื่อหน่ายของสงครามที่ยืดเยื้อระหว่างราชวงศ์คู่แข่งทั้งหลาย มีรายละเอียดอยู่บ้างทั้งนี้เป็นผลมาจากจารึกที่มีอยู่มาก และบทบัญญัติบนแผ่นทองแดงของสมัย แต่รายละเอียดเหล่านั้นซ้ำซากไม่มีอะไรน่าสนใจเว้นแต่สำหรับผู้เชี่ยวชาญเท่านั้น

เมื่อพระเจ้าหรรษะสิ้นพระชนม์เหตุการณ์เต็มไปด้วยความวุ่นวาย ผู้ชิงบัลลังก์ก็คืออรุนาศวะ (Arunasva) ได้เข้ายึดกานะยกุพชะชั่วคราวและเข้าโจมตีกองทหารของวังชนดที่จักรพรรดิไทซงส่งเข้ามาเป็นทูตเจริญทางไมตรีกับพระเจ้าหรรษะ วังหนีรอดมาได้กับกำลังทหารเล็กน้อย แล้วจึงรวบรวมพลจากอิเบต เนปาล และอัลลัม ด้วยความช่วยเหลือของกำลังดังกล่าวเขาสามารถจับอรุนาศวะและนำตัวไปไว้เป็นข้าราชบริพารของจักรพรรดิราชวงศ์ถังจนตลอดชีวิต หลังจากนั้นภาสกรวรรณแห่งอัลลัมได้ขยายอำนาจไปทางทิศตะวันตกและเข้ายึดบางส่วนของแคว้นมคธ ในระหว่างนั้นราชวงศ์คุปตะที่ ๒ ก็ฟื้นตัวขึ้น มีพระเจ้าอาทิตยเสนะคุปตะ (Adityasena Gupta) เป็นกษัตริย์ที่สำคัญที่สุดของครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ ๗ และเป็นหนึ่งในหมู่กษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดสุดท้ายที่ประกอบพิธีอัสวเมธ ในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๘ ผู้มีชาติกำเนิดต่ำ ยะโศวรมัน (Yasovarman) ได้สถาปนาจักรวรรดิขึ้นที่กานะยกุพชะ ได้ปกครองส่วนใหญ่ของภาคเหนืออยู่ระยะหนึ่ง แต่ไม่นานก็สูญเสียอำนาจให้แก่ลาลิตาติตยะ (Lalitaditya) หนึ่งในกษัตริย์แห่งแคชเมียร์จำนวนไม่กี่พระองค์ที่มีบทบาทสำคัญในวงการเมืองของบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา ในระยะ ๒ ศตวรรษต่อมาราชวงศ์ที่ยิ่งใหญ่ ๒ ราชวงศ์คือ ปาละแห่งพิหารและเบงกอลกับกูรชะระ - ประดิหาร (Gurjara - Pratiharas) แห่งกานะยกุพชะก็ได้แบ่งอินเดียภาคเหนือออกเป็น ๒ ส่วนภายใต้อำนาจของราชวงศ์ทั้งสอง

ราชวงศ์ปาละแห่งอินเดียตะวันออกได้มีอำนาจขึ้นก่อน และชั่วระยะหนึ่งในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๙ ทรงอำนาจเหนือกานะยกุพชะ รัชสมัยอันยาวนานของกษัตริย์ธรรมปาละ (Dharmapala ประมาณ ค.ศ. ๗๗๐ - ๘๑๐) เป็นสมัยแห่งอำนาจสูงสุดของราชวงศ์ปาละ เมื่อสิ้นพระชนม์ราชวงศ์นี้ก็สูญเสียอำนาจเหนือกานะยกุพชะ แต่ผู้ที่สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์คือ เทวปาละ (Devapala ประมาณ ค.ศ. ๘๑๐ - ๘๕๐) ยังทรงเป็นกษัตริย์ที่มีความสำคัญอยู่และได้ทรงติดต่อ

รูปที่ ๘: แผนที่แสดงอินเดียตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ (ชื่อที่ปรากฏอยู่ในวงเล็บเป็นชื่อราชวงศ์ที่เป็นเจ้าประเทศราช ซึ่งต่อมาภายหลังเป็นราชวงศ์ที่มีความสำคัญมากขึ้น)

ทางการทูตกับกษัตริย์แห่งไศเลนทระแห่งสุมาตรา กษัตริย์ราชวงศ์ปาละทรงมีชื่อเสียงสำคัญในด้านการอุปถัมภ์พุทธศาสนาในรูปแบบซึ่งค่อนข้างเปลี่ยนแปลงไปแล้ว พุทธศาสนาเจริญแพร่หลายอยู่ในราชอาณาจักรตลอดระยะเวลา ๓ ศตวรรษที่ราชวงศ์นี้ปกครองอยู่ และจากจักรวรรดิของราชวงศ์ปาละนี้เองที่พุทธศาสนาแพร่เข้าสู่ทิเบตและเมื่อผสมผสานกับลัทธิความเชื่อเดิมของทิเบตแล้วได้คงอยู่มาจนทุกวันนี้

ในคริสต์ศตวรรษที่ ๙ และ ๑๐ ราชวงศ์กุฑระ - ประติหาร ซึ่งคงจะมาจากราชสถานได้เป็นใหญ่ในการปกครอง และเป็นกษัตริย์ที่ทรงอำนาจที่สุดของอินเดียภาคเหนือสามารถต่อต้านพวกอาหรับอย่างได้ผล พวกอาหรับได้เข้ายึดแคว้นซินด์ได้ตั้งแต่ ค.ศ. ๗๑๒ และได้เข้ารุกรานแคว้นข้างเคียงทางตะวันออกอยู่เนือง ๆ ตลอดระยะเวลาที่หนึ่งศตวรรษกษัตริย์ราชวงศ์ประติหารที่ทรงอำนาจ ๒ องค์ คือ มิหิระโภชะ (Mihira Bhoja ประมาณ ค.ศ. ๘๔๐ - ๘๘๕) และมเหศวรปาละ (Mahendrapala ประมาณ ค.ศ. ๘๘๕ - ๙๑๐) ได้ตีพวกปาละถอยร่นไปและมีอำนาจเหนืออินเดียภาคเหนือส่วนใหญ่ไปจนจรดพรมแดนเบงกอล แต่แล้วก็อ่อนกำลังลงเพราะถูกรุกรานครั้งแล้วครั้งเล่าโดยพวกราชภฏกูตะ (Rastrakutas) แห่งเดคขานผู้ได้เข้าครอบครองการปกครองเป็นการชั่วคราวใน ค.ศ. ๙๑๖ การรุกรานครั้งแล้วครั้งเล่าจากทางใต้ดูเหมือนจะหันเหความเอาใจใส่ของกษัตริย์ประติหารหลายองค์ไปจากทางตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งขณะนั้นพลังใหม่กำลังเริ่มก่อตัวขึ้น พลังนี้เองจะโค่นล้มอินเดียภายใต้วัฒนธรรมฮินดูในที่สุด ถึงแม้ว่าพวกประติหารสามารถชิงราชธานีกลับคืนมาได้ภายหลังการยึดครองของพวกราชภฏกูตะ แต่ก็ไม่สามารถกลับเข้มแข็งดังเดิม และตลอดคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ บรรดาประเทศราชทั้งหลายก็ได้ฉวยโอกาสสร้างอิทธิพลของตนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

ในอาฟกานิสถาน หัวหน้าหมู่ชาวเตอร์กตระกูลหนึ่งได้ตั้งอาณาจักรซึ่งทรงอำนาจขึ้นที่ฆาซนิ (Ghazni) และเริ่มหันมาสนใจทางเขตที่ราบอันอุดมสมบูรณ์ของอินเดียด้วยความปรารถนาที่จะเข้าครอบครอง ใน ค.ศ. ๙๘๖ เจ้าองค์หนึ่งคือ สบุกติกิน (Sabuktigin) เริ่มเข้ารุกรานกษัตริย์องค์สำคัญที่สุดทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียคือพระเจ้าชยะปาละ (Jayapala) เป็นครั้งแรก ในการรุกรานครั้งที่ ๒ ยึดได้เมืองเปชวาร์ (Peshawar) ใน ค.ศ. ๙๙๗ โอรสคือ มาห์มุด (Mahmud) ได้ครองราชย์สืบต่อมา หลังจากนั้นไม่นานก็เริ่มนโยบายอันแน่วแน่ที่จะเข้ารุกรานปล้นสะดมบรรดาอาณาจักรอินเดียอันมั่งคั่งตั้งแต่แตกแยก ใน ค.ศ. ๑๐๐๑ ทรงปราบปรามและจับชยะปาละผู้ปลงพระชนม์พระองค์เอง โอรสของชยะปาละคืออานันทปาละ (Anandapala) ได้ทรงรวมเจ้าฮินดูต่าง ๆ ตั้งเป็นสันนิบาตต่อต้านผู้รุกราน แต่กองทัพอินเดียซึ่งเหนื่อยหน่ายและไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวยังคงอาศัยวิถีโคบายและยุทธวิธีตามแบบเก่าและยังพึ่งช้างศึกที่คาดคะเนพลังใจไม่ได้ ในที่สุดก็พ่ายแพ้ต่อกองทัพมุสลิมซึ่งเล็กกว่าแต่คล่องแคล่วกว่า ณ บริเวณใกล้ ๆ เปชวาร์ ทำให้อินเดียทั้งประเทศเปิดกว้างเพื่อรับผู้รุกราน ระหว่าง ค.ศ. ๑๐๐๑ - ๑๐๒๗ มาห์มุดเข้ารุกรานปล้นสะดมครั้งใหญ่ถึง ๑๗ ครั้ง ชีกตะวันตกของอินเดียทั้งหมดถูกย่ำยีโดยพลังตุรุษกะ (Turuskas) ปราสาท พระราชวัง และศาสนสถานถูกปล้นสะดมและลบหลู่ดูหมิ่น ทรัพย์สินและเชลยจำนวนมากมายถูกขนลำเลียงเป็นกองคาราวานกลับไปสู่ฆาซนิ การรุกรานนั้นเข้ามาถึงวิหารใหญ่แห่งสมนาค (Somnath) ใน

เสาราชบุรีและอาณาจักรของพวกจันเทลละ (Candellas) ในพุนเทลขันท์ (Bundelkhand) ในบรรดาเมืองใหญ่ ๆ เมืองกานะกุพพะและมฤรากิถูกยึดและปล้นสะดม

อย่างไรก็ตาม มารู้ไม่ได้ประทับอยู่ในอินเดีย ถึงแม้ผู้จัดบันทึกพงศาวดารมุสลิมจะได้กล่าวถึงพระองค์ในฐานะผู้เผยแพร่ศาสนาอิสลามที่ยิ่งใหญ่ ผู้ปรารถนาที่จะนำพวกนอกศาสนาหันมารับนับถืออิสลามโดยให้อินเดียทั้งประเทศรับนับถือศาสนาอิสลามก็ตาม แต่การยกทัพมาแต่ละครั้งของพระองค์เป็นการเข้าปล้นสะดมมากกว่าที่มุ่งจะพิชิต แต่พรมแดนด้านตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียและแคว้นปัญจาบได้ผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรของพระองค์เช่นเดียวกับแคว้นซินด์ที่อาหรับปกครอง และยุติการรบกวนส่วนอื่น ๆ ของอินเดียมานานแล้ว หลังการปล้นสะดมนครกานะกุพพะ ราชวงศ์ประติหารที่ยิ่งใหญ่ซึ่งค่อย ๆ สูญเสียอำนาจไปในเวลา ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา ก็สลายลงไม่ช้า กษัตริย์สำคัญองค์สุดท้ายคือพระเจ้าราชยपालะ (Rajyapala) ต้องพ่ายแพ้และถูกถอดจากบัลลังก์โดยกษัตริย์วิทยาธาร (Vidyadhara) ของพวกจันเทลละซึ่งเป็นแคว้นเพื่อนบ้านและครั้งหนึ่งเป็นประเทศราชของราชวงศ์ประติหารและได้ช่วยโอกาสขยายอำนาจในระหว่างที่พวกประติหารกำลังประสบความยุ่งยากต่อต้านพวกมุสลิมแต่พระเจ้าวิทยาธารเองก็อ่อนแอเกินกว่าที่จะต้านทานมารุ่ดอย่างได้ผล และได้ถูกบังคับให้ถวายบรรณาการ

เป็นเวลาประมาณศตวรรษครึ่งที่อินเดียตอนเหนือยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้ ในพาราณสีและกานะกุพพะราชวงศ์ใหม่พระนามว่าคาหะทะวาละ (Gahadavalas) สามารถสร้างอาณาจักรที่รุ่งเรืองพอสมควร ในราชสถานราชวงศ์ของพวกจาหะมานะ (Cahamanas) ก้าวขึ้นสู่อำนาจและความสำคัญ อิทธิพลของพวกจันเทลละแห่งพุนเทลขันท์เพิ่มขึ้นเมื่อพวกประติหารเสื่อมอำนาจลง ในคุชราตราชวงศ์เจาลุกยะหรือโซลันกิ (Solankis) ได้ปกครอง ราชวงศ์นี้เจริญรุ่งเรืองและรับอิทธิพลของลัทธิเชนอยู่มาก ในมัลลวราชวงศ์ปรมาระ (Paramara) เจริญภายใต้กษัตริย์โมหะ (ค.ศ. ๑๐๑๔ - ๑๐๕๕) มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระองค์มากมายว่าเป็นปราชญ์ที่ประสบความสำเร็จ ทรงสร้างเขื่อนและทะเลสาบเพื่อการชลประทานหลายแห่ง มัธยมประเทศตกอยู่ใต้การปกครองของราชวงศ์กละจรี (Kalacuri) ในเบงกอลราชวงศ์เสนะ (Sena) ขึ้นมาแทนที่ราชวงศ์पालะ ราชวงศ์ใหม่อุปถัมภ์ลัทธิฮินดูอย่างเต็มที่และเริ่มมีปฏิกริยาต่อต้านพุทธศาสนา

จะเห็นได้ว่าในวาระอัสดงคตแห่งอิสรภาพของวัฒนธรรมฮินดู อินเดียเหนือแตกแยกอย่างมากภายนอกจากราชวงศ์สำคัญ ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีราชวงศ์เล็ก ๆ อีกมากมายเช่นเดียวกับราชวงศ์ใหญ่ ราชวงศ์เล็ก ๆ เหล่านี้ในทางทฤษฎีขึ้นกับราชวงศ์ใหญ่แต่เป็นอิสระอย่างสมบูรณ์ ในเขตแคว้นของตนและพร้อมเสมอที่จะกบฏขัดขึ้นอำนาจเจ้าเหนือหัวของตน กษัตริย์อนุรักษนิยมของอินเดียไม่ได้บทเรียนจากการรุกรานของมารุ่ด และยังไม่สามารถร่วมมือกันอย่างจริงจังได้ กองทัพขนาดมหึมาก็เชื้องข้าและขาดความแคล่วคล่อง ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ กษัตริย์สำคัญ ๓ องค์ของอินเดียตอนเหนือคือ ปฤถวีราช จาหะมานะ (Prithviraja Cahamana) ชัยจันตระ คาหะทะวาละ (Jayaccandra Gahadavala) และปรมารทีเวหะ จันเทลละ (Paramadideva Candella) ต่างก็ทำ

สงครามต่อกัน

ในอาฟานิสถานราชวงศ์ใหม่ขึ้นมาแทนที่ราชวงศ์ของมาห์มูด ใน ค.ศ. ๑๑๙๓ ฆิยาส อุด ดิน (Ghiyas-ud-Din) แห่งฆอร์ (Ghor) ผนวกชาสนี อนุชาคือชิฮับ อุด ดิน (Shihab-ud-Din) โดยปรกติรู้จักกันในนามของมุฮัมมัดแห่งฆอร์ได้ทำการปราบปรามดินแดนในแคว้นปัญจาบและซินด์ ซึ่งเคยเป็นของราชวงศ์ชาสนี และต่อจากนั้นก็หันความสนใจมายังรัฐฮินดูทั้งหลาย ผู้ริเริ่มการต่อต้านคือพระเจ้าปฤถวีราช ทรงคืนดีกับกษัตริย์อีก ๒ พระองค์ และเตรียมรับผู้รุกราน ใน ค.ศ. ๑๑๙๑ กองทัพฮินดูได้เผชิญหน้ากับมุฮัมมัดที่ตาไรน์ (Tarain) ซึ่งไม่ไกลจากฐานนครซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นราชธานีของราชวงศ์หรรษะ ผู้รุกรานประสบความพ่ายแพ้ แต่ในปีรุ่งขึ้นก็กลับมาใหม่พร้อมกับกองทัพซึ่งใหญ่กว่าเดิม ในครั้งนี้กองทัพหรรษะมีพลมุสลิมมีพลังเหนือกว่ากองทัพฮินดู พระเจ้าปฤถวีราชทรงพ่ายแพ้และสิ้นพระชนม์ในที่รบ ความกล้าหาญเสียสละของพระองค์ยังเป็นที่จดจำกันต่อมาจนทุกวันนี้ในหมู่พวกราชบุตร และทรงเป็นวีรบุรุษในบทเพลงพื้นบ้านมาจนปัจจุบัน

มุฮัมมัดเสด็จกลับและปล่อยให้การปราบปรามเป็นหน้าที่ของแม่ทัพนายกองต่อไป แม่ทัพใหญ่คือ กุบ อุด ดิน ไอแบก (Qutd-ud-Din Aibak) เข้ายึดกรุงเดลีเมืองสำคัญของอาณาจักรจาหะมานะและใช้เป็นทีบัญชาการทัพ แม่ทัพอีกผู้หนึ่งคือ มุฮัมมัด อิบน์ บัรติยาร์ (Muhammad ibn Bakhtiyar) ได้บุกต่อไปยังเขตลุ่มแม่น้ำคงคาและตีตลุยเขตแคว้นพิหาร ประหัตประหารพระภิกษุในพุทธศาสนาหลายองค์ ต่อจากนั้นก็เข้ายึดครองเบงกอลอย่างง่ายดาย อาณาจักรจันเทิลละแห่งพุนเทิลขันธ์พินาคลงใน ค.ศ. ๑๒๐๓ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๒๐๖ มุฮัมมัดซึ่งครองราชย์สืบต่อจากพระเชษฐาในฐานะสุลต่านแห่งฆอร์ถูกลอบปลงพระชนม์ แม่ทัพของพระองค์คือ กุบ อุด ดิน ผู้เคยเป็นทาสและได้รับการปลดปล่อยได้ขึ้นเป็นสุลต่านองค์แรกแห่งเดลี

ในราชสถานและบริเวณรอบ ๆ อาณาจักรฮินดูยังคงปกครองต่อไป บางครั้งยอมถวายบรรณาการแก่สุลต่านที่แข็งแกร่งกว่า แต่ส่วนใหญ่แล้วนับได้ว่าเป็นอิสระ ในขณะที่เขตอื่น ๆ อันมีพรมแดนธรรมชาติที่กำหนดตายตัวอย่างเช่น แคชเมียร์ เนปาล อัซซัมและโอริสสา ยังคงปกครองตนเองเต็มที่ อาณาจักรเหล่านี้มักจะรักษาอิสรภาพไว้อย่างได้ผล เป็นบางครั้งเท่านั้นที่ถวายบรรณาการและความจงรักภักดีต่อกษัตริย์ที่ทรงอำนาจมากกว่าซึ่งอยู่ในเขตที่ราบ และโดยทั่วไปแล้วอาณาจักรเหล่านี้มีผลทางการเมืองต่ออินเดียส่วนรวมเพียงเล็กน้อยเท่านั้น และขณะเดียวกันก็รับผลทางการเมืองจากอินเดียเล็กน้อยเช่นเดียวกัน นับแต่บัดนี้เป็นต้นไปจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ เจ้ามุสลิมก็เข้าปกครองอินเดียภาคเหนือ เป็นการสิ้นสุดแห่งวาระอันรุ่งโรจน์ของอารยธรรมฮินดู

บริเวณคาบสมุทรในยุคกลาง

ในขณะที่วัฒนธรรมฮินดูในอินเดียภาคเหนือเสื่อมลงบ้างหลังสมัยราชวงศ์คุปตะ ในเขตเดคข่านกลับเจริญรุ่งเรืองและก้าวหน้า มาถึงระยะนี้อิทธิพลอารยันได้แทรกซึมไปทั่วคาบสมุทรและ

การติดต่อระหว่างพวกอารยันและดราวิเดียนก่อให้เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมที่แข็งแกร่ง ซึ่งจะ
มีผลอย่างใหญ่หลวงต่ออารยธรรมอินเดียโดยส่วนรวม

โดยทั่วไปแล้ว อำนาจกระจายอยู่ ๒ จุด จุดหนึ่งคือเดคขานตะวันตก และอีกจุดหนึ่งคือ
เขตโจฬะฝั่งโคโรมันเดล ประวัติศาสตร์การเมืองยุคกลางของเขตเดคขานส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับการ
ต่อสู้ระหว่างราชวงศ์ต่าง ๆ ที่ปกครอง ณ ๒ จุดนี้ อย่างไรก็ตาม อำนาจกระจุกตัวก็มิได้อยู่หลาย
แห่ง และมักจะเป็นประเทศราชของอาณาจักรใหญ่ แต่ก็มีบางครั้งที่ก้าวขึ้นสู่อำนาจอย่างมากมาย

ในเขตเดคขานตอนเหนือราชวงศ์วาจากตะสลายตัวลงประมาณเวลาเดียวกับราชวงศ์คุปตะ และ
ในตอนกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๖ ภาควะตะวันตกและภาคกลางของคาบสมุทรตกอยู่ใต้การปกครอง
ของราชวงศ์จาลุกยะซึ่งปกครองอยู่ที่วาตาปี (ปัจจุบันคือ พาทามิ ในไมซอร์) กษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด
คือปูลเกศินที่ ๒ (ประมาณ ค.ศ. ๖๐๙ - ๖๔๒) ทรงปกครองอยู่ในสมัยเดียวกับพระเจ้าหรรษะ
และได้ทรงต่อต้านพระเจ้าหรรษะเป็นผลสำเร็จ แต่กลับมาพ่ายแพ้ต่ออนรังหรวมันกษัตริย์ปัลลวะ
แห่งกาญจิ (คันซีเวอร์ม) ในตอนปลายรัชกาล พวกปัลลวะซึ่งปกครองมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๔
นิยมการศาสนาสถานมาก และดูเหมือนว่าจะได้ส่งเสริมความก้าวหน้าของสถาบันต่าง ๆ แบบ
อารยันไว้ในภาคใต้เป็นอย่างมาก

ในคริสต์ศตวรรษที่ ๗ พวกจาลุกยะแบ่งออกเป็นสาขาตะวันออกและตะวันตก และใน
ศตวรรษต่อมาราชวงศ์ราชภูกูตะแห่งมานยเขต (Manyakheta ปัจจุบันคือ มาเขต (Malkhed)
ในไมซอร์) ได้ขึ้นมาแทนที่สาขาตะวันตก พวกราชภูกูตะมุ่งความพยายามในการสงครามไปทาง
เหนือเป็นส่วนใหญ่ และได้รุกรานตอนเหนือของแม่น้ำนัมมาหลายครั้งหลายครา ใน ค.ศ. ๙๗๓
สายหนึ่งของราชวงศ์จาลุกยะได้ฟื้นตัวขึ้นใหม่และมีอำนาจแทนที่พวกราชภูกูตะ ปกครองอยู่ที่กัลยานี
(Kalyani) และมีอำนาจเหนือเดคขาน จนกระทั่งปลายศตวรรษที่ ๑๒ จากนั้นจักรวรรดิจึงได้แบ่ง
แยกโดยมียาทวะ (Yadava) แห่งเทวะคีรี (Devagiri) ปกครองเดคขานเหนือกาเกตียะ (Kakatiyas)
แห่งวังคัล (Warangal) ปกครองเขตตะวันออกที่พูดภาษาเตลุกู (Telugu) และฮอยสลาส (Hoysalas)
แห่งโทรสมุทรา (Dorasamudra) ในไมซอร์

ราชวงศ์ปัลลวะแห่งกาญจียังคงดำรงอยู่แต่เสื่อมลงเรื่อยมาจนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๙ อา-
ณาจักรก็ถูกผนวกโดยกษัตริย์โจฬะแห่งตันจอร์ (Tanjore) พระนามว่าอาทิตยะที่ ๑ (Aditya I
ประมาณ ค.ศ. ๘๗๐ - ๙๐๖) และปรานตะกะที่ ๑ (Parantaka I ประมาณ ค.ศ. ๙๐๖ - ๙๕๓)
อาณาจักรโจฬะซึ่งเป็นหนึ่งใน ๓ อาณาจักรที่ยึดถือแบบอย่างวัฒนธรรมทมิฬเคยอยู่ใต้อำนาจของ
พวกปัลลวะมานานหลายศตวรรษ มาบัดนี้ได้ก้าวขึ้นสู่อำนาจอีกครั้งหนึ่งและได้ปกครองดินแดน
แถบฝั่งโคโรมันเดลและส่วนใหญ่ของคาบสมุทรตอนใต้เป็นเวลาถึง ๓๐๐ ปี นำความมั่นคงเป็น
อย่างมากมาสู่ประชาชนพลเมืองและส่งเสริมความเจริญในทางด้านสังคมและวัฒนธรรม กษัตริย์ที่
ปรากฏ พระนามเด่นที่สุดคือราชราชที่ ๑ (Rajaraja I ค.ศ. ๙๔๕ - ๑๐๑๔) และราเชนทระที่ ๑
(Rajendra I ค.ศ. ๑๐๑๔ - ๑๐๔๒) ราชวงศ์โจฬะประสบความสำเร็จรุ่งเรืองถึงขีดสุดในรัชสมัย

ของทั้ง ๒ พระองค์ องค์แรกทรงมีชัยชนะเหนือลังกา ส่วนองค์หลังแม่อำนาจทางบกไปถึงบริเวณปากแม่น้ำคงคา และส่งกองเรือออกไปยึดบางส่วนของพม่า มลายู และสุมาตรา การส่งกองเรือดังกล่าวออกไปอาจด้วยวัตถุประสงค์ที่จะปราบปรามการกระทำเยี่ยงโจรสลัดของกษัตริย์อินโดนีเซีย ซึ่งคอยแทรกแซงรบกวนการค้าที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ระหว่างอินเดียตอนใต้และจีน อย่างไรก็ตาม การยึดบางส่วนของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของพวกโจฬะไม่ปรากฏว่ายั่งยืนถาวร และการยกทัพของราชชนตระครั้งนี้ก็เป็นปรากฏการณ์ที่มีลักษณะพิเศษในพงศาวดารของอินเดีย

พวกโจฬะปกครองลังกาดอนเหนือจนกระทั่งหลังปี ค.ศ. ๑๐๗๐ ไม่นานก็ถูกกษัตริย์สิงหลทรงพระนามว่า วิชยพาหุที่ ๑ (Vijayabahu I ค.ศ. ๑๐๗๐ - ๑๑๑๔) ขับไล่ออกไป นับแต่บัดนั้นอำนาจของโจฬะก็ถึงแก่ความเสื่อมและกษัตริย์ราชวงศ์ปาดนทยะ (Pandya) แห่งมทุไร (Madurai) ก็พยายามอย่างไม่หยุดยั้งที่จะกู้อิสรภาพกลับคืนมา ในขณะเดียวกันความกดดันจากทางราชวงศ์จาลุกยะก็มีมากขึ้น พระเจ้าวิชยพาหุแห่งลังกาทรงเริ่มสมัยแห่งความสำเร็จและความรุ่งโรจน์ให้แก่เกาะลังกาความเจริญดังกล่าวจะเพิ่มถึงจุดสูงสุดในรัชสมัยของพระเจ้าปารากรัมพาหุที่ ๑ (Parakramabahu I ค.ศ. ๑๑๕๓ - ๑๑๘๖) กษัตริย์สิงหลที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ความรุ่งโรจน์ของรัชสมัยจะเห็นได้จากซากปรักหักพังของราชธานีครโปโลนนะรุวะ (Polonnaruwa) ซึ่งเป็นที่ตั้งของรัฐบาลซึ่งย้ายมาจากนครอนูราธปุระ (Anuradhapura) ในสมัยที่ถูกพวกทมิฬรุกรานชั่วคราวระยะเวลาหนึ่ง พระเจ้าปารากรัมพาหุทรงหันกลับไปแก้แค้นพวกทมิฬ กองทัพสิงหลได้ฉวยโอกาสในระหว่างที่พวกปาดนทยะกบฏต่อพวกโจฬะยกกองทัพเข้าโจมตีฝั่งอินเดียและถึงกับเข้ายึดครองมทุไรอยู่ชั่วคราวหนึ่ง

ถึงแม้ว่าอำนาจของพวกโจฬะเสื่อมลงแต่ก็ยังคงปกครองบริเวณตอนกลางของจักรวรรดิให้แก่บริเวณ กาญจิ และคันชอร์ ต่อมาอีกเป็นเวลานาน เสถียรภาพทางการเมืองและภาวะที่ปลอดจากการรุกรานอันเป็นผลมาจากการปกครองที่มีประสิทธิภาพ ช่วยส่งเสริมความเจริญก้าวหน้าของวัฒนธรรมทมิฬเป็นอย่างมาก จารึกซึ่งแสดงถึงการอุทิศเป็นจำนวนมากมาเป็นเครื่องพิสูจน์เศรษฐกิจที่มั่งคั่ง ในทางด้านการบริหารการปกครองจักรวรรดิโจฬะน่าสนใจในแง่อิทธิพลของหน่วยการปกครองตนเองตามท้องถิ่น คือหมู่บ้านและอำเภอซึ่งอยู่ใต้ความสอดส่องของรัฐบาลกลางได้ให้บางสิ่งบางอย่างแก่โครงสร้างของรัฐ ซึ่งถ้าไม่เป็นประชาธิปไตย อย่างน้อยที่สุดก็อาจกล่าวได้ว่ามาจากประชาชน

ราชวงศ์โจฬะสิ้นอำนาจในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ อาณาจักรถูกแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งปกครองโดยพวกฮอยสลาสแห่งไมซอร์ และอีกส่วนหนึ่งปกครองโดยราชวงศ์ปาดนทยะแห่งมทุไรที่ฟื้นตัวขึ้นใหม่ ต่อจากระยะนี้อีกไม่นานเขตเดคข่านก็จะได้ล้มรสพลัของอิสลามซึ่งขณะนี้ได้เข้ามาปกครองอินเดียตอนเหนือแล้ว ในรัชสมัยของสุลต่านเดลีที่สามารถพระนามว่าอลา อุดดินซัลจี (Ala-ud-din Khalji ค.ศ. ๑๒๙๖ - ๑๓๑๕) ได้มีการรุกรานปล้นสะดมใหญ่ครั้งแล้วครั้งเล่า โดยมีชนที่อิสลามมาลิก กาฟูร์ (Malik Kafur) ซึ่งเคยนับถือลัทธิฮินดูเป็นแม่ทัพเข้าบดขยี้บรรดา

อาณาจักรในเดคข่านและชั่วระยะเวลาหนึ่งได้มีการจัดตั้งแคว้นอิสลามมีสุลต่านปกครองแม้แต่ในมทฺุไรซึ่งอยู่ได้สุด

อย่างไรก็ตาม พวกดราวิเดียนมิได้ตกอยู่ใต้ปกครองของอิสลามในที่สุด ในระยะ ๒ - ๓ ปีที่มอลิก กาฟูร์เข้าโจมตี ใน ค.ศ. ๑๓๓๖ ได้มีการตั้งอาณาจักรฮินดูขึ้นที่วิชยนครบนฝั่งแม่น้ำตุงคัทรา (Tungabhadra) หลังจากที่ได้ต่อสู้ขัดขืนสุลต่านพหฺมานี (Bahmani) แห่งเดคข่านตอนเหนืออย่างแสนสาหัสอาณาจักร นี้ก็ได้สถาปนาอำนาจตลอดคาบสมุทรนับแต่แม่น้ำกฤษณะลงมาด้วยการเรียนรู้กลยุทธ์ทางทหารบางอย่างจากมุสลิมผู้เป็นศัตรู บรรดากษัตริย์แห่งวิชยนครสามารถธำรงรักษาเอกราชไว้ได้ตลอดมาจนถึงศตวรรษที่ ๑๖ และแม้แต่หลังจากนั้นในลักษณะกึ่งเอกราชความสง่างามและมั่งคั่งของราชธานี ปรากฏในบันทึกของนิโคโล เด คอนติ (Nicolo dei Conti) ชาวอิตาลีเดินทางไปเยือนอินเดียตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ และจากนักเดินทางชาวโปรตุเกสที่ไปจากที่มั่นของโปรตุเกสที่เพ็งกอตวขึ้นที่กัว ชื่อปาเอส (Paes) และนูนิช (Nuniz) ซึ่งไปติดต่อกับอาณาจักรวิชยนครประมาณ ๑๐๐ ปีหลังจากนั้น คนเหล่านี้รู้สึกประทับใจในความสง่างามของราชธานีและความมั่งคั่งของราชสำนัก

กษัตริย์องค์ที่ยิ่งใหญ่คือ กฤษณะ เทวะ รાયะ (Krsna Deva Raya ค.ศ. ๑๕๐๙ - ๑๕๒๙) อาจทรงสามารถขับไล่พวกมุสลิมทั้งหมดออกไปจากเดคข่านได้ถ้าทรงมีพระชนม์ชีพยืนนานกว่านี้ ปาเอสได้บันทึกเกี่ยวกับพระองค์ในลักษณะที่นักเดินทางชาวยุโรปน้อยคนนักจะกล่าวถึงกษัตริย์ตะวันออก

พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่เพียบพร้อมและเป็นที่เคารพยำเกรงเท่าที่กษัตริย์จะทรงเป็นได้ มีพระอัยยาศัยร่าเริงและสนุกสนานยิ่ง ทรงเป็นกษัตริย์ที่ทรงให้เกียรติแก่ชาวต่างชาติ ทรงถามไถ่ในธุระการงานของชาวต่างชาติเหล่านั้นไม่ว่าผู้นั้นจะอยู่ในภาวะอย่างไร ทรงเป็นนักปกครองที่ยิ่งใหญ่และทรงมีความยุติธรรมมากอยู่ แต่ขึ้นอยู่กับพระโศกะจริตที่อาจมีขึ้นโดยกะทันหัน โดยตำแหน่งทรงยิ่งใหญ่กว่าเจ้าแผ่นดินทั้งปวงเมื่อพิจารณาจากกองทัพและดินแดนที่เป็นของพระองค์ แต่...พระองค์ทรงมีในสิ่งที่ผู้อยู่ในฐานะพระองค์ควรมีแต่ไม่มี ทรงกล้าหาญและเพียบพร้อมในทุก ๆ อย่าง

ในรัชสมัยของกฤษณะ เทวะ รાયะ ปาเอสตั้งข้อสังเกตว่าประชาชนร่ำรวย อาหารเครื่องบริโภคราคาถูก แต่นุชนักเดินทางชาวโปรตุเกสอีกคนหนึ่งที่เคยเยือนวิชยนครในรัชสมัยของอักษุตะ (Acyutal ค.ศ. ๑๕๒๙ - ๕๒) ผู้ครองราชย์สืบต่อจากกฤษณะมีความประทับใจน้อยกว่าและกล่าวว่า พวกใกล้ชิดที่อยู่ใกล้กษัตริย์มักแสดงอำนาจและคนสามัญถูกกดขี่มาก เป็นที่ชัดเจนว่าระบบอันเต็มไปด้วยความเมตตาการุณาของกฤษณะ เทวะ รાયะไม่ได้คงอยู่ต่อมาหลังจากพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว ผู้สืบสันตติวงศ์ต่อ ๆ มาอ่อนแอ และพาตัวเข้าไปเกี่ยวข้องกับเล่ห์กลการเมืองของพวกสุลต่านมุสลิมในเดคข่านตอนเหนือโดยไม่จำเป็น ทั้งนี้โดยอาศัยเกียรติภูมิของบรรพบุรุษที่ทรงอำนาจมาก่อนสะสมไว้ให้ ใน ค.ศ. ๑๕๖๕ ณ เมืองตาลีโกฏ (Talikota) ผู้ปกครองวิชยนคร

โดยพฤตินัย พระนามว่ารามราช (RamaRaja) ก็ต้องพ่ายแพ้อย่างราบคาบต่อการรวมกำลังของบรรดา
 สุลต่านแห่งเดคชานทั้งหมด นครอันยิ่งใหญ่ถูกลั่นสละมอย่างไร้ความปราณี และความยิ่งใหญ่
 ของจักรวรรดิก็นำมาถึงวาระสิ้นสุด

วิชนนครเป็นอาณาจักรฮินดูแบบเก่าที่สำคัญอาณาจักรสุดท้าย อาณาจักรของพวกมราถาส
 (Marathas) ซึ่งเจริญขึ้นในเดคชานตะวันตกในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๗ และเป็นกำลังสำคัญที่สุด
 ในการเมืองอินเดียในศตวรรษที่ ๑๘ อยู่นอกเหนือขอบเขตที่เรากำลังกล่าวถึง

ที่สำคัญที่สุดของสมัยนี้ในประวัติศาสตร์ของคาบสมุทรคือวัฒนธรรมและศาสนา ลัทธิเชน
 ครั้งหนึ่งเคยแพร่หลายมากในไมซอร์และส่วนอื่นของภาคใต้และบ่อยครั้งอยู่ในราชอุปถัมภ์และได้
 กลายเป็นศาสนาของรัฐอย่างแท้จริง แต่ในเซตทมิฬในระยะนี้มีลัทธิการนับถือพระเจ้าอย่างปลาบ
 ปลื้มกักตักลัทธิใหม่เกิดขึ้น ลัทธิดังกล่าวแสวงหาแรงบันดาลใจจากบทสวดฮินดูในภาษาพื้นเมือง
 มากกว่าที่จะใช้พระเวทหรือคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์สมัยเก่าที่เขียนโดยภาษาสันสกฤต ผลจากการเปลี่ยนแปลง
 นี้จะนำมาซึ่งมาตรฐานศาสนาของมหาชนทั่วทั้งอินเดียทั้งนี้โดยอาศัยพวกนักเทววิทยาที่เดินทาง
 ท่องเที่ยวไปทั่วอนุทวีปในตอนปลายยุคกลาง งานและอิทธิพลของนักบุญและนักปรัชญาเมธีตราวิ-
 เดียนที่สำคัญ ๆ ของยุคกลางจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

ประวัติศาสตร์การเมืองอินเดียภายใต้วัฒนธรรมฮินดูโดยสังเขปแสดงให้เห็นว่าอินเดียมีนัก
 ผจญภัยที่กล้าหาญและผู้พิชิตที่ทรงอำนาจอยู่หลายองค์ บทต่อไปจะแสดงให้เห็นว่าคนเหล่านี้
 เข้มแข็งในการให้ได้มาและในการรักษาไว้ซึ่งอำนาจและมองดูว่าสงครามเป็นเครื่องมือธรรมดา
 เพื่อการเมือง ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมืองไม่ปรากฏเว้นแต่สมัยราชวงศ์โมริยะ และ
 การบริหารงานอย่างชนิดที่จัดเป็นระเบียบและควบคุมอย่างใกล้ชิดตามแบบรัฐอินเดียโบราณไม่ได้มี
 บทบาทในความสัมพันธ์ระหว่างรัฐเลย การจลาจลวุ่นวายที่เรื้อรังจะบรรเทาลงก็ด้วยวิธีการทำ
 สงครามอย่างนักกีฬาเท่านั้น ซึ่งก็ไม่ได้หมายความว่า จะปฏิบัติกันเสมอไป ความอ่อนแออย่างมาก
 ของอินเดียใต้วัฒนธรรมฮินดูอยู่ตรงจุดนี้รวมทั้งความเป็นอนุรักษนิยมของสมัยกลางด้วย ทำให้
 อินเดียต้องตกเป็นเหยื่อของการรุกรานครั้งแล้วครั้งเล่า ในบรรดาผู้รุกรานเหล่านี้เผ่าต่าง ๆ ที่ป่า
 เกื่อนจากเอเชียกลางจะถูกผสมผสานอย่างรวดเร็ว แต่สำหรับพวกมุสลิมซึ่งมีศาสนาที่มีบทบัญญัติ
 ที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ เป็นสิ่งที่เกินกว่าการคละคล้าแม้แต่กับวัฒนธรรมฮินดูซึ่งสามารถดูดซึมได้ทุก
 สิ่งทุกอย่าง จริงอยู่การกระทบกระทั่งกันระหว่างศาสนาทั้ง ๒ ตลอดทั้งวิถีชีวิตได้มีขึ้น และอย่าง
 น้อยครั้งหนึ่งที่เกือบจะบรรลุถึงข้อตกลงกันชั่วคราว อย่างไรก็ตาม ไม่เป็นที่น่าประหลาดใจมาก
 นักว่าเมื่ออินเดียเริ่มจะยืนยันทันเองอีกครั้งหนึ่งจึงได้เกิดเป็น ๒ ชาติเข้ามาแทนที่อินเดียได้อำนาจ
 อังกฤษแต่ผู้เดียว แต่นักศึกษาที่ไม่มีใจอคติทั้งหลายต่างต้องเสียดายว่าความเป็นอันหนึ่งอันเดียว
 กันของอนุทวีปอินเดียได้สูญหายไปอีกครั้งหนึ่ง และต้องเชื่อมั่นว่าชาติที่ยิ่งใหญ่ ๒ ชาติคืออินเดีย
 และปากีสถานคงจะล้มความขมขื่นอันเกิดจากการขับเคี่ยวกันมาเป็นเวลานานนับศตวรรษได้ในระยะ
 เวลาไม่นานนัก และช่วยร่วมมือกันเพื่อความอยู่ดีกินดีของประชาชนของตนร่วมกัน

ดรรชนีค้นคำ

กทมิเศส, เหล่ากษัตริย์ ๖๕

กนิษกะ, พระเจ้า ๖๕

กรีก - บัคเตรีย, กษัตริย์ ๖๓ - ๕

กรีก, หมู่กษัตริย์ ๕๗

กรีซ, ชาวกรีก ๕๑, ๕๒ - ๓, ๖๑ - ๕

กฤษณะ, วีรบุรุษและเทพเจ้า, การอวตารครั้งที่ ๘

ของวิษณุ ๔๓

กฤษณะเทวะรายะ, พระเจ้า ๘๒

กละจุรี, ราชวงศ์ ๗๘

กลิงคะ, แคว้น ๕๐, ๕๔

กษหราว, พวกกษะ ๖๖

กษัตริยะ, ชนชั้นนักรบ ๓๗

กษัตริย์ ๑๐ พระองค์, สงครามที่ยิ่งใหญ่ ๓๖

กลีกรรม, การ ๓๙

กอกกาเมลา, สงครามที่ ๕๒

กัณทหาร์, เมือง ๕๓

กัลหนะ ๔๗, ๗๒

กัว, เมือง ๘๒

กากะตียะ, ราชวงศ์ ๘๐

กาญจิ, แคว้น ๘๑

กานยะกุพชะ, เมือง ๗๒, ๗๓, ๗๔, ๗๕, ๗๘

กาลิทาส, กวีและนักแต่งบทละคร ๗๐

กาลิพันคัน, การขุดค้นที่ ๑๖

กาลิ (พาราณสี), เมืองและแคว้น ๔๒, ๕๐

กิลกาเมช, วีรบุรุษในตำนานของแบบิโลเนีย ๒๕

กุชูละ กทมิเศส, พระเจ้า ๖๕

กุบอตุดิน ไอบัก, พระเจ้า ๗๙

กุมารคุปตะ ที่ ๑, พระเจ้า ๗๑

กูระระ, ชาว ๗๓; กูระระ - ประติหาร,

ราชวงศ์ ๗๕, ๗๗

กูรุ, เผ่า ๓๖, ๔๑

กูรุเกษตร, เขตแคว้น ๔๑

กุลลี, วัฒนธรรม ๑๔, ๑๕, ๒๒

กุษาณะ, ราชวงศ์ ๖๔ - ๕

เกอร์พะ, แคว้น ๖๗

เกอคุช, บาดหลวง ๕

เกาฏิลยะ, เสนาบดีของจันทรคุปตะ

แห่งโมริยะ ๕๔ - ๕

เกาศามพี, เมือง ๒๗, ๔๐, ๔๓

โกศาละ, แคว้น ๔๒, ๔๙, ๕๐

ขวาน, ขวานแบบมีรูสำหรับใส่ด้าม ๒๓, ๒๙, ๓๑

ของเล่น ๒๒

ข้าราชการสำนัก ๔๔

ข้าเจ้า ๒๗, ๔๕

คงคา, แม่น้ำ ๑, ๒, ๓๔; หุบเขา ๑๒

คนะ, กลุ่ม, เผ่า ๔๔

ครอบครวั ๓๗

กระหะวรมัน, พระเจ้า ๗๓

คราม ในคัมภีร์ฤคเวทหมายถึงเผ่า

ต่อมาแปลว่าหมู่บ้าน ๓๗

ครามณี, หัวหน้านุ่ม ๓๖

ครีต, เกาะ, ชาว ๒๗

คลัง, ชุน ๔๔

ควาย ๒๗

คอนติ, นิโคโล เด ๘๒

คอนโดฟาริส, พระเจ้า ๖๔ - ๕

คันทัก, แม่น้ำ ๔๒

คันธาระ, แคว้น ๔๙, ๕๐; ศิลปะ ๖๕

คันนิงแฮม, เซอร์ อเล็กซานเดอร์ ๘

คาณวะ, ราชวงศ์ ๖๖

คารเวละ, พระเจ้า ๖๖

คาหะทะวาละ, ราชวงศ์ ๗๖, ๗๘

ค้าและงานฝีมือ, การ ๔๕

คินาร์, ทะเลสาบที่ขุดขึ้นที่ ๖๖

คุชราต, แคว้น ๗๓

คุปตะ, ราชวงศ์ และสมัย ๖๑ - ๗๒
 คุปตะสมัยหลัง ๗๑ - ๒
 เควะห์กรรม, ลัทธิ ๔
 เครื่องปั้นดินเผา ๑๔, ๑๕, ๒๒, ๒๔
 เคอร์ชัน, ลอร์ด ๘
 แคชเมียร์ ๗๒, ๗๕
 แคสไซท์, พวก ๒๙, ๓๐, ๓๑
 โคตมีบุตร สาตกรณิน, พระเจ้า ๖๖
 โคโรมันเดล, ดินแดนแถบฝั่ง ๘๐

ฆอร์, เมือง ๗๙
 ฆาต ๓
 ฆาสนี, เมือง ๗๖, ๗๗, ๗๙
 ฆิยาสูตดิน, พระเจ้า ๗๙

จันทรคุปตะ, พระเจ้า,
 แห่งราชวงศ์โมริยะ ๕๓ - ๕
 จันทรคุปตะ ที่ ๑, พระเจ้า ๖๘
 จันทรคุปตะ ที่ ๒, พระเจ้า ๗๐
 จันเทลละ, ราชวงศ์ ๗๘
 จันหุ ดาโร, การขุดค้นที่ ๒๙
 จัมปา, นคร ๔๙
 จัสติน ๕๔
 จาฐีกสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ๕๖ - ๗
 จาลุกยะ, ราชวงศ์ ๗๔, ๘๐
 จาหะมานะ, ราชวงศ์ ๗๘
 จัน ๒๗, ๖๔, ๖๕, ๗๕
 เจาลุกยะ, ราชวงศ์ ๗๘
 ไจนส์, เซอร์ วิลเลียม ๕
 ไจรสลัต ๘๑
 โจฬะ, ราชวงศ์ และ เขตแคว้น ๖๗, ๘๐ - ๑

ชนก, ท้าว ๔๓
 ชนเมชัย, ท้าว ๔๒
 ชยะपालะ, พระเจ้า ๗๗
 ชยจันทร, พระเจ้า ๗๘
 ชลประทาน, การ ๑๙, ๔๕, ๗๘

ชเลเกล, ฟรีดริค ๖
 ชาปรีที่ ๑ แห่งเปอร์เซีย, พระเจ้า ๖๖
 ชาฮ์ตุมบี, การขุดค้นที่ ๒๔
 ช่างฝีมือ ๔๕
 ชิวังดี, จักรพรรดิจีน ๖๔
 ชัยบอดดิน (มุฮัมมัด แห่งฆอร์) ๗๙
 เชซี, เลโอนาร์ต เดอ ๗
 เซน, ลัทธิศาสนา ๘๓

ชอบ, วัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ ๑๕
 ชาแพร่, ราชวงศ์ตะวันตก ๖๖
 ซินด์, แคว้น ๑๓, ๗๗, ๗๘
 ซิเตียน, พวก ๖๔
 ชูเมอร์, ชาวซูเมอร์ ๒๐, ๒๑, ๓๑
 เซลิวคัส นิเคเตอร์, พระเจ้า ๕๕, ๖๓
 โซน, วัฒนธรรมสมัยหินเก่า ๑๑
 ไชร์สมหาราชแห่งเปอร์เซีย, พระเจ้า ๕๑

ฐานนคร, เมือง ๗๓

ดนตรี ๓๙
 ดราวิเดียน, ชาว ๓, ๒๖
 ดาป ๒๙
 ดาวิอุส ที่ ๑, จักรพรรดิแห่งเปอร์เซีย ๕๑, ๕๖
 ดาวิอุส ที่ ๓, พระเจ้า ๕๒
 ดิโอโดตัส, พระเจ้า ๖๓
 เดคซ่าน ๒, ๓, ๒๖ - ๗, ๘๐ - ๒
 เดเมตริอุส, พระเจ้า ๖๓
 เดลอี, นคร ๗๙

ตันไม้ศักดิ์สิทธิ์ ๒๕
 ตราประทับ ๒๐, ๒๑
 ดักษศิลา, เมือง ๕๑, ๕๒, ๕๓, ๖๒, ๖๓
 ดันฮอร์, เมือง ๘๐, ๘๑
 ดาโร, การรบที่ ๗๙
 ดาลิโกฏ, สงครามที่ ๘๒ - ๓
 คุรุชกะ, ชาวเตอร์กมุสลิม ๗๗

เตอร์ก, ชาว ๗๗ - ๘

เต้า, ลูก ๓๙

โตรมาน, พระเจ้า ๗๒

ถนนสายต่าง ๆ ๕๙

ทริกธา, ม้าศักดิ์สิทธิ์ ๓๘

ทพาร์ (ภาษาเปอร์เซีย), การเข้าเฝ้า ๕๕

ทมิฬ, เขต ๓, ๖๗, ๘๓; วรรณคดี ๖๗;

พลเมือง ๖๗

ทศรถ, ท้าว ๔๒

ทอง ๔๕

ทองแดง ๑๔, ๒๓, ๓๙, ๔๕

ทอระบายน้ำ ๑๘ - ๙

ทะเล ๒๐

ทสย, ทาสในคัมภีร์ฤคเวท ๓๔

ทางระบายน้ำ ๑๘ - ๙

ทาส, ในคัมภีร์ฤคเวท หมายถึง ชาวพื้นเมือง

เจ้าของที่ดินเดิม ๓๔, ๓๗; ต่อมา หมายถึง

พวกทาส ๓๔

ที่มั่นประจำเมืองของนครแถบลุ่มน้ำสินธุ ๑๘, ๒๘

ทุฏคามณี แห่งลังกา, พระเจ้า ๖๗

เทวดาของวัฒนธรรมฮะริปปา ๒๔

เทวปาละ, พระเจ้า ๗๕

เทวะคุปตะ, พระเจ้า ๗๔

เทวานัมปิยะ ติสสะ แห่งลังกา, พระเจ้า ๖๐

โทมัส, เซนต์ ๖๔

โทรสมุท, เมือง ๘๐

โทอาบ (ภาษาเปอร์เซีย), บริเวณระหว่าง

แม่น้ำสองสาย คือคงคาและยมนา ๒

ไทซุง, จักรพรรดิ ๗๕

ธรรณี, พระแม่ ๑๕, ๒๒

ธรรมะ มหามาตรา ๕๙

ธรรมะ ในจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช ๕๙ - ๖๐

ธรรมปาละ, พระเจ้า ๗๕

ธิเบต ๗๕

นรสิงหคุปตะ, พระเจ้า ๗๒

นรสิงหวรมัน, พระเจ้า ๘๐

นวดาโตลี, การขุดค้นที่ ๒๗

นหปานะ, พระเจ้า ๖๖

นันทะ, ราชวงศ์ ๕๒, ๕๔

นัมมทา, แม่น้ำ ๓, ๖๖, ๗๔

นาคเสน, พระ ๖๔

นาล, วัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ ๑๕

นิษกะ, เครื่องประดับหรือเหรียญทอง ๔๐

น้ำท่วม, นิยายเกี่ยวกับเรื่อง ๔๖

เนปาล ๗๕

เนวาลา, การขุดค้นที่ ๒๗

นูนิช ๘๒

บเนรจิ, ดร. อาร์ ดี ๘

บราฮฺยู, ชาว ๒๖; เขตภูเขาใน ๑๓ - ๔

บอปป, ฟรานซ์ ๗

บัคเตรีย, แคว้น ๕๒, ๕๓, ๖๓ - ๔, ๗๑

บ้านพักอาศัย ๑๙

บาลูจิสถาน ๑๓, ๑๔, ๒๐, ๒๖, ๒๘, ๒๙

เบงกอล ๒, ๒๗, ๗๕, ๗๗, ๗๙

เบงกอล, สยามเอเชียแห่ง ๖ - ๗

เบสนคร, จารึกเสาหิน ๖๒, ๖๔

เบอดลิงค์, ออตโต ๗

แบบิโลน, แบบิโลเนีย ๒๑, ๓๐

ปกครอง, การ ๓๕ - ๖

ปกครองโดยชนกลุ่มน้อย, การ ๓๕

ปฏิมากรรม ๒๑ - ๒

ปณิ, ชนเผ่าในฤคเวท ๓๔

ปรมาทีเทวะ, พระเจ้า ๗๘

ปรมาระ, ราชวงศ์ ๗๘

ประชุมสงฆ์, การ ๖๐

ประกาศรวัฒน์, พระเจ้า ๗๓

ประวัติศาสตร์, หลักฐานประวัติศาสตร์

อินเดีย ๔๗ - ๙

ประเสนธิ, พระเจ้า ๔๗

ประเสนะจิต, พระเจ้า ๔๘
 ปรัทโยต, พระเจ้า ๕๑
 ปรากรมพานูที่ ๑ แห่งลังกา, พระเจ้า ๘๑
 ปราณตะกะที่ ๑, พระเจ้า ๘๐
 ปริกษิต, พระเจ้า ๔๒
 ปฤถวีราชะ, พระเจ้า ๗๘
 ปศุสัตว์ ๓๗
 ป้อมปราการ ๑๗
 ปัญจาบ, แคว้น ๒, ๑๖, ๓๒, ๓๖, ๔๔, ๕๒,
 ๖๓ - ๔, ๗๙
 ปัญจาละ, พวก ๔๒
 บันเजा, นายพล ๖๕
 บัลลวะ, ราชวงศ์ ๘๐
 ปาตลีสบุตร, เมือง ๕๑, ๕๔, ๕๕, ๖๓
 ปาณทยะ, ราชวงศ์และแคว้น ๖๗, ๘๑
 ปานทุ ราชธ ธิบี, การขุดค้นที่ ๒๗
 ปาร์เธีย, ชาวปาร์เธียน ๖๓, ๖๔
 ปาละ, ราชวงศ์ ๗๕
 ปาหละ, ราชวงศ์ ๖๔
 ปาเอส ๘๒
 ปาซ้า, ฮะรัปปา ๒๕, ๒๙
 ปุรานะ, คัมภีร์ ๔๑, ๖๒
 ปุรุกตสะ, พระเจ้า ๓๖
 ปุโรหิต, หัวหน้าพระ ๓๖
 ปุลเกศินที่ ๒, พระเจ้า ๗๔, ๘๐
 ปุษกรสาริน, พระเจ้า ๕๑
 ปุชยมิตร, พระเจ้า ๖๑ - ๒
 ปูรุ ๓๖
 เบ็ดไก่มาเลี้ยงในครัวเรือน, การนำ ๒๗
 เปชวาร์, เมือง ๗๗
 เปอร์เซีย ๕๑, ๖๖
 ไปรตุเกส, ชาว ๘๒
 ไปรุส, พระเจ้า ๕๒ - ๓
 ไปโลนนะระวะ แห่งลังกา, เมือง ๘๑
 ผังศพ, การ ๒๙
 ผ้าย ๑๙, ๒๗

พจนานุกรมฉบับเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก ๗
 พจนานุกรมสันสกฤตแห่งสถาบันปุนา ๙
 พม่า, ไปสู่จีนโดยผ่านทาง ๒๗ - ๘
 พยัญชนะที่มีเสียงรัวลิ้น ๓๕
 พระเวท ๔๐
 พราหมณ์, คัมภีร์เกี่ยวกับพิธี ๔๒
 พราหมณ์, ชนชั้นนักบวช ๓๗
 พรินเซพ, เจมส์ ๗
 พลาเต้, การยุทธ์ที่ ๕๒
 พลูดาร์ค ๕๔
 พานะ, กวี ๗๓
 พาราณสี, เมือง ๔๒, ๕๐
 พิธีบูชาภักตริย์ ๔๔ - ๕
 พินทุสาร, พระเจ้า ๕๖
 พิมพิสาร, พระเจ้า ๔๙, ๕๐
 พินาร์, แคว้น ๗๕, ๗๙
 พิษอาหารหลัก ๑๙
 พุทธ, ศาสนา ๕๙ - ๖๑, ๖๒, ๖๕ - ๖, ๗๗
 พุนเทลซันท์, เขต ๗๘, ๗๙
 ฟาเหียน, หลวงจีน ๗๐ - ๑
 ภักดี, ลัทธิการนับถือพระเจ้า ๘๓
 ภาคภตร, พระเจ้า ๖๒
 ภานทการการ์, เซอร์ อาร์ ยี ๙
 ภาพามิ (วาตาปี), เมือง ๘๐
 ภาซี ๓๖; เจ้าภาซี ๔๔
 ภาสกรวรรมัน, พระเจ้า ๗๔
 ภูมิศาสตร์ของอินเดีย ๑ - ๔
 ภูมิอากาศของอินเดีย ๓ - ๔, ๑๓, ๑๔ - ๕
 โภชนะ, พระเจ้า ๗๘
 มคธิ ๔๓, ๔๙, ๕๐, ๕๑, ๖๑, ๗๒
 มฤรา, เมือง ๔๓, ๗๘
 มทุไร, นคร ๘๑
 มนุษย์ผู้ใช้เครื่องมือหิน ๑๒ - ๓
 มนุธรรมศาสตร์ ๖๔

มราถาส ๘๓

มลายา ๘๑

มหากาพย์ ๔๐ - ๑

มหากาพย์, ยุค ๔๐

มหาปัทมะ, พระเจ้า ๕๓

มหาภารตะ, มหากาพย์ ๙, ๔๑; สังคราม ๔๒

มหาวังสะ, พงศาวดารลังกา ๔๗

มหินทร ๖๐

มหิษมตี, เมือง ๔๓

มเหศวรป่าละ, พระเจ้า ๗๗

มองโกล, ชาวมองโกล ๒๑ - ๒, ๒๖, ๒๙, ๔๓

มั่งสละวิริติ ๕๙, ๗๑

มัทราส, ประติษฐกรรม (เครื่องมือหิน) ๑๑

ม้า ๒๐, ๒๙, ๓๘

มาร์แชลล์, เซอร์ จอห์น ๘, ๓๑

มาลวา, แคว้น ๔๙

มาลิก กาฟูร์ ๘๑

มาร์มุต แห่งฆาสนี ๗๗ - ๘

มิถิลา, เมือง ๔๓

มิตันนี, อาณาจักร ๓๑

มิลินทปัญหา ๖๔

มิหระกุละ, พระเจ้า ๗๒

มิหระ โภชะ, พระเจ้า ๗๗

มีแนนเดอร์, พระเจ้า ๖๔

มูฮัมหมัด แห่ง ซอร์, พระเจ้า ๗๙

มูฮัมหมัด อิบน์ บัรดิยาร์ ๗๙

เมดิเตอร์เรเนียน, ลักษณะอันเป็นชาว ๒๖

เมโสโปเตเมีย ๒๓, ๓๑; การติดต่อ

กับ ๑๕, ๒๐ - ๑, ๓๑

เมอกาสเตนิส ๕๕

เมืองก่อนประวัติศาสตร์ ๑๕ - ๒๐

เมฆาวิ, ราชวงศ์ ๗๒, ๗๓

เมาเอส, พระเจ้า ๖๔

แม่น้ำสายต่าง ๆ ๑ - ๓

โมริยะ, ราชวงศ์และสมัย ๕๔ - ๖๑

โมเฮนโจ ดาโร, การขุดค้นที่ ๑๖, ๑๗, ๒๒,

๒๘ - ๒๙

ไมซอร์, แคว้น ๘๐

ไมตรกะ, ราชวงศ์ ๗๒, ๗๔

ยมนา, แม่น้ำ ๒

ยวน, ชาวกรีก ๖๓

ยโควรมัน, พระเจ้า ๗๕

ยโสธรมัน, พระเจ้า ๗๒

ยาทวะ, พวก ๔๓

ยาทวะ, ราชวงศ์ ๘๐

ยุคน้ำแข็ง ๑๑

ยุ่งช้าวที่สะรปปา ๑๙

ยุติธรรม, ความ ๓๔, ๕๗

ยูคราทิดิส, พระเจ้า ๖๓

ยูตามุส ๕๓

ยูธิเคมุส, พระเจ้า ๖๓

ยูชีอ, เผ่า ๖๔

รถศึก, ๓๘; ช่างทำรถศึก ๓๙

รัตนิ, พระญามาลา ๔๔

ราชการ, ระบบ ๕๕

ราชคฤห์, เมือง ๕๐

ราชตังคินี (พงศาวดารแคชเมียร์) ๔๗

ราชปุต ๗๓, ๗๙

ราชยาละ, พระเจ้า ๗๘

ราชราชะที่ ๑, พระเจ้า ๘๐

ราชสถาน, แคว้น ๗๓

ราชสำนัก ๓๕ - ๖

ราชสุย, พืธี ๔๔

ราชา, หัวหน้า, กษัตริย์ ๓๕ - ๖

ราเชนทระที่ ๑, พระเจ้า ๘๐

ราญชี, ตำบล ๒๖

รานาฆุนดาอี่, การขุดค้นที่ ๑๕, ๑๖, ๒๐, ๒๘

ราม, พระ ๔๒

รามคุปตะ, พระเจ้า ๗๐

รามราช ๘๓

รามายณะ, มหากาพย์ ๔๒

ราวี, แม่น้ำ ๑๖, ๓๖

ราชภูกฤตตะ, ราชวงศ์ ๗๗, ๘๐

รุทรทามัน, พระเจ้า ๖๖

เรื่อ ๒๐

ฤคเวท ๓๒; วัฒนธรรมพระเวท ๓๑ - ๔๑;

บทเพลงสวด ๓๒

ลังกา ๓, ๔๗, ๖๐, ๖๗

ลาลิตาทิตยะ, พระเจ้า ๗๕

ลิจฉวี, พวก ๔๓, ๕๐, ๖๘

ลึงค์, การบูชา ๒๕

ลูกบัต ๒๒

เลื่อย ๒๓

โลทล, การขุดค้นที่ ๑๖, ๒๐

โลหะ, การใช้ ๑๔, ๓๙

วรรณะ ๓๗, ๕๖

วรรณะทั้งสี่ในสังคมอินเดีย ๓๗

วราตย, ชาวอารยันเร่ร่อนนอกศาสนา ๔๓

วสุมิตร, พระเจ้า ๖๒

วัง ๕๕

วัชชี, สมาพันธรัฐเผ่า ๔๓, ๕๐

วัตสะ, แคว้น ๔๓, ๔๙

วัตวัผู้, การบูชา ๑๕

วากาตกะ, ราชวงศ์ ๗๐, ๘๐

วาชเปย, พิธีกรรม ๔๔

วาตาปี, เมือง ๘๐

วาสุเทวะ, พระเจ้า ๖๖

วาสุเทวา, เทพ ๖๔

วิกramaทิตย, ท้าว ๗๐

วิชยนคร, เมืองและจักรพรรดิ ๘๓

วิชัยพนาที่ ๑ แห่งสิงหล, พระเจ้า ๘๑

วิทยาธาร, พระเจ้า ๗๘

วิทศา, แคว้น ๖๒

วิเทฆ มาถวะ, หัวหน้าเผ่า ๔๒

วิเทหะ, แคว้น ๔๒

วินธัย, พืดเขา ๒

วิรุฒกะ, พระเจ้า ๕๐

วิลคินส์, ชาร์ลส์ ๖

วิลสัน, เอช เอช ๗

วิมะกพมิเสส, พระเจ้า ๖๕

วีเลอร์, เซอร์ อาร์ อี มอร์ติเมอร์ ๘, ๑๖, ๒๕, ๓๐

ไวศยะ, วรรณะที่สาม ๓๗

ไวศาสิ, เมือง ๕๐

ศกะ, ชาวซิดเดียนในอินเดีย ๖๔, ๖๖, ๗๐;

ศักราช ๖๒

ศศางกะ, พระเจ้า ๗๔

ศักราชวิกรม ๗๐

ศากยะ, เผ่า ๕๐

ศาสนา ๒๓ - ๔

ศิวะ, เทพ ๒๕

ศุทร, ชนชั้นต่ำที่สุดของวรรณะทั้งสี่ ๓๗

ไศเลนทระ, ราชวงศ์ ๗๗

สกันตคุปตะ, พระเจ้า ๗๒

สถานวิศวร, เมือง ๗๓

สถาปนากษัตริย์, การ ๔๔

สบุกติกิน, พระเจ้า ๗๗

สภาและสมิติ, ที่ประชุมสมัยพระเวท ๓๕

สมนาถ, วิหารที่ ๗๗

สมรส, การ ๓๗

สมุทรรูปต์, พระเจ้า ๖๘

สรวมา ๓๙

สรวิสดี, แม่น้ำ ๓๔, ๓๖

สันโดษ, ลัทธิการถือ ๔๔, ๔๙

สันสกฤต, ภาษา ๔ - ๖; พระเวท ๓๓ - ๖

สาตวานานะ, ราชวงศ์ ๖๖

สาสาเนียน, ราชวงศ์ของเปอร์เซีย ๖๖

สำริด ๒๓, ๓๙, ๔๕; รูปปั้น ๒๒

สินธุ, แม่น้ำ ๑ - ๒, ๕๑

สิมุกะ, พระเจ้า ๖๖

สูงคะ, ราชวงศ์ ๖๑ - ๒, ๖๖

สุกตเคนดอร์, การขุดค้นที่ ๒๘

สุทาส, พระเจ้า ๓๖

สุนัข ๓๙

สุมาตราช ๗๗, ๘๑

สุรา ๓๙

เสนะ, ราชวงศ์ ๗๘

เสนานิ ๓๖

เสาพระเจ้าอโคก ๖๑

เสาราชบุรุษ, แคว้น ๗๘

โสม, เครื่องดื่มศักดิ์สิทธิ์ทำให้จิตใจสนุกสนาน

รำวงสมัยพระเวท ๓๙

หญิงหม้าย, สมรสใหม่ ๓๗

หนังสือ, การเขียนในวัฒนธรรมสะรีปา ๑๔, ๒๑;

ในสมัยพระเวท ๓๖, ๔๕ - ๖

หนี้สิน ๔๐

หมู่บ้านสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ๑๒ - ๕

หย่าร้าง, การ ๓๗

หรรษา, หรรษาวรรณะ, พระเจ้า ๗๓ - ๔

ห้องน้ำ ๑๘ - ๙

หัสตินาปุระ, เมือง ๒๗, ๔๐, ๔๒

หินขนาดจิว, เครื่องมือ ๑๒ - ๓, ๒๗

หินใหญ่, แห่ง ๒๖

หิมาลัย, เทือกเขา ๑

หุณะ, พวง ๗๑

เหล็ก ๑๒, ๓๙ - ๔๐, ๔๕

องค์, เขต ๔๓, ๔๙

อชาติศัตรู, พระเจ้า ๔๙ - ๕๑

อชีวิกะ, นิกาย ๖๐

อนุราธปุระ, นคร, ลังกา ๘๑

อรรถศาสตร์, คัมภีร์การปกครอง

ประพันธ์โดยเกาฏิลยะ ๕๔, ๕๕

อรุณาสวะ ๗๕

อลาอุดดิน ซัลจี, สุลต่านแห่งเดลี ๘๑

อเล็กซานเดอร์มหาราช, พระเจ้า ๕๒ - ๕, ๖๒

อวันตี, แคว้น ๔๙, ๕๑

อโคกมหาราช, พระเจ้า ๕๖ - ๖๑

อหิงสา, ลัทธิ, การไม่ทำร้ายต่อสัตว์และ

เพื่อนมนุษย์ ๕๗

อัคนิมิตร, พระเจ้า ๖๒

อัคนี เทพเจ้าแห่งไฟ ๔๒ - ๓

อังกะดิล - ดูแปรง ๖

อัญยตะ, พระเจ้า ๘๒

อัครันตี เขรา, การขุดค้นที่ ๒๗, ๔๕

อัลปานิ, มนุษย์เชื้อสายแบบ ๒๖

อัศวเมธ, พิธีการพลีกรรมด้วยม้า ๔๔ - ๕, ๖๒,

๗๑, ๗๕

อัศลิ ๒, ๗๕

อาคิเมนิด แห่งเปอร์เซีย, ราชวงศ์ ๕๑, ๕๒, ๕๖

อาทิตยะ ที่ ๑, พระเจ้า ๘๐

อาทิตยเสนา, พระเจ้า ๗๕

อาณันทपालะ, พระเจ้า ๗๗

อาบน้ำสาธารณะ, ที่, ไมเฮนโจ ดาโร ๑๙

อาฟกานิสถาน ๕๒, ๗๗

อารยวรรต, ดินแดนแห่ง ๒

อารยัน, ชาว, การเข้ามาของ ๑๘; ชาวอารยัน

รุ่นแรก ๆ ในอินเดีย ๒๗, ๓๑ - ๔๖;

อิทธิพลในตอนใต้ ๖๒

อาหรับ, ชาว ๗๗

อินเดีย, กองสำรวจโบราณคดีของอินเดีย ๗ - ๘

อินเดีย, อนุทวีป ๑ - ๔

อินโด - ยูโรเปียน, ชาว ๓๐ - ๑; ภาษา ๓๔

อินทร์, พระ ๓๐, ๓๔

อิหร่าน ๓๐

อุชเชนี, อุชชยีนี, เมือง ๗๐

อุปนิษัต, คัมภีร์ ๔๐

เอเชียกลาง ๖๔

แอนติอาลซิดัส, พระเจ้า ๖๒

แอนติโอคัส ที่ ๑, พระเจ้า ๕๖

แอนติโอคัส ที่ ๒, พระเจ้า, เรออส ๕๗

แอนติโอคัส ที่ ๓, พระเจ้า ๖๓

โอมมิส, พระเจ้า ๕๒ - ๓

โอริสสา, แคว้น ๖๖, ๗๙

ฮอยสลาส, ราชวงศ์ ๘๐, ๘๑

ฮะรึปปา, การขุดค้นที่ ๘; วัฒนธรรม ๑๕ - ๓๐

ฮันซ์เลเดน, ภาดหลวง ๕

ฮิตไตท์ ๓๑, ๓๙ - ๔๐

ฮินดูช, แคว้น, ในจารึกสมัยราชวงศ์อากิเมนิด ๕๑

เฮฟตาไลท์, เผ่า ๗๑

เฮรัส, ภาดหลวง เอช ๒๖

เฮโรโดตัส ๕๑

เฮลิโอโดรุส ๖๒, ๖๔

เฮสติงส์, วอร์เรน ๕

เฮียนจิง, หลวงจิ้น ๗๒, ๗๓, ๗๔

แฮมิลตัน, อเล็กซานเดอร์ ๖